

ISSN 2664-5696

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ХОРУҒ ба номи М. НАЗАРШОЕВ

ПАЁММИ
ДОНИШГОҶИ ХОРУҒ

ВЕСТНИК
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KHOROG UNIVERSITY

№ 1 (25) 2023

**ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ ХОРУҒ**

**ВЕСТНИК
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE KHOROG UNIVERSITY**

ХОРУҒ 2023

МУШОВИР:

Комилбек Амид Ёрбек – Ректор, доктори илмҳои сиёсӣ.
САРМУҶАРИИ:
Ахмадзода Баҳромҷон Раҷаб – Муовини ректор оид ба илм ва инноватсия, доктори илмҳои техника, профессор.
ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:
М. Шахбозов – доктори илмҳои физика ва математика, профессор, Академики АМИТ.
М. Илолов – доктори илмҳои физика ва математика, профессор, Академики АМИТ.
А. Фелалиев – доктори илмҳои кишоварзӣ, профессор, Академики АИКТ.
К. Абдуламонов – доктори илмҳои кишоварзӣ.

С. Сафармамадов – доктори илмҳои кимиё, профессор.
А. Махмадризоҳонов – доктори илмҳои биология, профессор.
Д. Наврузшоев – доктори илмҳои биология, профессор.
Ш. Абдулофизов – номзоди илмҳои физика ва математика, профессор.
С. Сабоев – доктори илмҳои биология, профессор.
К. Имомёрбеков – доктори илмҳои техника, профессор.
О. Ҳақназаров – доктори илмҳои биология, профессор.
С. М. Гоибназарзода – муовини якуми ректор оид ба таълим, доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Х. Қаландариён – доктори илмҳои филология, профессор
М. Алашоев – доктори илмҳои филология, профессор
Ч. Булбулов – доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Ш. Ҷонмамадов – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
М. Мамадасламов – доктори илмҳои филология, профессор
А. Абдулназарзода – доктори илмҳои филология, профессор
Э. Ҳочибеков – доктори илмҳои таърих, профессор
К. Собирова – доктори илмҳои таърих, профессор
И. Самандаров – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Ш. Карамхудоёв – доктори илмҳои фалсафа, профессор

МУҶАРРИРОН:

Б. Мамадраёнова – омӯзгори забони англисӣ,
Л. Шакармамадова – омӯзгори забони русӣ.
КОТИБИ МАСЪУЛ:
Н. Офаридоев – доктори илмҳои филология, профессор.
САҲИФАБАНД:
Ф. Давлатбеков – номзоди илмҳои физика ва математика.

СУРОҒА:

Чумхури Тоҷикистон, ВМКБ. ДДХ ба номи Моёншо Назаршоев 736000, шаҳри Хоруғ, кӯчаи Ш.Шоҳтемур 109. Тел./Факс (+992-8) 22779

СОМОНА:

донишгоҳ – <https://www.khogu.tj>
мачалла – <https://www.khogu.tj/payom> DDH

Мачалла 20.06.2018 ба руйхати мачалаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Чумхури Тоҷикистон ворид карда шудааст.

Мачалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Чумхури Тоҷикистон (№263/МҶ- 97 аз 12.10.2022) ба қайд гирифта шудааст.

Мачалла дар Индекси Иқтибосоварии Илмии Россия № 355-09/2019 сабти ном шудааст.

Масъулият ва дақиқии маводни ҷопшуда ба зиммаи муаллифони вогузор аст.

Суроғани банкі: “Амонатбанк” ВМКБ.
ИНН 700000710
С/х 202006810900001566000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© «Паёми Донишгоҳи Хоруғ», 2023.

СОВЕТНИК:

Комилбек Амид Ёрбек – ректор, доктор политических наук.
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Ахмадзода Баҳромҷон Раҷаб – заместитель ректора по науке и инновациям, доктор технических наук, профессор.
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
М. Шахбозов – доктор физико-математических наук, профессор, академик АМИТ.

М. Илолов – доктор физико-математических наук, профессор, академик АМИТ.
А. Фелалиев – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, академик АИКТ.
К. Абдуламонов – доктор сельскохозяйственных наук.
С. Сафармамадов – доктор химических наук, профессор.
А. Махмадризоҳонов – доктор биологических наук, профессор.
Д. Наврузшоев – доктор биологических наук, профессор.
Ш. Абдулофизов – кандидат физико-математических наук, профессор.
С. Сабоев – доктор биологических наук, профессор.
К. Имомёрбеков – доктор технических наук, профессор.
О. Ҳақназаров – доктор биологических наук, профессор.
С. М. Гоибназарзода – первый заместитель ректора по образованию, доктор экономических наук, доцент
Х. Қаландариён – доктор филологических наук, профессор
М. Алашоев – доктор филологических наук, профессор
Дж. Булбулов – доктор педагогических наук, профессор.
Ш. Ҷонмамадов – доктор экономических наук, профессор
М. Мамадасламов – доктор филологических наук, профессор
А. Абдулназарзода – доктор филологических наук, профессор
Э. Ҳоджибеков – доктор исторических наук, профессор
К. Собирова – доктор исторических наук, профессор
Я. Самандаров – доктор экономических наук, профессор
Ш. Карамхудоёв – доктор философских наук, профессор

РЕДАКТОРЫ:

Б. Мамадраёнова – преп. английского языка,
Л. Шакармамадова – преп. русского языка.
ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Н. Офаридоев – доктор филологических наук, профессор.
ДИЗАЙНЕР:
Ф. Давлатбеков – кандидат физико-математических наук.

АДРЕС:

Республика Таджикистан, ВМКБ. ДДХ имени Мойношо Назаршоева, г. Хоруғ, улица Шахтемур, 109, 736000. Тел./Факс (+992-8) 22779

ВЕБ-САЙТ:

университет – <https://www.khogu.tj>
журнал – <https://www.khogu.tj/payom> DDH

20.06.2018 года журнал включен в список рецензируемых журналов Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан (№263/МЖ-97 от 12.10.2022).

Журнал зарегистрирован в Индексе научного цитирования России № 355-09/2019.

Ответственность и достоверность публикуемого материала несут авторы.

Адрес банка: “Амонатбанк” ВМКБ.
ИНН 700000710
№ 202006810900001566000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© «Вестник Хоругского университета», 2023.

ADVISOR:

Komilbek Amid Yorbeq - rector, doctor of political sciences.
CHIEF EDITOR:
Ahmadzoda Bahromjon Rajab - Deputy Rector for Science and Innovation, Doctor of Technical Sciences, Professor.
EDITORIAL TEAM:
M. Shakhbozov - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of AMIT.

M. Iolov - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of AMIT.
A. Felaliyev - Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Academician of AIKT.
K. Abdulamonov - Doctor of Agricultural Sciences.
S. Safaramadov - Doctor of Chemical Sciences, Professor.
A. Mahmadrizokhanov - Doctor of Biological Sciences, Professor.
D. Navruzshoev - Doctor of Biological Sciences, Professor.
Sh. Abdulofizov - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor.
S. Saboev - Doctor of Biological Sciences, Professor.
K. Imamerbekov - Doctor of Technical Sciences, Professor.
O. Khaknazarov - Doctor of Biological Sciences, Professor.
S. M. Goibnazarzoda - First Deputy Rector for Education, Doctor of Economics, Associate Professor
H. Kalandaryan - Doctor of Philology, Professor

M. Alamshoev - Doctor of Philology, Professor

J. Bulbulov - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor.
Sh. Jonmamadov - Doctor of Economics, Professor
M. Mamadaslamov - Doctor of Philology, Professor
A. Abdalnazarzoda - Doctor of Philology, Professor
E. Khodjibekov - Doctor of Historical Sciences, Professor
K. Sobirova - Doctor of Historical Sciences, Professor
Y. Samandarov - Doctor of Economics, Professor

Sh. Karamkhudoev - Doctor of Philosophy, Professor

EDITORS:

B. Mamadrayonova - teacher in English,
L. Shakarmamadova - teacher Russian language.
EXECUTIVE SECRETARY:
N. Ofaridaev - Doctor of Philology, Professor.

DESIGNER:

F. Davlatbekov - Candidate of Physical and Mathematical Sciences.

ADDRESS:

Republic of Tajikistan, VMKB. House of Artists named after Moyonsho Nazarshoev, Khorog city, Shakhtemur street, 109, 736000 Tel./Fax (+992-8) 22779

WEB SITE:

university – <https://www.khogu.tj>
magazine – <https://www.khogu.tj/payom> DDH

On June 20, 2018, the journal was included in the list of peer-reviewed journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.

The journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan (No. 263/МЖ-97 of 10/12/2022).

The journal is registered in the Science Citation Index of Russia No. 355-09/2019.

Responsibility and reliability of the published material are borne by the authors.

Bank address: “Amonatbank” VMKB.
TIN 700000710
No. 202006810900001566000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264
© News of Khorug University, 2023.

ИЛМҲОИ, ЧАМЪИЯТӢ, ПЕДАГОГӢ, ИҚТИСОДӢ ФИЛОЛОГИЯ

УДК 398 (575.36)

ГАҲВОРАИ НАВРӢЗИ ОЛАМАФРӢЗ

Орумбекзода Ш.

Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ

Яке аз чашнҳое, ки тибқи ривоятҳо ва таҳқиқҳои муҳаққиқин офаридаи мардуми ориёнаҷод аст ва чун яке аз нахустин намунаҳои фарҳанги маънавии инсоният маҳсуб меёбад, чашни Наврузи оламафрӯз маҳз дар ҳудуде, ки пешдодиёни мо рӯзгору фаъолият доштанд, тавлид ёфтааст ва дар тури таърихи бештар аз шашҳазорсола аз доираи як минтақа ҷаҳоншумул гардид. Аз ин рӯ, месазад, ки ин чашнро чашни қадимтарину муқаддастарину пойдортарин ва кишвари зебоёмон Тоҷикистонро гаҳвораи Наврӯз номида, бо он чун чашни бузургу миллиамон ифтихор намоем. Қобили қайд аст, ки дар бораи ин чашни бузурги аҷодӣ таҳқиқоти зиёде анҷом дода шуда, муваққидан аз даври таъсиси он то ба имрӯз рисолаву китобҳои зиёде таҳияву интишор намуда, назокату вижагиҳои онро рӯи коғаз овардаанд. Аз ҷумла, бо ибтикори ҳайати эҷодии муассисаҳои давлатии Энциклопедияи Миллии Тоҷикистон ва Пажӯҳишгоҳи фарҳанг соли 2018 китобе бо унвони «Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик» таҳия ва ҷоп гардид, ки масъалаҳои аз сайри таърихӣ ин чашнвораи антиқӣ сар карда, доир ба асосҳои нучумиву рамзҳои он, суннату ойинҳои наврӯзӣ, ашъори шоирони қарнҳои гуногун доир ба ин чашни муқаддас ва мавқеи он дар даврони муосирро фаро гирифтааст. Дар айни замон, бахусус дар даврони соҳибистиклолии кишвар теъдоди зиёди олимону адибон ва таърихшиносону файласуфон доир ба паҳлуҳои гуногуни ин чашнвораи нахустини инсоният таҳқиқоти арзишманде анҷом додаанд. Дар радифи дигар олимони шинохтаи кишвар, яке аз муҳаққиқони сермаҳсули адабиёти гуфторӣ тоҷикон, профессор Нисормамад Шакармамадов низ дар асоси таҳқиқоти анҷомдодаш, ду рисола - «Наврӯзи Бадахшон» ва «Ойинҳои Наврӯзӣ дар Бадахшон»-ро таҳия ва интишор намудааст, ки вижагиҳои чашни қадимии ин минтақаро баръало нишон медиҳанд. Дар китоби «Наврӯзи Бадахшон», ки соли 2003 ба таърифи расида, дар он мақоми муҳимтарин чашни суннатӣ тоҷикон дар асоси маводу таҳлилҳои илмӣ бо тамоми назокату зебогиҳои дар тамоми давраи замонҳо дар Бадахшон ба таври хосу басо пуршукӯҳ ва бо риояи анъанаҳои таърихӣ таҷлил мегардид, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф минбаъд таҳлилҳои дар ин самт комил намуд ва соли 2011 китоби «Ойинҳои наврӯзӣ дар Бадахшон» ба хонандагон манзур гардид, ки он бо маълумоту маводҳои тоза ва таҳриру тафсири нав рисолаи «Наврӯзи Бадахшон»-ро комил гардонд. Насли имрӯз аз олими зиндаёд басо сипосгузор аст, ки дар радифи дигар муҳаққиқони шинохта доир ба расму ойини ин чашни бостониву суннатҳои он маводи зиёд ва маълумотҳои афзун гирд оварда интишор намуд ва нагузошт бисёр суннату фазилатҳои ин чашни муқаддас аз хотираҳо зудуда шаванд ва насли кунунӣ аз урфу одат ва маънавиёти ғании бузургниёгонашон бархурдор бошанд.

Доир ба чашнгири ва мақоми Наврӯз дар Помир ё Кӯҳистони Бадахшон, ки аксари муваққидан ин сарзамини баландкӯҳро «осорхонаи зиндаи таърихӣ» меноманд, бо истиснои осори мардумшиноси машҳури рус М. С. Андреев, чанд мақола, асосан аз ҷониби таълифгарони ин рисола дар матбуоти даврӣ, китобу рисолаҳо дар таълифоти доктор Икромиддин Муҳиддинов ва доктор Аҳмад Ҷовид то ҳамаи давра ягон рисолаи муқаммал вучуд надошт. Рисолаи мазкур зимни маълумоту маводи тоза, ки асосан бо

ибтикори муаллиф бевосита дар ин минтақа чамъоварӣ гардидааст, дар такмилу ташреҳи ин таълифотҳо таҳия гардида, нахустин асари мукамал маҳсуб меёбад, ки аксари расму оинҳои ба ин ҷашни бузург алоқаманду ҳамбастагӣ доштаи Бадахшони Тоҷикистонро фаро гирифтааст. Аз ин рӯ, ба таъб расидани очерки илмӣ-оммавии «Оинҳои наврӯзӣ дар Бадахшон» дар таҳқиқ ва баррасии ин ҷашни қадимии ориёнасл нақши хосса дошта, дар он қисми расму оини мансуби ҷашни Наврӯз, ки барои тамоми мардуми эронитабор умумияте доранд ва бархи дигар ба мурури замон бо тақозои ҳаёти иҷтимоӣ ва маишӣ, муҳити воқеӣ дар маҳалҳои гуногуни Бадахшон хусусиятҳои махсус пайдо кардаанд, бори аввал ба тасвиру тафсир гирифта шудаанд. Аз ин рисола ба назар мерасад, ки баъзе аз суннату оинҳои ин маросим агар ба гузашти айём дар халқҳои дигари эронитабор ва дигар минтақаҳои ҳавзаи Наврӯз аз байн рафта бошанд ҳам, дар Бадахшон аксари онҳо дар шакли намудҳои гуногун ҳифз гардида, ба таври васеъ истифода бурда мешаванд. Дар рисола доир ба таҷлили як силсила расму маросимҳое, ки аз давраи Хирпичор (Офтоб дар мард), ки дар дигар минтақаҳои кишвар онро Сада мегӯянд, то ҷашни Хидирайём, Наврузи бузург барпо мегарданд, аз тарафи муаллиф бо тамоми ҷузъиёташ ва муфассал шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Ин рисола барои таҳқиқи муқоисавӣ – таърихӣ анъанот ва оини мансуби ҷашнҳои суннатӣ халқу қавмҳои дигар чун манбаи муҳим маҳсуб меёбад. Ҳамзамон ҳамасола ҳангоми таҷлили ин ҷашни бостонӣ аҳли фарҳангу ҳунар, дигар идораву муассисаҳо ва ҳатто хонаводаҳои алоҳида барои гузаронидани чорабиниҳо ва тайёр намудани сценарияҳои наврӯзӣ аз ин рисола васеъ истифода намуда, он воқеан барои ҳифзи бисёр суннатҳои наврӯзӣ мусоидат менамояд.

Рисола аз сарсухан ва 9 мақола бо номҳои Тақвимиҳои мардумӣ; Оғози «Шогунбахор» - «Офтоб дар мард» ё ҷашни Сада, «Бат-айём» – «Боч-айём» ва Наврӯзи олам, Расми «Килоғузғуз» ё «Идгардак», «Наврӯз – маросими кишварзон», «Таомҳои шогунӣ – наврӯзӣ ва оинҳои мансуби онҳо», «Наврӯз ва парастии об», «Наврӯз ва оташ» ва «Базмҳои наврӯзӣ» иборат мебошад.

Муҳаққиқ дар сарсухани китоб оид ба яке аз муқаддамтарин идҳо будани он ишора карда, чунин овардааст: «Наврӯз, аслан, аз ҷашнҳои қадимтарин ва муқаддастарини мардуми кишварҳои ориёитабор буда, баъдҳо мардуми араб низ онро пазируфтаанд ва ба гузашти солҳову асрҳо халқҳои туркнажод ҳам онро ҷашни миллии худ қарор додаанд. Инак, боиси ифтихор ва сарфарозии мардуми кишварҳои ориёитабор аст, ки дар ибтидои соли 2009 (аз рӯи тақвими исавӣ) бо пешниҳоди як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ, бахусус, Тоҷикистон Наврӯзи фархундапайро Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид чун Рӯзи байналмилал эълон кард ва он аз ҷониби Созмони байналхалқӣ оид ба осори таърих, фарҳанг ва маориф – ЮНЕСКО дар феҳрасти мероси ҷаҳонӣ сабт гардида, аз ин баъд, чун ҷашни байналхалқӣ қайд мешавад» [1,4]. Муаллиф, барҳақ, дар китоб таъкид менамояд, ки ҷашни «Наврузи олам», ки онро бо ҳамин ибора дар кӯҳистони тоҷик ном мебарданду ёд мекунанд, танҳо истиқболи як суннати бисёр гиромидошти деринаи ниёгонамон ва таҷлили оғози Соли нав набуда, дар дарку маърифат кардани таърихи таҳаввули фарҳанг, афкор ақидаҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ ва фалсафаи мардум нақши бузург дорад. Он афқору ақидаҳо бошад, вобаста ба расму оину таомулҳои онҳо дар заминаи ҳаёти моддӣ ва маишиашон шакл гирифта, хусусияти суннатӣ пайдо кардаанд» [1,5]. Муаллиф дар сарсухани китоб доир ба таҳқиқи антиқӣ будани ин ҷашни мардумӣ сайри таърихӣ анҷом дода, доир ба назарҳои муҳаққиқони давраи маконҳои гуногун муҳокимаронӣ намудааст. Аз ҷумла, ба назари муҳаққиқон доир ба бештар аз шаш ҳазор сол мақом гирифтани ин ҷашн дар рӯзгори ориёӣҳо ишора намуда, аз донишманди эронӣ доктор Шариатӣ чунин иқтибос овардааст: «...агар рӯзе Худо ҷаҳонро оғоз кардааст, мусалламан, он рӯз ин Наврӯз будааст. Мусалламан, баҳор нахустин фасл ва Фарвардин нахустин моҳ ва Наврӯз нахустин рӯзи офариниш аст» [1, 5].

Доир ба дараҷаи таҳқику омӯзиши мақому таҷлили Наврӯз дар Бадахшон ва ҳадафи интишори китоб муаллиф дар ин самт таҳқиқоти нисбатан мукаммали донишманди маъруфи рус М. С. Андреев, мардумшиносони варзидаи тоҷик Икромиддин Муҳиддинов ва доктор Аҳмад Ҷовид, андешаву мулоҳизаҳои нисбатан муфассали онҳоро ёдрас намуда, таъкид менамояд, ки онҳо ба забони русӣ таълиф ёфта, хусусияти илмӣ доранд ва на ҳамаи урфу одат ва кешу оини мансуби Наврӯзро фарогир ҳастанд. Бинобар ин, «...дар асоси таълифоти қаблӣ ва маълумоту маводҳои тоза рисолаи нисбатан яклухт ва комилтаре тасниф ва ба чоп омода гардид»[1, 9].

Мақолаи нахустини он «Тақвимҳои мардумӣ» ном дошта, дар он доир ба чун суннати мардум муқаррар гардидани рӯзу соат ва тартиби муайян кардани он батафсил сухан меравад. Муаллиф, ки худ таҳқиқгари ин масъала буда, ҳулосаҳои асосиаш аз мушоҳидаҳои шахсиашон сарчашма мегиранд, дар ин бобат чунин овардааст: «Мардум барои фаҳмидани чунин рӯзу соат аз рӯи мушоҳидаҳои тӯлонӣ ва таҷрибаи зиндагӣ, пеш аз ҳама, ҳисоби рӯзҳои солро аз рӯи тулуъ ва ғуруби офтоб, сояи санге ё тегаи қуллаи кӯҳҳо, аз равзанаи боми хонаҳои аҷдодӣ ба ҷойҳои гуногуни дохили он расидани нури офтоб, ҳаракат ва мавқеи сайёраҳо ва ғайра маълум мекарданд. Дар ҳар деҳу маҳал ва ҳатто, дар рӯи сутунҳои хонаҳои алоҳидаи аҷдодӣ «нишонаҳо» вучуд доштанд, аз рӯи онҳо нури офтобе, ки аз равзан ба даруни хона дохил мешуд ва ба воситаи ҳаракату мавқеи он кадом фаслу моҳ ва рӯз буданро муайян мекарданд»[1, 10]. Чуноне ки муаллиф дар ин боб қайд мекунад, минбаъд «бо инкишофу тақомули тафаккури одамон тақвими дигари нисбатан мукамалтару мушаххастар ба вучуд омада, ҳар яке аз қорҳои деҳқонӣ ва иду маросимҳои мавсимӣ, бавижа, оинҳои мансуби ҷашни Сари сол – Наврӯзро аз рӯи он ба ҷо меоварданд. Дар ин тақвим ҳисоби рӯзҳои сол аз рӯи узвҳои андоми одам (мард) сурат гирифтааст. Ин тақвим гунаҳои гуногун пайдо карда бошад ҳам, бунёд ва асли он нисбатан як аст»[1, 11]. Чунин тақвим минбаъд бо ибтиқори муҳаққиқ дарёфт ва ҳатто аз рӯи он таҳти унвони «Тақвими мардуми Бадахшонзамин», дар шакли зайл соли 1990, ки дар он ҳисоби тақвими «Офтоб дар мард» ба ин шакл дарҷ ёфтааст, интишор гардид:

11.XI – 21.XII	ЧИЛЛАИ ТИРАМОҶ аз 19-уми Ақраб то охири Қавс		41 рӯз		
41 рӯз	ЧИЛЛАИ ЗИМИСТОН аз 1-уми Ҷаддӣ то 12-уми Далв		22.XII – 31.I		
8.XI – 10.XI	то 18-уми АҚРАБ	НОХУН	ДАЛВ	3 рӯз	1.II – 3.II
5.XI – 7.XI		ПУШТИ ПО		3 рӯз	4.II – 6.II
2.XI – 4.XI		ШУРЧАК (бичили по)		3 рӯз	7.II – 9.II
30.X – 1.XI		ЛИНГ (қалами по)		3 рӯз	10.II – 12.II
27.X – 29.X		БЕБИҶАРХ (нармии по)		3 рӯз	13.II – 15.II
24.X – 26.X		ХАМБИ ЗОНУ		3 рӯз	16.II – 18.II
21.X – 23.X	МИЗОН	ЗОНУ	ХУТ	3 рӯз	19.II – 21.II
18.X – 20.X		КОРДАФСОН		3 рӯз	22.II – 24.II
15.X – 17.X		ҶАРОМЕЗ		3 рӯз	25.II – 27.II
12.X – 14.X		ПУФМУФ		3 рӯз	28.II – 2.III
3.X – 11.X		ДАРМУН (руда)		9 рӯз	3.III – 11.III
24.IX – 2.X		ҚАБУРҒА		9 рӯз	12.III – 20.III

21.IX – 23.IX	СУМБУЛА	ДИЛ	ҲАМАЛ	3 рӯз	21.III – 23.III
18.IX – 20.IX		ПАРДАИ ДИЛ		3 рӯз	24.III – 26.III
9.IX – 17.IX		ПАЙВАНДИ ДИЛ		9 рӯз	27.III – 4.IV
6.IX – 8.IX		СИНА		3 рӯз	5.IV – 7.IV
3.IX – 5.IX		БАҒАЛ		3 рӯз	8.IV – 10.IV
31.VIII – 2.IX		КИТФ		3 рӯз	11.IV – 13.IV
28.VIII – 30.VIII		ГУЛУ		3 рӯз	14.IV – 16.IV
25.VIII – 27.VIII		РИШ		3 рӯз	17.IV – 19.IV
22.VIII – 24.VIII		ЛАБУ ДАНДОН		3 рӯз	20.IV – 22.IV
19.VIII – 21.VIII	аз 15-уми АСАД	ДИМОҒ	САВР	3 рӯз	23.IV – 25.IV
16.VIII – 18.VIII		ГҶШ		3 рӯз	26.IV – 28.IV
13.VIII – 15.VIII		ЧАШМ		3 рӯз	29.IV – 1.V
10.VIII – 12.VIII		САР		3 рӯз	2.V – 4.V
7.VIII – 9.VIII		МАҒЗИ САР		3 рӯз	5.V – 7.V
46 рӯз		ЧИЛЛАИ БАҲОР аз 18-уми Савр то охири Ҷавзо		8.V – 22.VI	
23.VI – 6.VIII		ЧИЛЛАИ ТОБИСТОН аз 1-уми Саратон то 14-уми Асад		44 рӯз	

Дар боби дуҷуми рисола—«Оғози Шогунбаҳор», «Офтоб дар мард» бошад, муаллиф хусусиятҳои хоси ин ҷашни милливу антиқиро ташреҳ дода, аз боби таҷлили он дар даврони мозӣ ва имрӯз андешаронӣ намудааст. «Аз ривоёту маълумоти дастрасбуда доир ба Наврӯзи Аҷам бармеояд, ки дар ибтидо ҳар кори хайру неке, ки анҷом меёфт, ё ягон ҳодисаи хуш дар рӯзгори мардум рух мезад, мардум он рӯзро рӯзи нав гуфта, ҷашн мегирифтанд. Баъдан, Наврӯзро сола дар ду давр – замоне, ки рӯзу шаб баробар мешуданд, ҷашн мегирифтагӣ шуданд ва аз давраи Сосониён шуруъ гардида, «ҳар сола, ки офтоб ба Ҳамал омад, Наврӯз фармуд карданд ва Зичи Маъмунӣ бархост ва ҳанӯз он Зич тақвим мекунад» (Умари Хайём, 1992, с.78).-овардааст муаллиф[1, 23]. Сипас, аз рӯи мушоҳида ва тибқи ёддоштҳои бузургсолон то нимаи дуйуми асри гузашта дар баъзе аз мавзӯҳои Бадахшон муаллиф доир ба се марҳилаи баргузори ҷашни Шогунбаҳор ва ё Наврӯзи оламро хулосабарорӣ намудааст. «Оини аввалро, ки ибтидои ҷашни шогунӣ ҳисоб меёфт ва онро дар Язгулом «Граваш», дар Рӯшон «Хурпапудъ» ё «Хурфирепт», дар Бартанг «Хоърпачор» ва дар Шуғнон «Хирпичор» - «Офтоб дар мард» мегуфтанд, дар рӯзҳои охири моҳи январ (мутобики нимаи дуйуми даҳаи моҳи давли шамсӣ ё дар поёни – «чиллаи зимистон», ки аз чилу як рӯз иборат аст) баргузор мегардид» [1, 23].

Муҳаққиқ доир ба вижагиҳои таҷлили ин ҷашн дар минтақаҳои гуногуни Бадахшон, аз ҷумла дар водии Язгулом, водии Бартанг далелҳо оварда, марҳилаи омодагии комил ба кишту кори баҳорӣ будани онро собит менамояд. Ин ҷашн дар айни замон дар кишварамон эҳё гардида, дар тамоми қаламрави кишвар бо номи ҷашни «Сада» ҳамасола бо шукуҳу шаҳомати хоса таҷлил мегардад. Боби мазкурро ҷамъбаст намуда, муаллиф чунин хулосабарорӣ мекунад:

«Хулоса, мардум ин оинро, ки решааш ба давраҳои хеле қадим рафта мерасад, ба хотири пайки баҳор, ки онро дар Бадахшон бо ибораи «бачагии баҳор» ҳам ёдовар мешуданд, ба умеду орзуҳои хушии рӯзгор дар Соли нав қайд менамуданд. Аз ҳамин рӯз мардум ба руфтани барфи болои бомҳо сар мекарданд, ба сохтану таъмир кардани

асбобҳои шудгор, поку тоза кардани тухмӣ барои кишти зироат чиддӣ машғул мешуданд. Аз ҳамин рӯз шуруъ гардида, дар рӯи оғилхонаҳо аз гиёҳе, ки онро баъзе «ситрахм» ва баъзеи дигар «буйвӯхъ» ё «йоб» мегуфтанд, бӯй андохта, баровардани пору ва ба сари замини кишт кашондани онро салоҳ медонистанд. Бачаҳо дар рӯзҳои офтобӣ рӯи бомҳо баромада, машғули бозиҳои гуногунашон мегаштанд» [1, 25].

Дар мақолаи сеюм идомаи марҳилаҳои чашни наврӯзӣ таҳти унвони «Бат-айём» – «Боҷ -айём» – «Наврӯзи олам» шарҳ дода шуда, муаллиф ёдрас менамояд, ки «дар нимаи дуҷуми даҳаи дуҷуми моҳи феврал давр ё зинаи дуҷуми иди шогунӣ, ки онро дар Рӯшону Бартанг бо номи таомҳои шогунӣ–«Бат –айём» ва «Боҷ-айём», дар Шуғнону Роштқалъа дар баробари истилоҳҳои ёдшуда бо унвони «Хирчизӯн» («Офтоб сари зону») низ ёд мекунанд, то нимаи қарни сипаришудаба таври васеъ чашн гирифта мешуд» [1, 31]. Муаллиф оид ба оинҳои гуногуни зинаҳои омодагӣ ба чашни «Наврӯзи олам» далелҳои зиёд оварда, қариб дар тамоми ин манотиқ ҳатман риоя гардидани суннатҳои тоза кардани хона ва аз дил баровардани кинаҳо, тайёр кардани ғизоҳои махсуси наврӯзӣ, ороستاني дастархони наврӯзӣ барои аҳли авлод ва деҳа, ҳадяи кулчаҳои табаррукӣ, омода кардани ду чорӯб барои тоза кардани хона, аз навдаи зарбед тайёр намудани «ғилофакҳои нахӯд» бо нияти сарзабзии доимӣ, бунзани–ба китфи шахсони ба хона воридшаванда партофтани орд(бун), амали «сурхбарорӣ» бо баровардани матои сурх ва тамоми либоси хона, аловпарак, табрикоти маъмулии ин чашн дар Бадахшон «Шогун баҳор муборак» бо посухи «Ба рӯи шумо муборак» ва субҳи рӯзи дуҷуми ид ва рӯзи дигар расми ба чо овардани «бат-салом»-у «боҷ-салом» ва ё ба хонаҳои ҳамдигар бо табрику таманниётӣ омадану рафтани хешу таборҳо ва ҳамсоҳоро бо мисолҳои мушаххас ташреҳ додааст.

Дар мақолаи чаҳорум, ки номаш ба худаш мувофиқ аст, суннати «Килоғузғуз» ё худ «Идгардак»-ро муаллиф чунин тавзеҳ додааст: «Яке аз расмҳои хеле маъмул дар Бартангу Рӯшон дар «Бат-айём» ва дар Шуғнону Роштқалъа дар «Хидир-айём» ё «Наврӯзи олам» бо номи «Килоғузғуз» ҳисоб меёфт, ки ин расм, асосан, ба кӯдакону наврасон мансуб буд. ...Бачаҳо баъди бартараф шудани одати «кишӣ» то ғуруби офтоб сари бомҳо баромада, сабадча ё халтаро бо банд баста, онро аз равзан ба даруни хона овезон мекарданд ва бо завқи саршор аз шодӣ ин сурудро, бо гунаҳои гуногунаш мехонданд :

...Боҷак биёр, кар-кар кунем,
Равған биёр, шур-шур кунем,
Ғамҳо аз дил дур кунем,
Шогунбаҳор муборак!» [1, 46].

Муаллиф оиди дар баъзе минтақаҳо дар бобати ин амалро иҷро кардани инчунин калонсолон арзи назар намуда, дар фарҷом чунин таъкид намудааст: «Мавриди таъкид аст, ки дар ҳангоми ба чо овардани ин расм ҳар чизе, ки аз рӯи зарурият ва имконот, ба мисли асбобҳои рӯзгор, ҳайвонҳои хона ва ғайра аз соҳиби хона дархост мекарданд, соҳиби хона, ҳатман, талабашонро қонеъ мегардонд, баръакси ҳол, барои ӯ ба чои савоб ин гуноҳ ҳисоб меёфт. Баъзеҳо аз расми «Килоғузғуз» истифода бурда, духтари хонадонеро ба арӯсӣ дархост мекарданд, ки қаблан модар ё падари духтар ба ин талаб розӣ набуданд» [1, 47].

Муҳаққиқ барҳақ таъкид менамояд, ки «Наврӯз, воқеан, мутобиқи ҳисоби соли шамсӣ, аз як тараф, ибтидои Соли нав бошад, аз тарафи дигар, он сароғози корҳои кишоварзӣ – деҳқонӣ мебошад. Азбаски дар аксари мавзеҳои Бадахшон кишти зироатҳо ҳамзамон ба рӯзҳои таҷлили Наврӯз рост меояд, мардум Наврӯзро «иди баҳор», «иди деҳқон» низ мегӯянд. Дар он маҳалҳое, ки дар солҳои сербарф дар чо-чоӣ офтобрӯя қитъаҳои замин аз пардаи барф берун мешуданд, барои «соат» (мӯҳлати шурӯи кишти баҳорӣ) чуфт баста, як мушт ғалла ба он қитъаи замин мепошиданд. Дар деҳаҳои Вахон маросими «Чуфтбаророн» ё «Тухмбаророн»-ро «тухмнеҳъвак», дар Рӯшону Бартанг

«ғъамун» ва «ғъимун», дар баъзе мавзеъҳои Шуғнону Роштқалъа ва Рӯшон «хъичзивъест» ва «раждъед» ҳам мегӯянд» [1, 48].

Қобили қайд аст, ки дар ин рӯз нисбати барзаговҳои шудгормекарда низ меҳрубониҳои зиёд зоҳир карда шуда, муаллиф доир ба таърихи он ривоятҳои зиёди ҷолибе манзур намудааст.

Муаллиф ёдрас менамояд, ки бо ширкати аксари мардум ва сарчамъона гузаронидани маърақаҳои ид аз анъанаҳои деринаи мардуми кӯҳистон мебошад ва ин баҳусус дар таҷлили гаштугузори оммавии наврӯзи бармало ба мушоҳида мерасад. «Дар бисёрии деҳаҳои навоҳии ин сарзамин ҳангоми ба ҷо овардани маросими «Ҷуфтбаророн», ки дар рӯзҳои Наврӯз барпо мегашт, мардони деҳа бо хӯроқиҳои маросимӣ ё дар идгоҳҳо, одатан, дар рӯзи аввал дар назди ҷойҳои муқаддас – остонҳо (мазорҳо), ки онро «остонниҳътайд» (айнан, «остонбаромад») ё «мазорбаромад» мегуфтанд ва дар рӯзи дуйум аҳли ҳар маҳали деҳа (агар он деҳа нисбатан калон бошад) алоҳида-алоҳида дар ҳавлии яке аз шахсҳои муътабар, ки онро бо истилоҳи «боғниҳътайд» (айнан: «боғбаромад») ёд мекарданд, ҷамъ меомаданд. ...Дар ҳамин рӯзҳо, баъди хӯрдани таоми маросимӣ, ки бо худ овардаанд ва поён ёфтани базму бозиҳои қарибии ғуруби офтоб дар рӯзи аввал ва ё рӯзи дуйум ҷашни Наврӯз муйсафедде барои «соат» ним каф донаҳои тухмуро ба замини аз барф озодшуда мепошид ва бо сипорча онро «шудгор» мекард. Дар деҳаҳои Баррӯшон, Деррӯшон, Вамд ва чанд деҳаҳои дигар аввалин шуда, ин амалро муйсафедоне ба ҷо меоварданд, ки онҳо аз авлоди нахустин сокинони муқими ин маҳалҳо будаанд» [1, 50]. Дар солҳои охир, баҳусус дар деҳаи Баррӯшон, ки ҷашнвора басо бошукӯҳу рӯи анъанаҳои бузургниёгон таҷлил мегардад, қариб аз тамоми минтақаҳои Бадахшон ва ҳатто берун аз он барои таҷлили ҷашни аҷдодӣ меҳмонони зиёд ташриф меоваранд ва аз тарафи аҳли деҳа пазирой ва меҳмондорӣ карда мешаванд. Дар ин рӯз, дар радифи базму намоишҳои гуногуни фарҳангиву варзишӣ дари хонаҳои тамоми сокинони деҳа бо зиёфатҳои наврӯзи ба рӯи тамоми меҳмонон боз аст.

Мақолаи дигари рисола ба таомҳои наврӯзи, ки аксарашон хуроқҳои хоси ин минтақа мебошанд, бахшида шудааст. Муаллиф тарзи тайёри мавриди пешниҳод кардани таомҳои маросимии «боч», «бат», «суманак», «қумоч», «қумочтарит», «ғӯзқамоч», «дайла», «тухмбирён»-ро, ки аксаран дар идҳои шогунӣ тайёр карда мешаванд, баён намуда, дар охир номгуи таомҳои рӯзгори муқаррарии мардуми ин минтақа ва таомҳои маросимии зеринро номбар намудааст: «Кочӣ» (атолаи ғафсе, ки аз орди арзан пухта, болоаш равғани зард мерехтанд ва ё аз орди арзан ё гандум бо шир мепазанд), «ширруған» (шир бо равғани зард), «хъувдашавъ» (нони резакардари бо шир ва бо равғани маска низ тайёр мешавад), «ҳалвои шир» (атолаи ғафсе, ки аз ширу равған мепазанд), «рунахахъч» (кулчаҳои равғанин ё кулчаҳои, ки бо ширу равған мепазанд), «чарвигардъа» (нони аз хаамири орди гандум ва чарбу пухташуда), «пиёва» (равғани ҳайвони дар об ҷушондашуда), «нонтарит» ба мисли «қумочтарит» (нонрезаи бо равғани маска омехташуда), «нонруған» (нон бо рӯған), «хомнагул» (донаҳои кӯфтаи зардолу ва ё мағзи чормағзро дар оби ҷӯш маҳлул карда, болои нони резашуда мерезанд), «хъочруған» (нон бо равғани донаҳои зардолуи талхак), «ғузхъурво» (атолаи тунук аз кӯфтаи мағзи чормғз), «тахъповгардъа» (нонро реза карда, боқурутоби гарм нам зада, аз боло равғани маска мерезанд), «шитобат» (аз оби хунук ва орди арзан ё ҷавдор ва ё ягон навъи лӯбиёӣ), «мошоба» (атолаи мошӣ), «тухмпиева» (атолаи тунуки тухмӣ), «орзуқ» ё «бурсоқ» (порачаҳои хаамири дар равған доғшуда) ва ғайра низ аз ҷумлаи ин таомҳо мебошанд, ки бархе аз онҳо агар хоси навоҳию водӣ ва маҳалҳои алоҳида бошанд, бархи дигар ба ҳама мансуб мебошанд» [1, 60].

Боиси тазаккур аст, ки дар таҷлили Наврӯзи Бадахшон бисёр оину таомул ва бовару эътиқоди мардум, ки дар давраҳои тоисломӣ сурат гирифтаанд, ба мушоҳида мерасанд. Мақолаҳои ҳафтум ва ҳаштуми рисола ба ҳамбастагии табиат ва инсон, ба муносибати

хеле эҳтиёткоронаю эҳтиромонаи мардуми минтақа ба обу оташ бахшида шудаанд. Муаллиф ин аносирҳои олами ҳастиро «бузургтарин неъматӣ моддӣ ва омилҳои асосии бақои тамоми мавҷудоти зинда» [1, 23] номида, таъкид намудааст, ки онҳо «ба рӯзгори инсонҳо аз рӯзи азал ҳамбастагии ногусастани дошта, дар ҳаёти ҳамарӯзаашон аҳамияти фавқуллода бузургро касб кардааст, онҳо дар нисбаташ ихлосу эътиқоди қавӣ зоҳир намуда, онро аз муқаддасоти олами ҳастӣ маҳсуб донистаанд» [1, 70]. Муаллиф оиди қурбонӣ намудани чорво сари сарчашмаҳо, дар радифи ҳафт сину ҳафт шин гузоштани косаи об ва дигар оинҳои наврӯзӣ аз муаллифони гуногун ва мушоҳидаҳои хеш ривоятҳо оварда, то ҳанӯз ба мушоҳида расидани онҳоро таъкид намудааст. Инчунин афрӯхтани гулхани наврӯзӣ ва маросимҳои маҳсуси аловпараку дар баъзе минтақаҳо оташпарақ чун рукҳои муҳими ин ҷашни бостонӣ ташреҳ ёфта, муаллиф хулоса мебарорад, ки «... Наврӯз ба қадом даврае мансуб дониста нашавад, яке аз аввалин идҳои қалоне, ки мардуми эронинасл ва умуман, мардуми кишварҳои мусулмонӣ барпо кардаанд, ба ифтихори бори нахуст фурӯзон гаштани оташ-яке аз рукҳои хеле муқаддаси рӯзгор буд» [1, 85].

Рисолаи «Расму оинҳои наврӯзӣ» бо мақолаи «Базмҳои наврӯзӣ» ҳамбаста гардидааст. «Аз он ки Наврӯзи олам-рамзи некию покӣ барои мардум бисе шариф аст ва он равобити қавӣ ва ногусастани одамнро ба табиат, ба замин дар худ таҷассум мекард, бинобар ин, он на фақат бо омодагии маҳсус истиқбол гирифта мешуд, балки он бо шаъну шукӯҳ, хуншиҳовутантанаҳои зиёд таҷлил мегардад» [1, 23] –қайд намудааст муаллиф. Дар ин боб бозиҳои маъмулии наврӯзӣ-«ҷавгонбозӣ» ва «гӯйбозӣ», ки ҳам ба тариқи савора ва ҳам пиёда бозӣ мекарданд, «бузқашӣ», ки човандози моҳиртаринро муайян мекард, «лаш-ат-лашқурв» ё «аққолбозӣ», «асптозӣ», «расанқашӣ», «нишонгирӣ», «пиёдапойга», «сурудхонӣ», «арғунҷаббозӣ» ва дигарҳо таҷлил ва ташреҳ ёфтаанд.

Муаллиф аз он изҳори хурсандӣ мекунад, ки баҳусус дар даврони истиқлол ин ҷашни мардумӣ бо шукӯҳу шаҳомати хосса доир гардида, суннатҳои бостонии он эҳё гардидаанд ва «шаҳсони расмӣ ва босалоҳияти ҳукумат, одамони мӯътабару фозил мардумро ба ин ҷашни фарҳунда табрику таҳният мегӯянд, барои онҳо дар соли нав тансиҳатӣ, беҳбудии рӯзгор, амонӣ ва осудагии ҳар хонадонро таманно мекунанд» [1, 92].

Қобили қайд аст, ки орзуи муаллиф амалӣ гардида, бо ибтиқори Пешвои муаззами миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, -Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва сарони дигар кишварҳои минтақаи Наврӯз ин ҷашни бостонӣ бузургниёнамон ҷаҳонӣ гардид ва ба феҳрасти ҷашнҳои байналмилалӣ ҷаҳонӣ ЮНЕСКО ворид гардида, акнун дар тамоми дунё тантанавор таҷлил мегардад.

АДАБИЁТ

1. Шакармамадов Н. Оинҳои Наврӯзӣ дар Бадахшон / Н. Шакармамадов.- Душанбе, 2012.

ҒАҶВОРАИ НАВРҶЗИ ОЛАМАФРҶЗ

Дар мақола роҷеъ ба ҷашни миллии Наврӯз ва таҳлилу тадвини он дар китоби профессор Н. Шакармамадов “Оинҳои Наврӯзӣ дар Бадахшон” суҳан рафтааст. Зимни андешаронӣ оид ба ин ҷашни бостонӣ қайд гардидааст, ки ҷашни «Наврӯзи олам», танҳо истиқболи як суннати бисёр ғиромидошти деринаи ниёгонамон ва таҷлили оғози Соли нав набуда, дар дарку маърифат кардани таърихи таҳаввули фарҳанг, афкор ақидаҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ ва фалсафии мардум нақши бузург дорад. Он афкору ақидаҳо бошад, вобаста ба расму оину таомулҳои онҳо дар заминаи ҳаёти моддӣ ва маънашӣ шакл гирифта, хусусияти суннатӣ пайдо кардаанд.

Калидвожаҳо: Наврӯз, ҷашн, расму оин, ақидаҳои иҷтимоӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсиддин Орумбекзода - Корманди шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. тел: 93 700 75 54, e-mail: sh-orumbekzoda@mail.ru

КОЛЫБЕЛЬ ВСЕМИРНОГО НАУРУЗА

В статье речь идёт о национальном празднике Науруза и его анализа в книге профессора Н. Шакармамадова “Оинҳои Наврузи дар Бадахшон” (на тадж. языке). В процессе работы о празднике Науруза подчеркивается, что праздник “Наурузи олам” не только встреча одной достопочётной традиции наших предков, но в познании культуры и истории народа играет немаловажное значение мысли и мнения эти в зависимости от традиции и быта приобрели специфические черты.

Ключевые слова: Науруз, предание, традиция, социальные воззрения.

Сведения об авторе: Шамсиддин Орумбекзаде – заслуженный работник Республики Таджикистана. тел: 93 700 75 54, e-mail: sh-orumbekzoda@mail.ru

CRADLE OF WORLD NOWRUZ

The article deals with the national holiday Navruz and its analysis in the book of Professor N. Shakarmamadov “Oinҳои Navruzi dar Badakhshon” (“Traditions of Nowruz in Badakhshan” in Taj. language). When analyzing the material, it was revealed that the celebration of Navruz is not only the veneration of one of the ancient holidays of our ancestors, it also plays an important role in the knowledge of culture and history, which acquired specific features in folk traditions and everyday life.

Key words: Nowruz, tradition, tradition, social beliefs.

Information about the author: Shamsiddin Orumbekzoda - Honored Worker of the Republic of Tajikistan, Applicant of the Department of Folklore and Literature of Badakhshan Institute for the Humanities named after academician B. Iskandarov of the National Academy of Sciences of Tajik

УДК 811.221.8

НОМИНАТИВНЫЕ МОДЕЛИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ШУГНАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аламшоев М.М., Сайфуллобекова Ф.

Хорогский государственный университета им. М.Назаршоева

В каждом языке испокон веков, наряду с предложением, употребляются словосочетания. Шахматов А.А. считал, что словосочетания “употребляются в языке как связь между составом слов, которые внутри предложения одно слово связывается с другим подчинением” [1, 274]. Основательно определил понятие словосочетания известный русский учёный Виноградов В.В.: “словосочетание является номинативной единицей, выражающие предмет, явление и процесс...” [2, 16]. Словосочетаниям с его собственными закономерностями свойственны “различные синтаксические структуры и семантические особенности [3, 3]. Основные особенности словосочетания – это то, что в них используются неполнота высказывания, они не раскрывают объективную ситуацию. Эти единицы языка “относятся к синтаксису” [4, 5-6]. Лингвисты считают, что синтаксис «это – наука о словосочетании и предложении» [5, 3]. Этому мнению придерживаются и другие всемирные учёные [1, 274]; [2, 16]; [6, 3-17]; [7, 10]; [8, 6]; [9, 75]; [10, 236]; [11, 181]; [12, 451]; [13, 261]; [14, 31]; [15, 125]; [16, 356]; [17, 131]; [18, 345]; [19, 536].

Поэтому «выражение синтаксических отношений и разнообразных смысловых оттенков зависит от семантических особенностей компонентов словосочетаний и средств грамматической связи между ними. ... и лексико-грамматическое значение определяется семантикой одного из компонентов большей частью, подчинённого, или же семантикой обоих компонентов» [20,18]. «Слова, входящие в состав словосочетаний отражают все элементарные оттенки значения, поэтому исследователь во время анализа должен обратить внимание на все семантические особенности каждого элемента» [21, 82]. По отношению к частям речи словосочетания иранских языков, особенно таджикского

языка рассмотрены основательно [20, 18]; [21,82]; [22, 13]; [23, 13]; [24, 25]; [25, 5]; [26, 125-128]; [27, 121]; [28, 50-51]; [29, 183, 185]; [30, 221]; [31, 2]; [32, 3-4], [33, 195]; [34,23]; [35, 27-31]; [36, 11-13, 15-16, 21-25-27]. Во всех этих работах виды номинативных словосочетаний рассматриваются “как зависимые от основного и подчинительного слова” [37, 30].

Словосочетания памирских языков, а тем более шугнанского языка, если не учесть монографических исследований [38, 301]; [39, 178-180]; [40, 146]; [41, 356] ещё основательно не исследованы. Поэтому целью данной статьи является описание и анализа структуры и номинативных моделей словосочетаний шугнанского языка в сопоставлении с английским языком.

Словосочетание в любых языках составляет отношение, которое связывает слова в единое смысловое целое, имеющее ещё грамматическое значение. В этом отношении словосочетания германских языков, в особенности английского языка фундаментально изучены [7,6]; [14, 31]; [15, 16; 125]; [16, 356]; [17, 131]; [18, 345]; [19, 536]; [39, 236].

Так как в языкознании памирских языков и в особенности шугнанского языка тема синтаксис не изучена основательно, то проблеме словосочетания посвящены лишь незначительные работы. Эти работы в большинстве случаев коротко даются в монографических исследованиях. Например, Карамшоев Д. в своей диссертации, в последующие годы, монографии частично рассматривает словосочетания при изучении главных и второстепенных членов. Он вводит в грамматику структуру “изофетных конструкций”. “При этом сочетании обычное место определения – после определяемого, которое оформляется энклитическим показателем – и (-йи): аwoзи баланд – громким голосом; ас ҳочи ху пид – из-за страха перед своим сыном” [40, 443]. Как отдельный раздел словосочетания даются в учебнике шугнанского языка [36, 177 -180].

Поэтому наша цель является выявление структурно-семантических моделей номинативных словосочетаний шугнанского языка. В шугнанском языке определяемое слово – существительное всегда стоит после определения. Прежде всего мы должны описать отличительные типы номинативных словосочетаний и указать на их семантические отношения. Собранные материалы показывают, что в шугнанском языке функционируют такие модели как:

Номинативные словосочетания модели «существительное + существительное». Примеры:

По семантическим особенностям их можно разделить на такие виды:

- словосочетания, выражающие значения притяжательности: моллим китоб – книга учителя; вистод торҳак – тесло мастера;

- словосочетания, выражающие отношения предмета к названиям: Харағ бозор – рынок Хорога; Кофар қалā – замок Кофара;

- словосочетания, выражающие значения отношения человека к какому-нибудь ремеслу: вистод Шунгак – мастер Шунгак; жйзвāрйч пуц – сынок дровосек;

- словосочетания, выражающие значения отношения части к целому: ваз пўст – козлятина шкура; wān решā – корень ивы;

- словосочетания, выражающие значения признака, где основное слово обозначает признак, а зависимое слово индивид или объект: фидā тези – ловкость мальчика; кў биланди – высота горы;

- словосочетания, выражающие значения отношения человека к какой-нибудь деятельности: үиникен хўчаййн – правитель женщин; хўчаййни кишлоқ – аксакал кишлака;

- словосочетания, выражающие значения свойства или состояния: жйwчгййи дод ат нāн – любовь матери и отца; Нāник касали – болезнь матери;

- словосочетания, выражающие значения отношения ко времени: чоршаби меѢ – день среды; мадор меѢ – пол дня, половина дня;
- словосочетания, выражающие значения места: вирод чїд – до брата; зарїз йѢѢ – гнездо куропатки;
- словосочетания, выражающие значения назначения: гўў дори – настойка (для) уха; мїѢ тасма – ремень (для) спины;
- словосочетания, выражающие значения совокупности и сыпучести тел: фук (кули) мардум – вес мардум; кахт сѢр – куча пшеницы;
- словосочетания, выражающие значения источника появления предмета: мѢст рух – сияние месяца; ворч пїѢ – след лошади.

Номинативные словосочетания модели “существительное + прилагательное:

- словосочетания, выражающие внешнего признака предмета: хишрўї видич – красивая птица; сафед куртā.
- словосочетания, выражающие характер человека: ақлдор гїдā - умный парень; убол чорик – слабый мужчина.
- словосочетания, выражающие состояние предмета: касал одам – больной человек; суѢт пидїўц – порвущая нитка.
- словосочетания, выражающие объём и размер: гулā боғ – большой сад; биланд тāх – высокая скала.
- словосочетания, выражающие свойства: қарїб қам – близкий родственник; гāфц дорг – объёмистое бревно.

Также имеются словосочетания, выражающие прилагательными, имеющие значения назначения, места, материал, из которого сделан предмет, сходство и сравнения, времени.

Номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + числительное: словосочетания, выражающие число: арай бошā – три кречета; цавор жїр; пїнзум тов – пятый раз.

Номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + местоимение: словосочетания, выражающие лицо, притяжательность, возвратность, вопрос и неопределённости: ви кор – его работа; ту ворч – твой конь; ху нāн – свою мать; йилāв кор – некоторые дела.

Номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + причастие: словосочетания, выражающие внутреннее состояние и действие, отношение человека или предмета к чему-либо: тїрти вирувчин – стоящий наверху; покчўўчин жиндам – обчищенная. ““Порядок слов здесь следующий: на первом месте могут стоять логический субъект, вслед за ним - причастие, образующееся от перфекта плюс суффикс –ин, и на самом последнем месте ставится определяемое: вистод чўўчин” [40, 444-445].

Номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + инфинитив: словосочетания, выражающие значения желания, цели, намерения, времени: форт тїдов хочется идти; мāйори ситов – время направиться. “Порядок слов при инфинитивном сочетании следующий: на первом месте ставится именное слово (чаще существительное), а в конце сочетания – инфинитив: пўхок зинѢд – стирать бельѢ” [40, 444).

Таким образом выявляется, что шугнанский язык обладает множеством словосочетаний, которые имеют особые структурно-семантические формы. Эти номинативные модели словосочетаний шугнанского языка делятся на разные виды и семантические группы. Выясняется, что в шугнанском языке определяемое слово – существительное всегда стоит после определения. Номинативные словосочетания имеют отличительные особенности в семантическом отношении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. - С. 274.
2. Виноградов В.В. Русский язык. 3-ое изд. М., 1986. - С. 16.
3. Қодирова С. А. Автореферат дис. на соискание учёной степени канд. филол. наук. Синтаксические особенности языка таджикских народных сказок (номинативные изафетные словосочетания). Душанбе, 2019.
4. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қисми I (фонетика ва морфология). Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1956. - С. 5-6.
5. Шапиро А.Б. Словосочетание в русском языке. // Шапиро А.Б. «Славянское языкознание». М., 1959.
6. Воскнян Г.А. Инфинитивные словосочетания, выражающие начало и длительность действия, на материале персидского языка. В кн. “Вопросы языка и литературы”, Изд. ИМО, М., 1959. - С. 3-17.
7. Елисеев Н.Е. Основные типы синтаксических словосочетаний в современном финском языке. АН СССР. М., 1959. - С. 10.
8. Крашениникова Е.А. Новое в немецкой грамматике, вып. 3, М., 1963, - С. 6.
9. Ломоносов, Российская грамматика, Петербург, 1757, - 75 с.
10. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Изд. ИМО, М., 1969. – 236 с.
11. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке. “Вопросы синтаксиса”. Учпедгиз, М., 1950. – 181 с.
12. Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Избр. труды. М., 1957. Т. 2. - С. 451.
13. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. М.-Л.: 1961. – 261 с.
14. Albert Rayan. Why Collocation is problematic for most English learners, 07 February 2018. – P. 31
15. Annelie Adel. Recurrent word combinations an academic writing by native and nonnative 2018.- 125 p.
16. J .Ries. Was ist Suntax, Marburg, 1894. Zur Wortgruppenlehre... Prag.1928. – 356 p.
17. J. Ljungerud. Zur Nominalflexion in der deutschen Literatur- sprache nach 1900. Lund, 1955.- 131 p.
18. John Benjamin. The BBI combinatory Dictionary of English, 2009. – 345 p.
19. Manik Joshi. Oxford collocation Dictionary, 2008. – 536 p.
20. Солиев А. Автореферат дис. на соискание учёной степени канд. филол. наук. Предложно-именные словосочетания в современном таджикском литературном языке (на материале художественной прозы С. Айни. Душанбе, 1984.
21. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. Душанбе, 1988. – С. 80. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1973. - С. 13.
22. Акрамов М. Адъективные словосочетания (Ибораҳои сифатӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик) в современном таджикском литературном языке. Авт. канд. дис. Душанбе, 1973. - 25 с.
23. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қисми I (фонетика ва морфология). Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1956. - С. 5.
24. Исмагуллоев М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. I. (Ҳоли макон ва замон). Душанбе, Маориф. 1979. - С. 125-128.
25. Исмагуллоев М. Забон ва услуби “Марги судхӯр” аз назари Маъсумӣ. Садои Шарқ, 1983, № 3. - С. 121.

26. Мирзоев А.М. Словосочетания в таджикском языке. Автореферат дис. На соискание учёной степени доктора филол. наук. Душанбе,
27. Мирзоев А.М. Доир ба сохти ибора дар забони адабии ҳозираи тоҷик. В кн. Межвузовская научная конференция по иранской филологии. Тезисы докладов . Душанбе, 1966, - С. 183, 185.
28. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Дониш, Душанбе, 1972. - 221 с.
29. Ниёзӣ Ш.Н. Аҳамияти ибора дар таҷқиқ ва таълими забони тоҷикӣ. Газ. “Маориф ва маданият”, 20 феввали 1960. - С. 2.
30. Ниёзмӯҳаммадов Б.Н. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултети филологияи мактаби олии Душанбе, нашр. “Ирфон”, 1970. - С. 3-4.
31. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии тоҷик. Нашр. давл. Тоҷикистон. Душанбе, 1964. – 195 с.
32. Қодирова С. А. Автореферат дис. на соискание учёной степени канд. филол. наук. Синтаксические особенности языка таджикских народных сказок (номинативные изафетные словосочетания). Душанбе, 2019.
33. Қосимова М. Ибораҳои изофии масдарӣ. Мактаби советӣ, 1965, № 6. С. 27-31.
34. Қосимова М. Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ. Мактаби советӣ, 1967, № 2, 3, 4, 6. - С. 15-21; 25-27; 16- 21; 11-13.
35. Аламшоев М.М. Система местоимений шугнанского языка (в сравнении с другими языками шугнано-рушанской группы памирских языков), Душанбе, 1994, - 301 с.
36. Аламшоев М.М. Хуҷӯли зив грамматика (Грамматикаи забони шугнонӣ), - 2019. – 253 с., - С. 178-180.
37. Бахтибеков Т. Грамматикаи забони шугнонӣ. Душанбе, 1979, 146 с.;
38. Карамшоев Д. Баджувский диалект шугнанского языка. Душанбе, 1963, 39. Suneyt Demir. Word combination an academic writing, 2018.
39. Карамшоев Д. Баджувский диалект шугнанского языка. Дис. на соискание канд. филол. наук. Душанбе, 1962 – С. 443.

НОМИНАТИВНЫЕ МОДЕЛИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ШУГНАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье впервые выявляются структурно-семантические модели номинативных словосочетаний шугнанского языка. Выясняется, что в шугнанском языке определяемое слово – существительное всегда стоит после определения. Описываются отличительные типы номинативных словосочетаний и при этом раскрываются их семантические отношения. Собранные материалы показывают, что в шугнанском языке функционируют номинативные словосочетания таких моделей как: номинативные словосочетания модели «существительное + существительное; номинативные словосочетания модели “существительное + прилагательное; номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + числительное; номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + местоимение; номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + причастие; номинативные словосочетания модели словосочетания существительное + инфинитив. Также определяются виды этих моделей.

Ключевые слова: номинативные словосочетания, существительное, модель, синтаксическая связь, употребление, именное слово, основное слово, зависимое слово, сочетания, порядок слов, определение и определяемое слово.

Сведения об авторе: Аламшоев М.М. доктор филол. наук, профессор кафедры восточных языков Хорогского университета им. М.Назаршоева, тел: 934530925.

Сайфуллобекова Ф. – ассистент кафедры иностранных языков, тел: 934004315

МОДЕЛИ НОМИНАТИВИИ КАЛИМАСОЗӢ ИБОРАӢО ДАР ЗАБОНИ ШУҒНОӢ

Дар мақола якумин маротиба ибораҳои номинативии забони шугноӢ зери назар гирифта шудаанд. Маълум мешавад, ки дар забони шугноӢ муайянкунанда ҳама вақт пеш аз муайянишаванда меояд. Хусусиятҳои хос ва муносибати семантикии намудҳои ибораҳои номинативӣ таъин шуданд. Маводи ҷамъшуда муайян кард, ки дар забони шугноӢ чунин намуди моделҳои ибораҳои номинативӣ вуҷуд доранд: исм + исм; исм + сифат; исм + ҷонишин; исм + шумора; исм + сифати феълӣ; исм + масдар. Ҳамчунин гурӯҳҳои маъноии ин ибораҳои номинативӣ ҷудо шудаанд.

Калидвожаҳо: ибораҳои номинативӣ, исм, модел, алоқаи синтаксисӣ, истеъмоли, калимаи номӣ, калимаи асосӣ, калимаи тобеъ, ибора, ифода, тариби калима, муайянкунанда ва муайянишаванда.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аламшоев М.М, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забонҳои шарқи ДДХ ба номи М.Назаршоев, тел:934530925.

Сайфуллоева Ф. ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ, тел:934004315

NOMINATIVE MODELS OF PHRASES IN SHUGNAN LANGUAGE

Above all the article reveals for the structural-semantic models of nominative phrases in the Shugni language. It found out that in the Shugni language the defined noun always comes after the attribute. And also the distinctive types of nominative phrases are described and their semantic relations are disclosed. The collected materials show that nominate word combinations of such models function in the Shugnan language: nominative word combinations of the "noun+ noun" models; nominative word combinations of the "noun + adjective" model; nominative phrases of the model of the phrase noun + numeral; nominative phrases of the model of the phrase noun + participle; nominative phrases of the model of the phrase noun +infinitive. There are also types of these models are defined.

Key words: Nominative phrases, noun, model, syntactic link, using, nominal word, base word, dependent word, combinations, word order, definition and defined word.

УДК 811.221.8

НОМИ БОЗИӢО ВА БАЪЗЕ МАФӢУМӢОИ БА ОНӢО АЛОҚАМАНД ДАР ЛЕКСИКАИ ЛАӢӢАИ ТОӢИКЗАБОНОНИ ВОДИИ ВАӢОН

Муминова С.Б.

Донишгоҳи Осӣи Марказӣ

Ба таҳқиқи истилоҳоти варзиш дар забони адабии тоҷик ду рисолаи таҳқиқотии А. Шафоатов [13; 61], дар робита ба маводи забони форсӣ рисолаи номзадии А. Муҳаббатов «Спортивная терминология современного персидского языка» [2007] аз нигоҳи мавзӯ ва сохтор таҳлили луғавию семантикӣ ва морфологӣ шудаанд. Дар онҳо бозиҳои миллӣ ҳамчун як ҷузъи таркибии истилоҳоти варзиш арзёбӣ шудаанд.

Бозӣ дар рушду нумуи ҷисмонӣ ва зехнии кӯдакону наврасон мақоми намоён дошта, дар шароити минтақаҳои кӯҳсор дар шакли бозиҳои мавсимӣ, маросимӣ ва варзишӣ маъмул мебошад. Масъалаи мазкурро дар забони ваҳонӣ Матробиён Саодатшо таҳқиқ намуда, бозиҳоро ба гурӯҳҳои бачагона, идона, мавсимӣ, тӯёна тасниф карда, вобаста ба иштирокчиён аз рӯи мансубият ба ҷинс – ба занона, мардона, бачагона ҷудо кардааст [7, 11 – 61]. Номи бозиҳо дар доираи лаҳҷаҳои водии Рашт ин тавр гурӯҳбандӣ шудаанд: 1) номи бозиҳои баҳорӣ; 2) номи бозиҳои тобистона; 3) номи бозиҳои тирамоҳӣ; 4) номи бозиҳои зимистона [2, 118 – 120].

Бо назардошти хусусиятҳои маҳал ва баъзе ҷиҳатҳои фарқкунандаи этникии

точикзабонони водии Вахон мо номи бозиҳоро ин гуна тақсимбандӣ менамоем:

1. Бозиҳои мавсимӣ. Номи бозиҳои мавсимӣ вобаста ба фаслҳои сол ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: а) Номи бозиҳои мавсимӣ, ки ба Наврӯз ва омадани фасли баҳор вобастаанд: хурузчанг, тҳмчангӣ, хардавонӣ, аспдавонӣ, бандкашӣ//расанкашӣ, дастсанҷӣ, қустингирӣ (гӯштигирӣ), арғунҷабозӣ, лашбозӣ (акколбозӣ, чилакбозӣ), пълнчӯк (сангчил), кишк, шъли (бозии духтарона). Истилоҳи пълнчӯк ва шъли дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Горон дар шакли қолбозӣ ва шълитък ва дар лаҳҷаи тоҷикии ишқошимӣ маккок, дар лаҳҷаи тоҷикони Лахш бошад, дар шакли панҷак ва қолбозӣ ба кор бурда мешавад.

б) Номи бозиҳои мавсимӣ, ки дар фасли тобистон доир мегарданд: киштибозӣ (бозии рӯйи об), пиноконик (бозии рустшавакон), туктукбозӣ (бозии кӯдакона), лапту (лаптабозӣ).

в) Номи бозиҳои тирамоҳӣ: тупбозӣ (тӯббозӣ), миракбозӣ (устухонро ба нишона гирифта задан), сангбосанг (бозии духтарона).

г) Номи бозиҳои зимистона: йахбозӣ (бозии рӯйи ях), гугирдбозӣ (бозӣ бо гӯгирд), чавгонбозӣ (хоккей), санкабозӣ (чанабозӣ), стапетбозӣ (ланкабозӣ).

2. Номи бозиҳои маросимӣ. Ин намуди бозиҳо бештар дар ҷараёни тӯйҳо баргузор мешаванд: мьғълбозӣ (як навъ сахнаҷае, ки дар ҷашни тӯй баргузор мегардад), дангонбачек (раққоса бо кӯдак рақс мекунад ва ба ӯ пул медиҳанд), мосъл//мосул (иштирокчиҳои бозии муғулбозӣ), ардали (барандаи бозии мьғълбозӣ), ғачабозӣ (муродифи мьғълбозӣ).

Номи бозиҳои маросимӣ, ки хусусияти варзишӣ доранд: қустин//қустинг (гӯштигирӣ), говзурӣ (амали паҳлавоне, ки усулҳои гӯштиро намедонад ва таҷа ба қувваи худ дорад), пут (тӯби лаптагин), хастирак (камону тири кӯдакона, ки онро ба писарбачаи навзод тухфа мегарданд), зуркашак (қувваозмоӣ), расанкашӣ (бандкашӣ).

Номи бозиҳои маросимӣ вобаста ба шумораи иштирокчиён ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) Бозиҳои якнафара: қолбозӣ, пълнчӯк//пълнчӯк (чиликбозӣ), вулҷабозӣ (арғамчинбозӣ)...

б) Номи бозиҳои маросимӣ, ки бо ширкати ду нафар гузаронида мешаванд: сангҷабозӣ, бучулбозӣ, қустин//қустингирӣ (гӯштигирӣ), тҳмчанг (тухмчанг).

в) Номи бозиҳои маросимӣ гурӯҳӣ ё даставӣ: тупбозӣ, чиликбозӣ, расанкашӣ, қигонбозӣ (чавгонбозӣ), лапту.

Вобаста ба ҷинсият бозиҳоро ба тариқи зерин тасниф кардан мумкин аст: 1) бозиҳои мардона: лашбозӣ, чьклӯк (бозии бачагона), қъстинг (гӯштигирӣ), дьстчангӣ (дастхобонӣ), хурузчанг, тҳмчанг, зуркашак (қуввасанҷӣ).

2) Номи бозиҳои занона: улҷак//вулҷак (арғамчинбозӣ), шъли, сангбосанг (навъҳои бозӣ бо санг), скагалҷабозӣ (бандпарақ).

3) Номи бозиҳои кӯдакона: лъфтъкбозӣ (лӯхтақбозӣ), шомарду арусбозӣ (шаҳу арусбозӣ), пиноконик (як навъ бозии кӯдакона, ки як кас ҳудадро пинҳон мекунад, дигарон ӯро ҷустуҷӯ мекунанд), киштибозӣ (аз қоғаз киштича сохтан ва дар ҷӯй пойга дорандани киштичаҳо).

Номи бозиҳоро вобаста ба предмети бозӣ боз ба таври зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст: а) бозиҳои маросимӣ, ки тавассути санг ва сангча иҷро карда мешаванд: стой//стойг (бо сақои сангӣ зада аз доирача берун баровардани сангҷаҳо), қолбозӣ (бозӣ бо санг), пълнчӯк (сангҷабозӣ), мьткъшап (сангшапӣ, сангчанг); б) бозиҳои маросимӣ, ки савора сурат мегарданд: хардавонӣ (пойгаи харсаворон), аспдавонӣ (пойгаи аспсаворон), қигонбозӣ (чавгонбозӣ бо асп).

в) Номи бозиҳои маросимӣ, ки серҳаракатӣ ва ҷобукиро талаб мекунанд: пиноконик, туктукбозӣ (навъҳои бозии рустшавакон), лапту (лаптабозӣ).

г) Номи бозиҳои маросимӣ, ки бо истифодаи ашёи гуногун иҷро карда мешаванд: гугирдбозӣ, барфбозӣ, лъфтъкбозӣ, бьчълбозӣ, чиликбозӣ ва ғайра.

Ба ҳамин тариқ, аз таҳлилу тавзеҳ ва гурӯҳбандии калимаю истилоҳоти марбут ба

бозӣ бармеояд, ки онҳо асосан дар заминаи ашё ва ё ба воситаи предмети мушаххас иҷро карда мешаванд. Қисми дигари онҳо, ки дар тӯю маъракаҳо баргузор мешаванд, бештар ба хусусияти сахнавию рақсӣ соҳиб гардидаанд.

АДАБИЁТ

1. Богорад Ю. И. Горонский говор таджикского языка. АКД. – Л., 1963. – 22с.
2. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт. -Душанбе, 2018.-335 с.
3. Кабиров Х. Культурно-развлекательные игры таджиков Китая и их термины // Вестник Тадж.нац. ун-та. – Душанбе: Сино, 2015. – № 4/9 (185). – С.12 – 14.
4. Матроров С. Традиционные игры ваханцев. Школа молодого востоковеда 2004// Материалы научной конф. – Санкт-Петербург, 2005. – стр. – 120 – 122.
5. Матроров С. Языковые контакты (на примере лексики традиционных игр ваханцев в сравнительно-сопоставительном аспекте). – Вестник института языков. № 1 (4). – Душанбе, 2011. – стр. 43 – 49.
6. Матроров С. К. Лексика традиционных игр ваханцев в этнолингвистическом освещении. АКД. – Санкт-Петербург, 2005. – 19 стр.
7. Матроров С. К. Лексика традиционные игр ваханцев (этнолингвистический аспект). – Душанбе: Ирфон, 2012. – 210 стр.
8. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка (Юго-восточный Таджикистан).- Л.: ЛГУ, 1971.-192 с.
9. Сулаймонов И. Лексика говора горного Гиссара. АКД. – Душанбе, 2019. – 25 с.
10. Хоркашев С.Р. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.
11. Ҷӯраев Ғ. Лексика / Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ./Ғ. Ҷӯраев. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1980. – с. 87 – 328.
12. Шафоатов А.Н. Таджикская спортивная терминология. АКД. – Душанбе, 2009. – 26 с.
13. Шафоатов А.Н. Ташаккул ва таҳаввули истилоҳоти варзиш дар забони тоҷикӣ. АКД. – Душанбе, 2019. – 50 с.

НОМИ БОЗИҶО ВА БАЪЗЕ МАФҶУМҶОИ БА ОНҶО АЛОҚАМАНД ДАР ЛЕКСИКАИ ЛАҶҶАИ ТОҶИҚЗАБОНОНИ ВОДИИ ВАХОН

Мақола ба яке аз мавзӯҳои мубрами лексикология –баррасии лексикаи ифодагари номи бозиҷоро дар мисоли маводи лаҳҷаи тоҷикони Вахон, ки ба таври илмӣ ҳанӯз пурра таҳқиқи худро наёфтааст, бахшида шудааст.

Дар заминаи анъанаҳои мавҷудаи таҳлилу таҳқиқи маводи лаҳҷавӣ бо назардошти хусусиятҳои маҳал ва баъзе ҷиҳатҳои фарқкунандаи этникии тоҷикзабонони водии Вахон номи бозиҷоро ба 3 гурӯҳ: бозиҷои мавсимӣ (лашбозӣ, пљинҷўк (сангчил), кишик, шљли, пиноконик йахбозӣ), бозиҷои маросимӣ (мљгљлбозӣ, дангонбачек) ва бозиҷои варзишӣ (қустин//қустинг, хастирак) тақсимбандӣ намуда, инчунин вобаста ба иштироки бозингарон якдунафа (пљинҷўк, вулчакбозӣ) ва дунафара (сангчабозӣ, қустингирӣ) ва гурӯҳӣ (даставӣ) (тупбозӣ, чиликбозӣ), ҳамчунин вобаста ба ҷинсият- занона (сангбосанг), мардона (лашбозӣ, чўклўк) ва кўдакона (пиноконик) гурӯҳбандӣ шудаанд.

Пушида нест, ки калимаҳои лаҳҷавӣ барои такмил додани таркиби луғавии забони адабӣ аҳамияти захиравӣ доранд. Аз ин лиҳоз, баррасии мавзӯ ва гузориши масъала муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: калима, таҳқиқ, истилоҳ, бозӣ, лаҳҷа, забони вахонӣ, забони адабии тоҷик, лексика, таркиби луғавӣ, таҳлилу луғавию семантикӣ, ашё, лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муминова Сафарбегим Бахриевна- омӯзгори забони тоҷикии Донишгоҳи Осиеи Марказӣ. Телефон: 935551174; email: safarmuminova@gmail.com

НАЗВАНИЯ ИГР И НЕКОТОРЫЕ СВЯЗАННЫЕ С НИМИ ПОНЯТИЯ В ЛЕКСИКЕ ТАДЖИКСКОГО ДИАЛЕКТА ВАХАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Статья посвящена одной из важных тем лексикологии - рассмотрению лексики, представляющей названия игр, на примере лексики ваханско-таджикского диалекта, который до сих пор до конца не исследована.

На основе сложившихся традиций анализа и исследования диалектных материалов, с учетом особенностей ареала и некоторых самобытных сторон носителей таджикского говора Ваханской долины названия игр делятся на 3 группы: сезонные игры (игра в плетть, плинджук (сангчил), кишк, шали, пиноконик, ледовая игра), обрядовые игры (монгольская игра, дангонбачек) и спортивные игры (борьба/борьба, борьба), а также в зависимости от участия игроков они делятся на индивидуальные и двухместные (рокбол, волейбол) и групповые (командные) (болбол, крикет), а также в зависимости от пола - женские (рокбол), мужские (лашбол), чуклок) и детей (пиноконик).

Не секрет, что диалектные слова имеют резервное значение для пополнения словарного запаса литературного языка. С этой точки зрения важно рассмотреть тему и освещать проблему.

Ключевые слова: слова, исследование, термин, игра, диалект, ваханский язык, таджикский литературный язык, лексика, лексический состав, лексико-семантический анализ, объект, диалект носителей таджикского языка Ваханской долины.

Сведения об авторе: Муминова Сафарбегим Бахриевна - преподаватель таджикского языка Университета Центральной Азии. Телефон: 935551174; email: safarmuminova@gmail.com

NAMES OF GAMES AND SOME CONCEPTS RELATED TO THEM IN THE VOCABULARY OF THE TAJIK DIALECT OF VAKHAN VALLEY

The article is devoted to one of the important topics of lexicology - the review of the lexicon representing the names of games on the example of the material of the Vakhan Tajik dialect, which has not yet been fully researched scientifically.

On the basis of the existing traditions of analysis and research of dialectal materials, taking into account the features of the area and some distinctive aspects of ethnic Tajik speakers of the Vahon Valley, the names of the games are divided into 3 groups: seasonal games (lash game, plindjuk (sangchil), kishk, shali, pinokonik ice game), ritual games (mongol game, dangonbachek) and sports games (wrestling/wrestling, wrestling) also, depending on the participation of the players, they are divided into individual and two-person (rockball, volleyball) and group (team) (ballball, cricket), as well as depending on gender - female (rockball), male (lashball, chuklok) and children (pinokonik).

It is not hidden that dialect words have a reserve importance for improving the vocabulary of literary language. From this point of view, it is important to review the topic and report the issue.

Keywords: word, research, term, game, dialect, Vakhan language, Tajik literary language, vocabulary, lexical composition, lexical and semantic analysis, object, dialect of Tajik speakers of Vakhan Valley.

Information about author: Muminova Safarbegim Bahrievna - teacher of the Tajik language at the University of Central Asia. Phone number: 935551174; email: safarmuminova@gmail.com

УДК 398 (575.36)

ТАҲАВВУЛИ СУРУДҶОИ ХАЛҚӢ ДАР НАВРӮЗИ БАДАХШОН

Қурбонхонова Н.

Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ

Яке аз чашнҳои мавсимии мардуми эронитабор Наврӯз ба ҳисоб меравад. Наврӯз дар баробари баёнғари оғози ҳаёти нав пас аз сардии зимистон будан, боз дорои чанд ҷанбаи муҳими ҳаёти инсонӣ мебошад. Агар ба расму маросимҳои ин иди бостонӣ назар

андозем, ба хубӣ дарк хоҳем намуд, ки Наврӯз ин рамзи беолоишии аъмоли башар ва тараннумгари вучуди ботинии инсон мебошад. Дар ин ҷода мехостем, ба як маросими ба назар кӯдаконаву кӯчак, вале дорои арзиши бузурги маънавӣ ибрази назар намоем.

Маросим бо номи «Килоғузғуз» буда, дар ҳар даври замон мувофиқи шароити ҷуғрофӣ ва талаботи зисту зиндагонии башар таҷлил мегардад. «Килоғузғуз» дар Бартангу Рӯшон дар иди «Бат-айём», дар Шуғнону Роштқалъа ва Ғорон дар иди Наврӯз аслан баъди анҷоми кишӣ бегоҳӣ ба ҷо оварда мешуд. Наврасону ҷавонон гурӯҳ-гурӯҳ шуда, бом ба бом мерафтанд ва дар даруни рӯмол кулча ва анвои ширинӣ андохта, аз равзан ба даруни хона овезон карда бо завқи саршор аз шодӣ суруди «Килоғузғуз»-ро бо гунаҳои гуногунаш мехонданд.

Бояд қайд кард, ки ҳар яке аз муҳаққиқон доир ба килоғузғуз диди худро доранду онро мувофиқи биниши худ шарҳу тафсир додаанд. Масалан, фолклоршинос Р. Аҳмадов қайд намудааст, ки килоғузғуз номи паранда аст ва онро дар ҷойҳои дигар шонасарак, худхуд ҳам мегӯянд [1, 273]. Ин муҳаққиқ шояд ба он таъя дорад, ки мардуми Бадахшон худхудро пайки баҳор мегӯянд. Ҳамзамон эътимод низ ба ин паранда доранд, агар аввали баҳор пеш аз ҳамаи ҷонварон пайдо шавад, он сол гарм меояд [3, 128]. Муҳаққиқи дигар Д. Раҳимӣ низ килоғузғузро як намуди паранда гуфтааст, ки дар аввали баҳор пайдо мешавад [5, 193]. Муҳаққиқон Ш. Юсуфбеков ва А. Шоинбеков бошанд, нишон додаанд, ки килоғузғуз аз калимаи кило (каду) ва ғӯз (боҷак), (чормағз) гирифта шудааст. Ин муҳаққиқон ишора бар он доранд, ки бачаҳо маҳз ҳамин чизҳоро талаб карда, то кунун дар мактаи сурудҳои килоғузғуз «боҷак биёр каркар бикун» гуфта мешавад [9, 161].

...Боҷак биёр каркар бикун,
Руған биёр шар-шар бикун,
Чизе бидех рухсат бикун.

Ба назарам ин фарзия вобаста ба матни суруд он қадар мувофиқ нест, зеро боҷак (ғӯз) агар дар ин суруд акс шуда бошад, дар хусуси кило ягон сухан вучуд надорад. Фолклоршинос Н. Шакармамадов вобаста ба ин фарзия нигоштааст: «Килоғузғуз» ба пиндори баъзеҳо маънии зарфи кадугӣ барои «боҷак» (чормағз)-ро ифода мекардааст, лекин дар асл, ба андешаи мо, он дар нисбати парандаи лаклак гуфта мешавад, ки онро мардум пайки баҳор маҳсуб медонанд. Дар ин калима «кило»-«каду» бошад, «ғуз-ғуз» ба ҳеч ваҷҳ, «ғуз», «боҷак» (чормағз)-ро ифода накарда, шакли монандкунии ҳазломезе дар нисбати лаклак ба чизе, ё худ, ба худи як шакли каду бошад. Ин андешаро намунаи шеъри зерин, ки онро дар аксари деҳоти водии Бартанг ва бархе аз деҳаҳои Рӯшону Шуғнон дар иди Наврӯз ва маросимҳои мансуби он (Батайём ё Боҷайём) бачаҳо ҳангоми идгардак, одатан, бо шавқу шодӣ мехонданд, тақвият мебахшад.

Килоғузғуз, баҳор омад,
Баҳори лолазор омад,
Бо юғу сипор омад.
Э, лаклаки саргардон,
Боз омадай меҳмон,
Бар ҷониби кӯҳистон,
Шогун баҳор муборак! [7, 40].

Кӯҳансолон ва мӯйсафедон изҳор медоранд, ки қабл аз даврони ҳукумати Шӯравӣ, собиқ кишоварзони тоҷик вақти фаъолияти кишоварзии хешро бино ба пайдо шудани парандагони кӯчӣ таъйин менамуданд. Лаклак дар қатори санговдавак, саъба, шохин рамзи вақт ва фурсати кор ҳисоб меёфт. Бо пайдо шудани ин парандагон гӯё фасли баҳор фаро мерасиду кишоварзон ба кишту кор оғоз мекарданд [2, 84].

Сокинони шаҳрҳои рустоҳои Бухоро, Самарқанду Шаҳрисабз, Ҳисор, манотиқу водӣҳои Фарғона ва Зарафшон бо дидани лаклак ба ин амр итминон ҳосил мекунанд,

ки ба баҳор расидаанд [8, 104]. Чун омадани ин паранда муждаи кишту кори деҳқонӣ буд, мардум нисбат ба он тавачҷух бештар пайдо менамуданд ва шояд аз ин сабаб дар сурудҳои наврӯзӣ онро васф мекарданд. Ҳамин гуна ақидаҳо доир ба лаклакро Д. Раҳимӣ низ қайд кардааст, ки рӯзҳои Наврӯзӣ лаклак ба Ҳисор парида меомад ва кӯдакон бо як овоз суруди

Чу лаклак бар Ҳисор омад,
Ба ҳар шохи чанор омад,
Ба деҳқон вақти кор омад,
Баҳори рафта боз омад [4, 126].

Дар баробари ин фолклоршинос Н. Шакармамадов аз Аҳмади Ҷовид иқтибос оварда, менигорад, мавсуф дар як фасли таълифоташ, ки «Наврӯз дар вилоятҳои Таҳор ва Бадахшон» унвон дорад, дар баробари тафсири ҷашнгирии ин суннати қадимӣ дар Шуғнон ва Рӯшон аз расми «Килоғузғуз» ёдовар мешавад ва як гунаи онро дарҷ карда, мисраи сейуми банди аввали онро дар шакли «Лек аз Пасор (пор) омад» овардаанд. Пайдост, ки «пасор» ба маънои «пор» (он сӯй, он тараф) фаҳмида шуда, «лаклak» ҳам ба «лек» табдил ёфтааст. Лаклакро бошад, чун дар дигар манотиқи тоҷикнишин дар навоҳии Бадахшон низ пайки баҳор – «сафири баҳор» медонанд. Пасор бошад, дар асл, аз деҳаҳои болооби Бартанг буда (аз рӯи шунид бо ҳамин ном дар Ҳиндустон низ маҳалле аст), дар ин ҷо ҳанӯз ҳам дар мавриди ба ҷо овардани маросими «Боҷ-айём» як моҳ пеш аз Наврӯз дар ҳар хонадон юғу сипорча сохта, онҳоро дар рӯбарӯи дари даромад ё дар қабати поёнии чорхона ва ё дар мобайни тирҷӯби дуйуми хонаи бобой овозон карда мемонанд. Ин амали мардум нишона ё рамзи огоҳӣ аст, ки фасли баҳор – фасли кишту кор наздик меояд ва ба он бояд ҳар рӯзу соат омодагӣ бинанд [7, 52].

Килоғузғуз баҳор омад,
Баҳори лолазор омад,
Лаклак аз Пасор омад
Бо юғу сипор омад,
Шогунбаҳор муборак!

Дар гузаштаи дур инсоният, ки ба чорвои калон барзагов, гов, асп ниёз дошт, дар иди Наврӯз хангоми ба ҷо овардани маросими «Килоғузғуз» ба боми хонаи ҳамсоя рафт ва ба чизе, ки зарурат дошт, талаб кард. Азбаски ин ҷашн намоди некуманишӣ аст, соҳибхона натавонист, ки ҷавоби рад диҳад. Инчунин агар ҷавоне духтареро интиҳоб мекард, дар ин рӯз ба болои боми дилдодааш рафта, чунин сурудро мехонд:

Наврӯз шуду лолаи хушранг баромад,
Булбул ба тамошои дафи чанг баромад.
Мурғони ҳаво чумла бикарданд парвоз,
Мурғи дили ман аз қафаси танг баромад.
Рӯзи Наврӯз асту олам сабззор,
Занги дилро мебарад бӯи баҳор.
Эй падар барҳез наврӯзӣ бикун,
То туро раҳмат кунад парвардигор,
Чаланд чилапум, ар руз ху тапум,
Тама ризин тилабум.

Падару модари духтар маҷбур буданд, ки пас аз ин маросим духтарашонро ба ҷавон диҳанд. Дар баъзе мавзӯҳо модари духтар дар ҷавоби ҷавон мегуфт:

Арзат қабул фарзанди нек,

Падар мегӯяд:

Ин фикри ту аст, фоли нек.

Чуноне ки дар фавқ ишора гардид, ин маросим аслан агар ба кӯдакон тааллуқ дошта

бошад ҳам, вале дар баробари онҳо ҷавонону калонсолон низ барои ба даст овардани ниёзашон онро ба анҷом мерасонданд.

Қайд кардан зарур аст, ки яке аз вижагиҳои адабиёти гуфторӣ ин таҳаввули матнҳо дар ҳар даври замон мебошад. Сурудҳои таронаҳои гуфторӣ, ки дар расму маросимҳо гуфта мешуданд, мувофиқи тақозои замон шакли мазмунашон низ тағйир меёфт. Масалан дар замони пеш ниёз ба пораи нон ва равған, ки ғизои камёфт буда, дар нахустҷодҳо хӯроки эзадон ба ҳисоб мерафт, матни сурудҳо ба ин маънӣ будаанд:

....Э, соҳиби ин хона,
Бо мо ту макун бона,
Шогунӣ бидеҳ кулча,
Шогун баҳор муборак!
Бочак биёр, кур-кур кунем,
Равған биёр, шур-шур кунем,
Ғамҳо аз дил дур кунем,
Шогунбаҳор муборак! [10].

Дар замони Шӯравӣ матни сурудҳои наврӯзӣ мувофиқи талабот ва шароити он замон гуфта шуда, дар матни онҳо таҳаввулот ба вучуд омада буд:

.... Бочак биёр, кар-кар кунем,
Равған биёр, шар-шар кунем.
Чизе бидеҳ рухсат бикун,
Шогунбаҳор муборак!
Ҷаланд, чилапум,
Ҷи сӯм тилабум.

Азбаски дар матнҳои фолклорӣ нишонаҳои миллии вобаста ба таърихи ҳар кишвару халқият акс меёбад, онҳо ба муҳити зиндагии мардум дар пайвастагӣ гуфта мешаванд. Ин нишонро дар суруди зерин мебинем.

Даромадем ба хона,
Бо шеър бо тарона.
Бо пули Турсунзода,
Шогун баҳор муборак!
Аз роҳи дур омадем,
Базур, базур омадем.
Барои пул омадем,
Ҷи сӯм ду сӯм на зезем,
Ас пинз питӣрта зезам.
Живачка мис наҳарам,
Ҷичирдга мис наҳарам,
Фақат та пӯл тилабам [11].

Дар замони Истиқлолият як сомонӣ, ки бо расми қаҳрамони халқи тоҷик, шоири халқӣ Мирзо Турсунзода арзи вучуд намуд, ғояндагони матни суруд мисраи шеърӣ (Бо пули Турсунзода) ба ҳамин хотир мегуфтанд. Ҷамчунин муҳити иҷтимоӣ тақозои зиёдтарро дошт ва аз ҳамин лиҳоз онҳо як сомониро намегирем, сақичро ҳам намегирему аз панҷ сомонӣ боло мегирем гуфта, талаб мекунанд. Бояд зикр намуд, ки дар натиҷаи бархӯрди фарҳангҳои гуногун ва таъсири он ба расму маросими миллии ҳар халқият бархе аз унсурҳои фарҳангӣ шаклашонро иваз карданд, ки ин дар маросими «Килоғузғуз» низ аён ба назар мерасад. Ҷанӯз қарнҳои гузашта дар маросими «Килоғузғуз» ҳадяро бачагон якҷоя ҷамъ карда, пас аз анҷоми маросим онро баробар тақсим мекарданд. Айни замон бошад, ҳар кадом кӯдак бо рӯмол ё тӯрхалтаи худ ба «Килоғузғуз» рафта, ба ҳар кадомашон ҷудо-ҷудо бояд чизе дода шавад. Ин амал, албатта, табулурӯ нишон дода,

нишонаҳои худро дорад. Аз як тараф ин ҳисси худпарастӣ ё нобоварии кӯдакони имрӯзаро нисбати якдигар нишон диҳад. Аз тарафи дигар тағйироти унсурҳои фарҳанги бозгӯи менамояд.

Дар ин чода профессор Р. Раҳмонӣ қайд кардааст, ки «дар раванди маросим рамзу розҳое ба воситаи матнҳои фолклорӣ ба мисли устура, бовар, хурофот, дуо, қисса, суруд мавриди истифода қарор мегиранд» [6, 140]. Аз ин рӯ аз замони бостон то ба имрӯз дар сурудҳои наврӯзӣ розу ниёз ва зисту зиндагонии башар васф мешуд. Яке аз ин сурудҳо табрикоти наврӯзӣ аст. Қуҳантарин матни онро фолклоршинос Н. Шакармамадов дар таҳқиқоташ ҷой додааст. Ин муҳаққиқ қайд менамояд, ки дар деҳаҳои Бартанги боло (Рӯшон) дар иди «Бат-айём, ки он ба ҷашнгирии Наврӯз ва «Ҷуфтбаророн» рост меомад, духтарону писарбачаҳо рӯи ҳавлиҳо баромада, баробари дигар бозиҳои шавқовар бо оҳанги марғуби кӯдакони ин сурудро низ мехонданд:

Йи руз пиҳ аз Наврузе, – Як рӯз пеш аз Наврӯзӣ,
То байд аз кахт зарзаре, Баъди аз кӯҳ паридани зарзарӣ,
Часан ху ризқ-ат рузе, Мебинем ҳам риску ҳам рӯзӣ,
Шогунбаор муборак, Шогунбаҳор муборак!
Ба руи шумо муборак! Ба рӯи шумо муборак!

Деқон инчувд ар сипор, – Деҳқон гирифт дасти сипор,
Нийат аз дона азор, Ният кард аз ин дона ҳазор,
Аз азор во бишумор, Аз ҳазор бошад бешумор,
Шогунбаор муборак! Шогунбаҳор муборак!
Ба руи шумо муборак! Ба рӯи шумо муборак!

Бобо Одам чаризъгар, – Бобо Одам шудгоргар,
Момо Авво пухтангар, Момо Ҳаво пухтангар,
Зан то мард во ваф карйар, Аз зан то мард дар ҳашар
Шогунбаор муборак! Шогунбаҳор муборак!
Ба руи шумо муборак! Ба рӯи шумо муборак!

Ху мулк аз гарда ӯакан, – Мулкро аз нон таъмин кунем
Пидо хур-е намакан, Барои худ намак пайдо кунем,
Лак ваҳан якдигар тан. То ки бошем ҳама яктан,
Шогунбаор муборак! Шогунбаҳор муборак!
Ба руи шумо муборак! Ба рӯи шумо муборак! [7, 82].

Баъдтар бо мурури замон мардум аз нахустэҷодҳо маншаъ гирифта, ҳаёти иҷтимоиро ба он омезиш додаанд ва дар асоси он матни нави сурудҳои халқиро эҷод менамуданд.

Мумик хамер чи хеҳтат,
Бобик чибен чи теҳтат,
Наник амоч чи пехтат,
Хидрайӯм муборак!
Татик веден рихеҳдат,
Наник луken фиреҳдат.
Тоза ас ғажд сиреҳдат,
Хидрайӯм муборак!
Хир пал чӯд ас ди чйнак,
Арчай тар ху замйнак,
Якдигарард барзйнак,
Хидрайӯм муборак!

Мирҷӯй ху weδ чи мйздат,
Wi токийак wi вйузат,
Арāқ wi тора тйздат,
Хидйрайўм муборак!
Мутриб рабоб ниwоздат,
Ошиқ ту лу ху розат.
Маъшукā ки ху нозат,
Хидйр айўм муборак! [12].

Матни суруди аввала таърихи қадимтар дошта, дар он унсурҳои устувори бостонӣ аз қабилӣ фол гирифтани ризку рӯзӣ, ният кардан аз як донаи гандум ҳазор, шудгоргар будани бобои Одам ва ҳамиргар будани момои Ҳаво, таъмин намудани диёр аз нону намак баён ёфтаанд. Унсурҳои эҷодгардидаи матни суруди дуҷум нишондиҳандаи муосир будани он мебошад. Матни ин суруд ҳамқадами замон буда, ҳамир кардани модаркалон, тарошидани қошук аз тарафи бобо, буридани шохчаҳои дарахт, шустани либос аз тарафи модар, кор кардани мардум ҳар кас дар замини кишташ, сохтани ҷӯйбор аз тарафи мирҷӯй, навохтани рубоб аз тарафи мутрибу сурудхонии ошиқ ва ноз кардани маъшук сухан рафтааст, ки ҳамаи инҳо дар контексти нав гуфта шудаанд.

Бояд ёдовар шуд, ки ҳар як матни фолклорӣ ҳамеша дар таҳаввул аст ва дар он ҳаёти таърихии мардум, хусусияти миллии ҳар кишвар васф мешавад. Ҳамзамон матнҳои фолклорӣ дар натиҷаи воқеаҳои реалӣ ба вучуд меоянд ва аз муҳтавояшон замони пайдоиши онҳо муайян мешавад. Баръакс, воқеаву ҳодисаҳои аз рӯи матни фолклорӣ пайдо кардан мумкин аст. Масалан охири соли 2019 ва аввали соли 2020 дар ҳаёти инсоният ҳодисаи фавқуллода «вабо» (пандимия, Covid-19) ба вучуд омада буд. Матни сурудҳои наврӯзиро низ ҳамин масъала фаро гирифт:

Вирус та ног дйд мāш ол,
Қадам дāдāм тар баор.
Ногта насāwām бемор,
Шогун баор муборак!
Хўнагаҳтак раwўнам,
Бе мāскāйи армўнам.
Додат нāнат фукардаᶑ,
Шогун баор муборак!
Килоғузғуз та сāwām,
Пул қāt та мāш нанāwām.
Йикдўнд тансиат вийām,
Шогун баор муборак!
Дуст ми дуст та анчāвām,
Кароната бинесам,
Ху мулкта мāш ободам,
Шогун баор муборак! [11].

Агар дар суруди фавқ аз хусуси фақат пул металабем ва ба ҳеҷ кас намедихем, танҳо худамон мегирем, сухан рафта бошад, дар сурудҳои минбаъда аллакай мазмуни матн тағйир ёфта, дар он роҷеъ ба тани сиҳат хоستان, даст ба даст гирифтани каронаро нест кардан ва мулкашонро обод кардан сухан рафтааст. Қаринаи дигари ин суруд, шояд ки нав пайдо шуда бошад ва ин сурудҳо пас аз чанд сол нишондиҳандаи таърихи халқ мешаванд.

Шукри худованд азор, Шукри худованд ҳазор,
Вогаям дод тар баор. Боз расидем ба баҳор.

Мавло тамард мададгор, Мавло бувад мададгор,
 Шогунбаор муборак! Шогун баҳор муборак!
 Ногин осун йодд йам сол, Кошги осон ояд сол,
 Бйди ног сод маш авол, Беҳтар шавад ҳоли мо.
 Шогунбаор муборак, Шогун баҳор муборак,
 Ба рӯи Шумо муборак! [10]. Ба рӯи Шумо муборак!

Ҳамин тавр, муайян гардид, ки суннати баёни фолклорӣ имрӯз ҳам аз байн нарафта, дар ҳар даври замон ҳодисаву воқеаҳои ҳаётӣ ба матнҳои он зам шуда, махсусияти қаринавиرو пайдо кардаанд. Баъдан, матни сурудҳои наврӯзӣ новобаста аз он, ки ба кадом мавзӯ бахшида шудаанд, бо завқи баланди эстетикӣ суруда мешаванд. Солисан, ин сурудҳо нишонгари маҳорати эҷодкории кӯдакон буда, арзишҳои фарҳанги маънавии мардумро ҳифз мекунанд. Чорум, матни сурудҳои наврӯзӣ бо таъсири ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва дар умум мувофиқи шароити замон эҷод карда мешаванд. Инчунин сурудҳои наврӯзии дар миёни мардуми Бадахшон вучуддошта, баробари вижагиҳои қаринанокӣ доштан, ҳамзамон хусусияти дузабониро дорӯ мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Аҳмадов, Р. Марсимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ / Р. Аҳмадов. – Душанбе, 2015.
2. Қурбонхонова, Н. Устураи ҷонварон дар фолклори Бадахшон / Н. Қурбонхонова. - Душанбе: Дониш, 2011. - 145с.
3. Қурбонхонова, Н. Устураҳои ҳайвоноту парандагон дар фолклори мардуми Бадахшон / Н.Қурбонхонова. - Душанбе: Сифат-Офест, 2020. - 197с.
4. Раҳимӣ, Д. Муайян кардани замони фарорасии Наврӯз дар гоҳшумории мардуми тоҷик // Бозтоби масоили Наврӯз дар адабиёт / Д. Раҳимӣ. - Душанбе-2016. - С.118-134.
5. Раҳимӣ, Д. Наврӯз, Мехргон ва чашнҳои дигари ниёгон / Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Аржанг- 2018. - 303с.
6. Раҳмонӣ, Р. Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ / Р. Раҳмонӣ. - Матбааи ДМТ-2021. - 543с.
7. Шакармамадов, Н. Оинҳои Наврӯзӣ дар Бадахшон / Н. Шакармамадов. - Душанбе, 2012. - 99с.
8. Шермуҳаммадов, Б. Назми халқии бачагонаи тоҷик / Б. Шермуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1973. - 185с.
9. Юсуфбеков, Ш., Шоинбеков, А. Шогун баҳор / Ш. Юсуфбеков, А. Шоинбеков. – Душанбе: Эр-гарф, 2019. - 215с.

ГҶЯНДАГОНИ МАТНҲОИ ШИФОҲӢ

10. Давлат Беков матни сурудро дар шабакаи иҷтимоии “Цавор куен” соли 2021 гузоштааст.
11. Некқадамова Сулҳия, сокини ҷамоати Поршиневи ноҳияи Шуғнон, (22-сола), донишҷӯи Донишгоҳи давлатии Хоруғ, матнро аз ӯ Н. Қурбонхонова соли 2022 навишта гирифт.
12. Нодира Ғуломасейнова матни сурудро, дар шабакаи иҷтимоии “Памир қрыша мира” соли 2021 гузоштааст.

КОРБУРДИ ИШОРАҶОНИШИНҲО ДАР ЧИСТОНҲОИ ЗАБОНИ ШУҒНОӢ

Мирзоҳасанова М.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Чистон яке аз жанрҳои паҳншуда ва интишорёфтаи фолклор буда, ҷӣ аз ҷиҳати пайдоишу мавқеъ, мазмуну мундариҷа ва ҷӣ аз ҷиҳати забону хусусиятҳои рангоранги бадеӣ ҷолиби диққат мебошад [1,3]. Чистон яке аз ҷузъҳои муҳими эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ мебошад, ки дар ҳаёти маънавии инсоният мавқеи калон ишғол намудааст. Онҳо на танҳо як воситаҳои истироҳат равона мебошанд, балки барои дарк кардани олам роли муайян мебозанд [3, 2]. Чистонҳо ба мо имконият медиҳанд, то ки донем, деҳқонон ва ҳунармандон ба ин ё он олоту асбоби меҳнат, ҳодисаҳои гуногуни табиат, ба кори рӯзгор ва зироат, мевачот, ҳайвоноту растанӣ ва амсоли инҳо ҷӣ гуна муносибат доштаанд, чиро ба худ наздик медонанд ва ба ҷӣ бо назари танқидӣ менигаранд?

Чистонро аз рӯи мазмун ва мавзӯаш як жанри адабии алоҳида ҳисоб кардан мумкин аст [12, 3].

Дар мақола корбурди ишорачонишинҳои забони шуғноӣ зери таҳқиқ гирифта шудааст.

Ҷонишинҳо ба предмету ҳодисаҳо ва амалу аломатҳо ишора мекунанд [10,157]. Ҷонишинҳо дар забони шуғноӣ предмет ва аломатро намефаҳмонанд, фақат ба онҳо ишора мекунанд. Ҷонишинҳои забони шуғноӣ аз ҳиссаҳои нутқи дигар бо нигоҳ доштани шаклҳои зиёди морфологиашон фарқ мекунанд [7,23]. Онҳо ба ҷои исм, сифат ва шумораҳо кор фармуда мешаванд.

Хусусияти барҷастаи ҷонишинҳо аз он иборат аст, ки онҳо маънои номинативӣ надоранд ва танҳо муносибати гӯяндаро ба ин ё он предмет нишон дода, инчунин ба муносибатҳои гуногуни нутқ ишора мекунанд [9,7].

Ҷи хеле ки аз таҳлилҳо маълум аст, ишорачонишинҳои забони шуғноӣ дорои се дараҷа (наздик, мобайн, дур), ду шумора (танҳо, ҷамъ) ва ҷинсият (мардона, занона) ҳастанд [6,74].

Ҷадвали ишорачонишинҳои забони шуғноӣ

Дараҷа	Шакли падеж	Ҷинсият	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
Дараҷаи наздик	аслӣ	мардона	йам	маъ
	ғайриаслӣ	мардона	ми (ме)	мев
	аслӣ ғайриаслӣ	занона занона	йам, мам	маъен мевен
Дараҷаи миёна	аслӣ	мардона	йид	даъ,
	ғайриаслӣ	мардона	ди (де)	дев
	аслӣ	занона	йид	девен,
	ғайриаслӣ	занона	дам	даден
Дараҷаи дур	аслӣ	мардона	йу	ваъ
	ғайриаслӣ	мардона	ви	вев
	аслӣ	занона	йа	ваъ
	ғайриаслӣ	занона	вам	вев

Ишорачонишинҳо ба дараҷа далолат намуда, сӯй ва ҷойро нишон медиҳанд [5, 194].

Шуғ. На шуғд ҷостат, на бар, тоҷ. На хор мебинад, на теппа,

(Х) амехā йā пи бар (дёрв). Ҳамеша вай дар теппа (дос)

Шуғ. Чистўн ма, чистўн, тоқ. Чист он, чист он,
Ви дум кутат, ви ғўй дароз, Думаш кўтоҳ, гўшаш дароз,
Молат жов байнард йу нист, Дар байни молу гов нест,
Йид чўнвар ку чїз вид (хитум). Ин човар чї бошад (харгўш).

Аз қадвал маълум мешавад, ки ишораҷонишинҳо ба ғайр аз категория, дараҷаю шумора боз ду шакли падежї (аслї ва ғайриаслї) доранд [2,31] .

Ҷинсиат барои ишораҷонишинҳои дараҷаи наздик ва мобайн танҳо ба падежи ғайриаслї хос аст. Дар дараҷаи дур ҳар ду падеж (аслї ва ғайриаслї) аз рӯи ҷинсиат тағйир меёбанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва аксари шеваҳои он ишораҷонишинҳо ду дараҷаро (дараҷаи наздик-ин ва дараҷаи дур –он) нишон медиҳанд, аммо дараҷаи мобайн надоранд.

Ишораҷонишинҳои забони тоҷикӣ аз рӯи ҷинсиат ва шакли падежї тағйир намеёбанд. Ҷонишинҳои ишоратї ба предмет ва ё аломати исм ишора мекунад [8, 224].

Шуғ. Инсўн бе ви инсўн нист, тоқ. Инсон бе вай инсон нест,
Йу ичидўм айвўнанд нист (ақл). Вай дар ягон ҳайвон нест (ақл)

Шуғ. (X) Ам йā хокият, ам оби, тоқ. Ҳам ў хокию, ҳам обї,
Wām нўм во вид... (мурғоби). Номаш бошад... (мурғобї).

Дар чистонҳои боло ишораҷонишини йу ва йā (вай) истифода шудаанд, ки ба ҷои исм қор фармуда мешаванд. Дар чистони аввал ишора ба вожаи ақл шудааст, ки дар ягон ҳайвон дида намешавад. Фақат ин калима ба инсон хос аст. Дар чистони дуюм ишора ба ҷонваре аст, ки ҳам дар хушкї ва ҳам дар об зиндагї ба сар бурдаааст, чї ном доштааст, сухан меравад. Ишораҷонишинҳои йу (мардона), йā (занона) аз ҷиҳати шумора танҳо дар шакли падежи аслї ва дараҷаи дур истифода мешаванд.

Нахустин воситаи муайян кардани маънои ҷонишинҳо дар матн муайян мешавад [3,48] . Матн имконият медиҳад, ки ба кадом калима вобаста будан ва ба кадом ҳиссаи нутқ алоқаманд шудани калимаҳои ҷонишини муайян карда шавад.

Шуғ. Вам думанд анҷави, тоқ. Аз думаш меқапї,
Вам мākтїр ху под рибийи (бел). Дар гардан по зер мекунї (бел)
Шуғ . Ви ғев йет сўдат, тоқ. Гар даҳонаш во шавад,
Хушрўї бўї педо сўд (гул). Бўи хуш пайдо шавад (гул).

Дар чистони бел (бел) ишораҷонишини вам (вай) истифода шудааст. Ишораҷонишини вам (вай) аз рӯи шумораи танҳо ва падежи ғайриаслї дар дараҷаи дур, ҷинси занонаро соҳиб аст. Чистонгўї ҳангоми васф намудан, дастаи белро ба дум ва шакли оҳанашро (росткунчаашро) ба гардан ташбеҳ додааст. Дар чистони гул ишораҷонишини ви (вай)-ро истифода намудаанд. Ишораҷонишини ви аз рӯи шумора танҳо, падежи ғайриаслї, дараҷаи дур, ҷинси мардонро ифода мекунад. Гул рамзи дўстї ва ишқу муҳаббати инсонист, вай ба табиати хуррам ҳусну таровати тоза бахшида, машоми ошиқону маъшукони дилдодаро мушавваш месозад. Гулҳо мисли дигар предмету ашёҳои зиндагї ба ҳаёти халқ алоқаманд мебошанд ва ҳар кадоми онҳо бўю таровати ба худ хосаро доранд. Шояд мардум дар баҳорон гулро чида бўида, дар сар зада, сипас чистонро офарида бошанд.

Шуғ. Йам йах лўвд вузум дароз, тоқ. Ин хоҳар меғўяд, ман дароз,

Йид вирод лўвд вузум дароз (пўндат дарё). Он бародар меғўяд, ман. дароз (роҳ ва дарё).

Дар чистони пўндат дарё (роҳ ва дарё) ишораҷонишинҳои йам (ин) ва йид (он) омадаанд. Ишораҷонишини йам (ин) аз рӯи шумора танҳо, аз рӯи дараҷа наздик, ҷинси занона ва падежи ғайриаслї мебошад. Ишораҷонишини йид (он) аз рӯи шумора танҳо,

дараҷаи мобайн, чинси мардона ва падежи ғайриаслӣ аст. Чистонгӯй роҳро ба хоҳар ва дарёро ба бародар ташбеҳ додааст.

Шуғ. Ас ду тараф сел йат, тоҷ. Аз ду тараф сел омад,
Мāд вироденен бēл қатир йат. Ҳамин бародарон бо бел
(нēзат ангиҳтен) омадаанд (бинӣ ва ангуштон).

Дар чистони боло ишораҷонишини мāд (инҳо) истифода шудааст. Ин ишораҷонишин аз рӯи шумора чамъ, дараҷаи наздик ва падежи ғайриаслӣ мебошад. Чистонгӯй ҳангоми пок намудани оби биниро ба сел, ангуштонро ба бародарон ва нохуни ангуштонро ба бел монанд намудааст.

Шуғ. Wāд бачамарденен йи бачамард қатӣр вириъвз (ситанен ат бучки Ӣйч).
Тоҷ. Ҳамон бачамардон бо як бачамард истодаанд (сутунҳо ва чӯб).

Дар чистони боло ишораҷонишини wāд (ҳамон) омадааст. Ин ишораҷонишин аз рӯи шумора чамъ, дараҷаи дур, шакли падежи ғайриаслӣ ва чинси мардона мебошад.

Шуғ. Дар йоши роати чӯн, пӣр ди сут, офати чӯн (бӯт).

Тоҷ. Дар чавонӣ роҳати қон, пир ки шуд, офати қон (пойафзол).

Дар ин чистон ди (ин) ишораҷонишини шумораи танҳо, дараҷаи наздик, ғайриаслӣ ва чинси мардона аст. Дар ин чистон дар бораи нав будани пойафзол, ки ҳангоми пӯшидан ба чавон ва кӯҳна шуданаш ба пир монанд шудааст, сухан меравад.

Шуғ. Азӯд кӯл, азам кӯл, веб мобайнанд кӯ (цеменат нēз).

Тоҷ. Аз ин тараф ҳавз, аз он тараф ҳавз, дар мобайнаш кӯҳ. (чашмон ва бинӣ).

Дар чистони боло ишораҷонишини веб (онҳо) омадааст. Ишораҷонишини веб (онҳо) аз рӯи шумора чамъ, дараҷаи дур, шакли падежи ғайриаслӣ мебошад. Чистонгӯй ҳангоми эҷод намудани чистон чашмонро ба ҳавзчаҳо ва биниро ба кӯҳ монанд кардааст.

Шуғ. Буқиқ бачамарданд ви питанā чил чапāн (пийоз) [4,224].

Тоҷ. Бачамарди лӯнда дар тан дорад чил чапан (пиёз).

Дар чистони пийоз (пиёз) ишораҷонишини ви омадааст. Ин ишораҷонишин аз рӯи шумора танҳо, дараҷаи дур, шакли падежи ғайриаслӣ, чинсият мардона мебошад. Дар ин чистон ҳаҷми пиёзро ба шахси лунда ва қабатҳои онро ба чил чапан монанд кардааст.

Шуғ. Азӯд тāх, азам тāх, веб мийӯнāндӣр йāх (йенак).

Тоҷ. Аз ин тараф санг, аз он тараф санг, дар мобайнаш ях (оина).

Дар ин чистон ишораҷонишини веб (онҳо) омадааст. Ин ишораҷонишин аз рӯи шумора чамъ, дараҷаи дур, шакли падежи ғайриаслӣ ва чинси занона мебошад. Дар ин чистон паҳлӯҳои оинаро аз ҷиҳати саҳт буданаш ба санг ва тоза буданаш ба ях монанд кардаанд. Хулоса, дар чистонҳои забонҳои муқоисашаванда ҷонишинҳо васеъ истифода мешаванд. Ҷонишинҳо предмет ва аломати онро номбар накарда, ба таври умумӣ предмети чистонро нишон медиҳанд. Ҷонишинҳо бо маънои хеле умумии худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунанд. Маъноии конкретии ҷонишинҳо танҳо дар матн чистонҳо муайян мешавад.

Хусусияти барҷастаи ҷонишинҳо аз он иборат аст, ки онҳо маъноии номинативӣ надоранд ва танҳо муносибати гӯяндаро ба ин ё он ашё нишон дода, инчунин ба муносибатҳои гуногуни нутқ ишора мекунанд, ки ин хусусияти онҳо дар чистонҳои ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам шугнонӣ дида мешавад.

АДАБИЁТ

1. Асадулло Суфизода. Ҳазору як чистон / Суфизода А.-Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2009. -150с.
2. Амонов Р ва Калонтаров Я. Чистонҳо / Р. Амонов ва Я. Калонтаров.- Сталинобод, 1956. -133с.
3. Аламшоев М. М. Система местоимений шугнанского языка (в сравнении с другими языками шугнано-рушанской группы памирских языков) / М.М.

- Аламшоев.- Душанбе: Помир, 1994- 301с.
4. Аламшоев М. М. Дастури таълими забони шуғнонӣ / М.М. Аламшоев.- Душанбе, 2015-152с.
 5. Аламшоев М. М. Фарҳанги шуғнонӣ-тоҷикӣ-русӣ-англисӣ / М.М. Аламшоев.- Душанбе: Ирфон, 2020-480с.
 6. Бахтибеков Т. Қонишинзарфҳо дар забони шуғнонӣ / Т.Бахтибеков //Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1976-199с.
 7. Беликов В. И. К употреблению указательных местоимений шугнанском языке / В.И. Беликов // Забонҳои помирӣ ва фолклор. Душанбе: Дониш, 1972- 150с.
 8. Бахтибеков Т. Грамматикаи забони шуғнонӣ / Т. Бахтибеков.- Душанбе: Дониш, 1979-90с.
 9. Забони адабии ҳозираи тоҷик (китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии). Қ. 1. Душанбе, 1985-450.
 10. Сиёев Б. Таърихи қонишинҳои забони тоҷикӣ / Б. Сиёев.-Душанбе: Дониш, 1972-235с
 11. Ҳабибов А. Чистонҳо / А.Ҳабибов. - Душанбе, 1962- 77с.

КОРБУРДИ ИШОРАҚОНИШИНИҲО ДАР ЧИСТОНҲОИ ЗАБОНИ ШУҒНОНӢ

Дар мақола дар хусуси истифодаи шудани ишорақонишинҳо дар чистонҳои забони шуғнонӣ сухан рафтааст. Ишорақонишинҳо ба дараҷаи далолат намуда, сӯй ва ҷойро нишон медиҳанд. Як хусусияти ишорақонишинҳо дар чистонҳои забони шуғнонӣ низ аз он иборат аст, ки онҳо ба ашӣ, ҳодисаю макон ишора намуда ба ин восита тавачҷӯҳи хонандаро барои ёфтани ҷавоби чистонҳо ҷалб мекунанд.

Калидвожаҳо: Чистон, забони тоҷикӣ, забони шуғнонӣ, предмет, аломат, дараҷа, шумора, ҷинсият, ишорақонишинҳо

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоҳасанова М. – муаллими калони кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, тел:+992 93 830 89 39.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕСТОИМЕНИЯ В ШУГНАНСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье рассматриваются вопросы употребления указательных местоимений в текстах загадок шугнанского языка. Указательные местоимения указывают на степенные сравнения и в основном, указывают на предел и место расположения предметов. При употреблении в текстах загадок они указывают на предмет, место расположения, действия и при этом помогают говорящим загадать загадки.

Ключевые слова: загадка, таджикский язык, шугнанский язык, знаки, степень, числа, род, указательные местоимения.

Сведения об авторе: Мирзоҳасанова М. – старший преподаватель кафедры таджикского языка филологического факультета Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, тел:+ 992 93 830 89 39.

THE USE OF THE DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN FORMING RIDDLES OF THE SHUGHNI LANGUAGE

The article deals with the use of demonstrative pronouns in forming of the shughni language. Demonstrative pronouns indicates the degree of comparison and mainly indicate the limit and location of things.

Loheu it useol as the part of riddles they indicate the subject of place and of that time they help the smeakers to ask the riddles.

Key words: riddle, Tajik language, shughni language, sign, degree, number, gender, demonstrative pronouns.

Informaiton about autor Mirzohasanova M. – senior teacher at the Department of Tajik language of Filological faculty of the Khorog state University named after M. Nazarshoev, tel: +992 93 830 89 39.

КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ДАР ЗАБОНИ РУШОНӢ

Муминова Н.А.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Исм ҳиссаи нутқест, ки предмет ва мафҳумҳои предметонидашударо ифода менамояд. Маънои предмети исм ба воситаи категорияҳои муайяниву номуайяни ва шумора ифода мешавад. Исм ҳамчун ҳиссаи нутқ номи чизҳои конкрет (китоб, кӯҳ, барф, замин, дарахт, телефон), шахс (одам, инсон, модар, падар, духтар, мард), ҷонварон (гов, моҳӣ, харчанг, гург, паланг), ҳодисаву воқеа (борон, шӯриш, инқилоб, бомбардон), инчунин номҳои амалу аломат ва мафҳумҳои абстракт (хониш, нағзӣ, дониш, заковат, шуур)-ро мефаҳмоид.

Таҳлили таркиби морфологии калима аз вазифаҳои асосии морфология ба шумор меравад. Калима ҳамчун унсури маънодор ва дорой мафҳуми муайян аз воҳидҳои мураккаби нутқ ба шумор меравад. Дар калима баробари маънои луғавӣ як ва ё якчанд маънои грамматикӣ таҷассум ёфта метавонад. Аз ин рӯ, исмҳои зиёде ҳастанд, ки ба морфемаҳои гуногун тақсим мешаванд ва ҳар як морфемаи он маъно ва вазифаи муайяни худро дорад.

Забони рӯшонӣ яке аз шохаҳои гуруҳи забонҳои шуғнонӣ-рушонии забонҳои помири маҳсуб ба забонҳои гуруҳи шарқиронӣ мебошад. Бояд зикр намоем, ки забони рӯшонӣ нисбат ба забонҳои дигари помири камтар омӯхта шудааст. Тавсифи мухтасари фонетика ва грамматикаи ин забон дар монографияи М. Файзов “Язык рушанцев Советского Памира» дода шудааст (6). Фразеологияи забони рӯшонӣ дар рисолаи номзодии А. Каримова мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст (5).

Дар осори назариявии забоншиносӣ роҳҳо ва усулҳои гуногуни калимасозӣ нишон дода шудааст. Аз ҷумла, роҳи морфологии калимасозӣ, ки бо роҳи вандӣ (суффиксатсия) сурат мегирад. Роҳи лексикӣ - семантикии калимасозӣ дар натиҷаи сермаъношавии вожаҳо сурат мегирад. Сермаъношавӣ ба маънои маҷозӣ пайдо намудани калимаҳо вобастагӣ дорад. Роҳи дигари калимасозӣ роҳи морфологӣ – синтаксисӣ мебошад, ки ба падидаи субстантиватсия (исмшавӣ) робита дорад. Роҳи синтаксисӣ - морфологӣ усулҳои сохташавии калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъро дар бар мегирад. Лозим ба ёдоварист, ки роҳҳо ва усулҳои номбаршудаи калимасозӣ дар забони рӯшонӣ дида мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки исм аз нуқтаи назари маъно дар забони рӯшонӣ аз забонҳои дигари помири (шуғнонӣ, язгуломӣ, сарикулӣ, вахонӣ) ва дар маҷмӯъ аз забонҳои гуруҳи эронӣ қариб фарқияте надорад, аммо аз ҷиҳати ифодаи грамматикӣ ва категорияҳои худ ба қулӣ фарқ мекунад. Махсусан, дар масъалаи калимасозӣ исми забони рӯшонӣ аз дигар забонҳои ҳешу бегона фарқиятҳои муайянеро доро мебошад.

Маълум аст, ки дар забонҳои гуруҳи шуғнонӣ - рӯшонӣ ба мисли дигар забонҳои сохташавии калимаҳои нав бо ёрии аффиксҳо ва калимабандӣ ба вучуд меояд. Мисолҳо барои калимасозии исми забони рӯшонӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар ин забон ҳам одатан калимаҳо бо роҳи аффиксатсия ва калимабандӣ сохта мешаванд.

Бо роҳи аффиксатсия сохта шудани исмҳо дар забони рӯшонӣ.

Пасванди – адах. Ин пасванд одатан баъди садонокҳо дар шакли -дах меояд [1.13]. Пасванди мазкур дар забони рӯшонӣ камистеъмол буда, бо он исмҳои кам сохта мешаванд ва тобиши маъноии амалиётро ифода менамояд. Па ум дара ғуборадаҳ сут (исм+пасванди -адах). (Дар он дара ғубор хест) Мандта гимон аво абрдах киҳт. (исм+пасванди -адах). (Ҳозир ба гумонам ҳаво абрнок мешавад). Му виц дас хӯрадаҳ киҳт (исм+пасванди -адах). (Холаи ман шурангезӣ мекунад). Ҳамин тариқ исмҳои барадаҳ (телақунӣ) патадаҳ

(нооромӣ), ситадах (хокпошӣ), жерадах (сангпартой), чархадах (сангчарх) ва мисли инҳо исмҳое мебошанд, ки бо пасванди табиши амалиёт сохта шудаанд.

Пасванди – гар. Пасванди – гар дар забони рушони ҳам аз исм исми нав сохта бештар ба мансубияти касбу кор далолат менамояд. Суффикси -гар дар исмсозӣ сермахсул буда, исмҳои шахс месозад, ки маъноҳои гуногун доранд. Аз исмҳои конкрет исмҳои шахс месозад, ки касбу хунарро мефаҳмонанд: шишагар, шамшергар, чармгар, сӯзангар, суратгар, ҳалвогар, охангар, наългар, мисгар ва ғайра [2.99]. Бояд қайд намуд, ки доираи калимаҳое, ки бо пасванди -гар дар забони рушонӣ сохта мешаванд, серистеъмолтар мебошанд. Ёа ғада башанд диволгәр виҷ. (исм+пасванди -гар). (Ў бача деворгари хуб будааст). Дуфри луваф никоғар ху катай вāран. (исм+пасванди -гар). (Ба инҳо гӯед, ки бо худ никоғарро биёранд). Дай пуц лапаф бедгар виҷ. (исм+пасванди -гар). (Бачааш беҳад ҷангара будааст).

Пасванди – ак Ба воситаи пасванди – ак аз исм исми нав сохта мешавад. Дар ин маврид вай ҳамчун воситаи калимасоз мавқеъ дорад [1.12]. Зивак (зив- забон; зивак - забонча); файак (фай – бели чӯбин; файак китф). Му файак дас дāрд кихт. (исм+пасванди -ак). (Китфам ҳамин қадар дард мекунад). Дар забони рӯшонӣ пасванди – ак исмҳои конкрет ва абстракт месозад: кохак (сулфидан, сулфа кардан), чакак (чакидан) ва монанди инҳо. Му пийи кохак инчиwd. (феъл+ пасванди -ак). (Падарамро сулфа гирифт).

Дар забони рӯшонӣ пасванди – ак бо баъзе калимаҳо ба таври факултетивӣ (ғайрихатмӣ) истифода мешавад.(1.12). Па пуҳтайум рупқак вунт. (исм+пасванди -ак). (Дар пушта рӯбохро дидам). Му нāн гӯзакти несц (исм+пасванди -ак). (Бибиам дар болои сабза нишастааст).

Пасванди – ак бо дигар ҳиссаҳои нутқ: ҷонишин, зарф ва шумора низ васл шуда, ба калима маънои модалӣ медиҳад. [1.13]. Ба мисли; машак, тамайак. Машак дай тама шайтонгарай нафамам.(ҷонишин+пасванди -ак). (Мо ин шайтонгарии шуморо намедонем).

Пасванди – ак: дар забони рӯшонӣ ва шеваҳояш серистеъмол буда маънои хурдӣ ва навозишро ифода менамояд. Виродак бахҳиҳ муре ки.(исм+пасванди -ак) (Бародар, маро бубахш). Пуцак, ҳац мабирез, касал сави. (исм+пасванди ак)(Писрам об нахӯр, касал мешавӣ)

Пасванди – дор: Ин пасванд бо исмҳо омада дороиро ифода мекунад: ғацдор (духтардор), ниwāнддор (арусдор), буцдор (кудақдор) [1.13]. Вайте йā музинаw буцдор вид. (исм+ пасванди -дор). (Он давра келинам кудакдор буд). Салимшо хонадор одам вуд. (исм + пасванди -дор). (Салимшо одами хонадор буд) Калимаи хонадор дар ҷумла ба маънои қобил одам омадааст. Ёа му зинау хонадор одам вид. (Келинам одами хонадор (қобил) буд).

Пасванди -аҳ Ин пасванд бо феъл омада, исмҳои абстракт месозад, ки амалу ҳолатро мефаҳмонад [1.13]. Ба мисли: нолаҳ (нолиш), ҷумбаҳ (ҷумбиш), молаҳ (молиш) ва монанди инҳо. Ёид жер ас ху чойте ҷумбаҳ накихт (феъл+пасванди -аҳ). (Ин санг аз ҷаяш намечумбад). Тама чйз авен нолаҳ кинаф (феъл+пасванди -аҳ). (Шумо чаро нолиш мекунед). Ас дум ғац луваф нолаҳ бāс кихт. (Аз ин духтар гӯед бас нолиш кунанд)

Пасванди йч, йз, ўнч Яке аз пасвандҳои калимасозии забони рӯшонӣ пасванди йч, йз, ўнч мебошад. Ба қатори пасвандҳои калимасозии исмҳои гуногун –еҷ (ҷ.м), йз (ҷ.з) дохил мешаванд. Мисолҳо: виродйч (бародархонд), йахйз (хоҳархонд), додйч (падархонд), модйз (модархонд), пидйч (падархонд), чўрйз (шавҳаршаванда), ӯанйз (арус) ва монанди инҳо [5.19]. Ин пасвандҳо одатан мафҳуми ҳешутабориро ифода менамоянд. Ёа вай пидйч вид. (исм+пасванди йч). (Вай падарандараш буд). Му виродйч Шомансур вид. (исм+пасванди йч). (Бародарандарам Шомансур буд). Вайа ӯанйз вид. (исм+пасванди йз). (Вай арўсдор буд).

Пасванди йч инчунин ҷои таваллуд, ё аз кучо будани шахсро ифода менамояд. Мисол: хипудйч (истикомааткунандаи Шипат), вамдйч (истикомааткунандаи Вамд), ватарйч (истикомааткунандаи Ватар), ғундйч (истикомааткунандаи Ғунд), хуфйч (истикомааткунандаи Хуф), хучандйч (истикомааткунандаи Шучанд), [5.31]. Палла ном паллашон хипудйч вид. (исм+пасванди йч). (Палла ном паҳлавон аз Шипад буд). Вай ном Ватарйч вид. (исм+йч). (Номи вай Ватарйч буд). Хучандйч мис номи палавон вид. (исм+пасванди йч) (Шучандйч ҳам паҳлавони номӣ буд).

Пасванди – анда. Му пид мис созанда вид. (Падарам низ ҳофиз буд). Созандайенан йат. (Ҳофизҳо омаданд).

Калимабандӣ низ як роҳи дигари калимасозии исм мебошад. Қоидаҳои калимабандии забони шуғнонӣ аз забонҳои рӯшонӣ, бартангӣ, рошорвӣ асосан тафовути калон надорад ва ба ду тип – пайваст ва тобеъ ҷудо мешавад (1.14).

Типи пайвасти калимаҳо дар навбати худ ба ду роҳ – бо ёрии воситаҳои пайвасткунанда ва бе онҳо сурат мегирад. Мисли пех- палак (чорук ва пойтоба), ййц – ҳац (обу оташ), кал-вауз (тагсарӣ - болишт). Йй бибаракат ййц ат ҳац вид. (Ҷ бебаракат обу оташ буд). Дай калвеуз дӯс бараот кинаф, худм пай йед ас дай. (Тагсариашро каме бароҳаттар кунед, хоб инро бурданӣ аст)

Ба воситаи такрори калимаҳо: декат табақ (тегу табақ), кихтат кор киштукор, сарта-по (пӯшок; сар, по), дуст тар дуст (даст ба даст), ҳабо ҳаб ғем тар ғем (чанҷол (даҳон ба даҳон) пец тар пец ва монанди инҳо. Карйаранданди маш мардум дуст тар дуст кор кихт. (Дар ҳашар мардуми мо даст ба даст кор мекарданд) Ваб подҳойат ниванҷан пец тар пец ху ҷўҷ. (Арӯсу домод рӯ ба рӯ шиштанд).

Типи тобеъ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта мешавад.

Аз ду исм; дастбилла (дастпӯшак), қочдәрд (шикамдард). Дай дастбилла мури дāk (Ин дастпӯшакро ба ман деҳ). Ум сол маш рӯҳона мис қочдәрд сут. (Ҳамон сол дар дар Рӯшони мо ҳам шикамдар паҳн шуда буд).

Аз исму сифати феълӣ: созлувиҷ (сурудхон), жузварйч (эзумкаш), туғмуудйч (тухмпӯш). Йй номай созлувиҷ вид. (Вай созандаи номӣ буд). Шукрат, му пуц ғулла сут, жузварйч мури сут (Шукрона, писрам калон шуд бароям эзумкаш шуд).

Хулоса, дар забони рӯшонӣ калимасозии исм то ҳол пурра нотаҳқиқ буда, асосан бо роҳҳои аффиксатсия ва калимабандӣ сурат мегирад.

АДАБИЁТ

1. Бахтибеков Т. Грамматикаи забони шуғнонӣ. – Душанбе: Ирфон, 1979. 383с.
2. Грамматика забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. 343 с.
3. Карамхудоев Н. Бартангский язык (Фонетика и морфология). – Душанбе: Дониш - 1973; 407с.
4. Карамшоев Д. Баджувский диалект шугнанского языка. – Душанбе: -1963. – 365с.
5. Каримова А. Структурно - семантические особенности фразеологии рушанского языка Автореф. канд.фил.наук. – М., 1986.25 с.
6. Файзов М. Язык рушанцев советского Памира. – Душанбе, -1966. 197с

КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ДАР ЗАБОНИ РҶШОНӢ

Мақола оид ба роҳҳои калимасозии исм дар забони рӯшонӣ бо ду роҳ; роҳи аффиксатсия ва калимабандӣ маълумот медиҳад. Таҳлилҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар забони рӯшонӣ ба мисли дигар забонҳо сохтани калимаҳои нав бо ёрии аффиксҳо (- адах. – ак. –ик, - -гар, -дор, аҳ, - инда ва монанди инҳо) ва калимабандӣ (типи пайваст; декат вирек (тегу табақ), кихтат кор киштукор, сарта-по (пӯшок; сар, по), дуст тар дуст (даст ба даст), ва тобеъ; дастмузӣ (дастпӯшак), киломӯн (себи калон), созлувиҷ (сурудхон), жйзварйч (эзумкаш),) ба вуҷуд меояд.

Калимаҳои калидӣ: пешванд, калимасозӣ, аффикс, конкрет, абстракт, категория, муайян,

номуайян, пайваст, тобеъ, серистеъмол, камистеъмол.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муминова Наслия Амоншоевна. ассистенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, тел: 935055022.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В РУШАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья предоставляет информацию о способах словообразования существительных в языке рушани двумя способами; путь аффиксации и словообразования. Анализ показывает, что в языке ясности, как и в других языках, создание новых слов с помощью аффиксов (-adah. -ak. -ik, -gar, -dor, ax, -inda и тому подобное) и словосочетание (тип соединения; dekat verek (тегу блюдо), kittat работает посев, Sart-po (плащ; голова, ноги), dust tarast (рука об руку), и подчиненный; полотенце (перчатка), киломон (большое яблоко), kaslujidjaridj (δhon), джиджаридж (эзум),

Ключевые слова: предлог, словообразование, аффикс, конкреция, абстракция, категория, определение, неопределенный, связный, подчиненный, многословный, малоиспользуемый.

Информация об авторе: Муминова Наслия Амоншоевна. ассистент кафедры таджикского языка Хорогского государственного университета имени М. Назаршоев, тел: 935055022.

NOUN WORD FORMATION IN THE RUSHANI LANGUAGE

The article provides information about the ways of word formation of nouns in the Rushani language in two ways; the way of affixation and word formation. The analysis shows that in the language of clarity, as in other languages, the creation of new words using affixes (-adah. -ak. -ik, -gar, -dor, ax, -indus, and the like) and the phrase (type of connection; dekat verek (tag dish), kittat works sowing, sart-po (cloak; head, legs), dust tarast (hand in hand), and subordinate; towel (glove), kilomon (big apple), kaslujijarij (δhon), jijarij (ezum),).

Keywords: preposition, word formation, affix, concretion, abstraction, category, definition, indefinite, connected, subordinate, verbose, little used.

Information about the author: Nasliya Amonshoevna Muminova. Associate Professor of the Tajik Language Department of M. Nazarshoev Khorog State University, tel: 935055022.

УДК 811.581.2.

КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Сулаймонова М.С.

Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева

В данной статье мы попытались анализировать классификацию китайских фразеологизмов. Китайский язык (КЯ) как один из древнейших языков мира, будучи языком высокой цивилизации, обладает богатейшим фразеологическим фондом. Понятие «фразеологизм» (фразеологическая единица, фразеологическое выражение, фразеологический оборот речи) можно в рамках собственно фразеологии определить, как воспроизводимую единицу языка, относительно устойчивую в своем составе и употреблении. Чтобы привести в определенную систему и сделать тем самым легко обозримой всю массу фразеологических единиц (ФЕ) в КЯ, принадлежащий собственно фразеологии как одному из разделов лексикологии, необходимо выявить и установить различительные признаки (лексико-семантические и грамматические), а также особенности функционирования как способ существования фразеологизмов в речевой цепи.

В соответствии с этими дифференциальными признаками следует подразделить фразеологизмы на соответствующие структурно-семантические и функционально-стилистические типы.

Фразеологизмы КЯ характеризуются генетическим, структурным, семантическим и функциональным разнообразием. Поэтому классификация фразеологизмов сопряжена с большими трудностями. Она затрудняется тем, что в единицах китайской фразеологии причудливо и многообразно переплетаются и перекрещиваются различные свойства и особенности структурного и семантического характера. «Формы функционирования разных структурных типов фразеологизмов настолько различаются в речевой деятельности, что сама возможность воссоединения их в одно упорядоченное число представляется сомнительной», как полагает С.И. Ожегов, который, стремясь определить объем фразеологии и пытаясь установить ее границы, предложил различать ее в узком и широком смысле. Объединив в пределах фразеологии в широком смысле крылатые слова, афоризмы, ходячие цитаты, а также пословицы и поговорки, он вывел фразеологические обороты этих классов за пределы собственно фразеологии.

Такое разграничение фразеологического материала следует признать разумным и приемлемым, позволяющим определить объем и установить границы собственно фразеологии. Тем не менее, следует заметить, что даже фразеологические единицы, входящие в сферу фразеологии в узком смысле, не образуют единой системы. И не случайно, поэтому С.И. Абакумов видит существенное различие между идиоматикой и фразеологией.

Академик В.В. Виноградов полагал, что место фразеологии среди других лингвистических дисциплин неопределенно, в силу чего весьма затруднительно определить объем и проблематику тех разделов фразеологии, которые обычно передают в ведение стилистики. Предметом фразеологии как раздела языкознания являются исследования категориальных признаков фразеологизмов, на основе которых выделяются основные признаки фразеологичности и решается вопрос о сущности фразеологизмов как особых единиц языка, а также выявление закономерностей функционирования фразеологизмов в речи и процессов их образования.

Однако в условиях наличия единого предмета исследований и несмотря на многочисленные подробные разработки многих вопросов фразеологии, до настоящего времени существуют разные точки зрения на то, что такое фразеологизм.

Фразеологизм – это такая единица языка, которая состоит из слов, то есть по природе своей словосочетание. Одни ученые высказывают мысль о том, что объектом фразеологии являются все реально возможные в данном языке конкретные словосочетания, независимо от качественных различий между ними. Так, например, Копыленко отмечает следующее: «Фразеология охватывает все... сочетания лексем, существующие в данном языке, в том числе и так называемые «свободные словосочетания».

Прежде чем дать общие сведения о внутренней композиции часто употребляемых фразеологизмов КЯ и их классификации, хотелось бы дать характеристику основных используемых терминов фразеологии, основываясь на общепринятых сведениях в китайской и русской лингвистике. Так, в «Советском энциклопедическом словаре» дается следующее понятие: «Фразеологизм (фразеологическая единица) – выполняющее функцию отдельного слова устойчивое сочетание, значение которого не выводимо из значений составляющих его компонентов, например: «дать сдачи» означает «ответить ударом на удар».

В «Толковом словаре китайского языка» дается следующее определение фразеологизма:

«熟语固定的词组，只能整个应用，不能随意变动其中成分，并且往往不能按照一般的构词法来分析。如“慢条斯理”；“乱七八糟”；“捕风捉影”；“不了了之”；“不由自主”；“老生常谈”；累教不改”；“冷言冷语”；“冷若冰霜”；“神采奕奕”».

Shu yu gu ding de cizu, zhi neng zheng g eying yong, bu neng sui yi bian dong qi zhong

cheng fen bing qie wang wang bu neng an zhao yi ban de gou cifa lai fen xi. Ru “Man tiao si li”; “Luan qi ba zao”; “Bu feng zhuo ying”; “Bu liaoliao zhi”; “Bu you zi zhu”; “Lao sheng chang tan”; “Lei jiao bu gai”; “Leng yan leng yu”; “Leng ruo bing shuang”; “Shen cai yi yi”.

“Таким образом, фразеологизм – это фиксированное словосочетание, которое применяется только целиком, нельзя произвольно вносить в его состав изменения, к тому же зачастую нельзя анализировать его смысл согласно правилам словообразования”

Данная классификация имеет своей целью рубрикацию фразеологических единиц КЯ на соответствующие типы и подтипы на основании их структурно-грамматических и лексико-семантических признаков. На первой ступени этой классификации целесообразно выделить два структурных типа фразеологических единиц: фразеологизмы-словосочетания и фразеологизмы-предложения.

Фразеологизмы-словосочетания. К этому типу относятся фразеологические единицы, имеющие структуру словосочетания. В отличие от фразеологизмов-предложений их иногда именуют фразами. Фразы обозначая отдельные понятия являются таким образом, номинативными словосочетаниями. Поскольку фразеологизмы этого типа имея общий признак (строение словосочетания), вместе с тем различаются характером значения и степенью спаянности входящих в их состав компонентов, их следует разделить на второй ступени классификации на два подтипа, назвав последние соответственно фразеологическими выражениями и фразеологическими сочетаниями.

Фразеологизмы, состоящие целиком из слов со свободными значениями, будем вслед за Н.М. Шанским называть фразеологическими выражениями. Для фразеологических выражений характерно семантическая членимость. Их компоненты сохраняют смысловую самостоятельность, а значение целого равно значению составляющих частей. «Основная специфическая черта, отграничивающая фразеологические выражения от свободных сочетаний слов, заключается в том, что в процессе общения они не образуются говорящим, как последние, а воспроизводятся как готовые единицы с постоянным составом и значением».

Фразеологические выражения являются словесным обозначением понятий и аналогично словам выступают в роли номинативных словосочетаний, или словосочетаний выполняющих назывную функцию, то есть они стоят на крайней периферии устойчивых словосочетаний, выполняющих назывную функцию. Поэтому фразеологизмы данного типа иногда бывает трудно отделить от свободных словосочетаний.

Рассмотрим ряд примеров: 体力劳动 // tili laodong – «физический труд»; 脑力劳动 // naoli laodong – «умственный труд»; 劳动纪律 // laodong jilu – «трудовая дисциплина»; 生产任务 // shengchan renwu – «производственное задание»; 政治经济学 // zhengzhi jing jixue – «политическая экономия»; 社会主义竞赛 // shehuizhuyi jingsai – «социалистическое соревнование»; 好战分子 // haozhan fenzi – «сторонники войны»; 战争贩子 // zhanzheng fanzi – «поджигатели войны»; 和平共处 // heping gongchu – «мирное сосуществование»; 解放战争 // jiefang zhanzheng – «освободительная борьба»; 总路线 // zong luxian – «генеральная линия»; 交换意见 // jiaohuan yijian – «обмен мнениями»; 不可名状 // buke mingzhuang – «неописуемый, невыразимо прекрасный»; 轻而易举 // jinger yiju – «легко и просто сделать, пустяковое дело»; 敬而远之 // jingeryuanzhi – «держаться на почтительном расстоянии, относиться с холодной почтительностью»; 人人为我, 我为人人 // renren weiwo, woweirenren – «один за всех, и все за одного». Среди фразеологических выражений КЯ нужно выделить в отдельную группу устойчивые словосочетания особого типа, обладающие собственными структурно-семантическими особенностями.

В структурном отношении эти фразеологизмы всегда представляют собой четырёхсловное образования, называемые по китайски 四字格 // sizige «». В смысловом же отношении это-сочетание слов, имеющих свободное значение и входящих в одну и ту

же семантическую группу. В составе фразеологизмов этого типа происходит интеграция отдельных значений, объединение компонентов в одно семантическое целое. Пример: 东南西北 dongnaxibe – «страны света (восток-юг-запад-север)»; 春夏秋冬 // chunxiaqiudong – «времена года (весна-лето-осень-зима)»; 纸张笔墨 // zhizhangbimo – «письменные принадлежности (бумага-кисть-тушь)»; 礼仪廉耻 // liyilianchi – «человеческие добродетели (вежливость-справедливость-порядочность-совесть)»;

鳏寡孤独 guangguagudu – «бобыли, одинокие люди (вдовцы-вдовы-осиротевшие дети-бездетные супруги)»; 妖魔鬼怪 yaomogui guai – «нечисть, нечистая сила (оборотень-дьявол-черт-чудовище)»; 牛鬼蛇神 niuguisheshen – «всякий сброд, отребье рода человеческого (бык-черт-змея-дух)» [9] 思娘喜欢这种“热”的激。Siniang xihuan zhezhong “re” de ji. Сынян обожала «горячую» щекотку нервов [12]. Рассматривая фразеологические выражения, легко заметить, что они имеют четко очерченный контур и в силу этого стереотипны, шаблонны. Они имеют традиционный характер и в отличие от свободных словосочетаний воспроизводятся в речи как готовые единицы. Ростов, 1964. – С.13.

Фразеологические сочетания. Фразеологизмы, в составе которых хотя бы один компонент является словом с обусловленным, специфическим значением, в отличие от фразеологических вырождений принято называть фразеологическими сочетаниями. Специфические компоненты употребляются переносно-метафорически. Они могут сочетаться лишь с некоторыми определенными словами и, следовательно, имеют фразеологически связанное значение. Основным, наиболее важным признаком фразеологизмов данной разновидности является то, что функционально они соответствуют слову, ибо понятие обозначается фразеологизмом в целом, а не отдельными его частями. О.С.Ахманова, рассматривая такие сочетания слов, как “белая горячка”, “белые ночи”, “белые стихи”, пишет, что “все эти сочетания придется признать фразеологическими единицами, так как во всех них налицо “цельность номинации”: все эти отдельно оформленные словосочетания функционально эквивалентны словам”.

Среди фразеологизмов этой разновидности немало образований, обычно представляющих собой сочетание двух слов двуморфемного состава (возможно так же сочетание однослога с двусложным словом): 黄金时代 // huangjin – “золотой век”; 黑暗势力 // heian shili – “черные силы”; 硬性规定 // yingxing guiding – “жесткие правила”; 铁的纪律 // tiede jilu – “железная дисциплина”.

Первоначально многие фразеологические сочетания представляли собой атрибутивные словосочетания, в составе которых первый компонент был метафорическим эпитетом. Однако в дальнейшем эти словосочетания передаваясь по традиции из поколения в поколение (или, во всяком случае, в течение длительного времени), почти полностью утратили метафоричность. Их метафоричность поблекла, стерлась, сохранив лишь иногда следы былого качества. Ныне эти фразеологизмы имеют значение узуального, то есть закрепленное языковым обычаем. Именно это отличает их от сочетаний слов, представляющих собой индивидуально-авторские эпитеты.

Рассмотрим несколько фразеологических сочетаний, построенных по нормам языка вэнянь и представляющих собой образования, состоящие из двух одно слогов: 虚惊 // xujing – «ложная тревога»; 虚名 // xuming – «дутая слава»; 铁证 // tiezheng – “железное доказательство”; 默契 // moqi – «молчаливое согласие»; 死寂 // siji – “мертвая тишина”; 死结 // sijie – “мертвый узел”; 死点 // sidian – “мертвая точка”; 严寒 // yanhan – “лютый мороз”; 悲风 // beifeng – “скорбный ветер”; 镜面 // jingmian – “зеркальная поверхность”; 深情 // shenqing – “глубокое чувство”. Возможно, эти словосочетания уже лексикализовались, на что указывает, в частности, форма их фонетической записи в последнем по времени издании толкового словаря КЯ. Тем не менее вопрос о статусе данных единиц в современном языке все же остается дискуссионным, поскольку проблема

границ китайского слова до сих пор не получила своего разрешения.

Фразеологических словосочетаний, бытующих в общенародном языке, но несущих на себе отпечаток диалектного происхождения (что, кстати, подтверждается наличием при них лексикографической пометы 方fang) немного. Удалось найти всего лишь несколько примеров: 触霉头 chu meitou-«напороться на неприятности» (обычно по собственной вине), не везет; 刮脸皮 gua lianpi - пристыдить (тыча пальцем в лицо), заставить устыдиться; 搞名堂 gao mingtang – «выйдет толк»; 摆龙门阵 bailing menzhen – «лясы точить».

В современном КЯ иногда встречаются фразеологические сочетания, представляющие собой кальки иноязычных фразеологизмов. В результате калькирования возникают семантические кальки-фразеологизмы, для которых характерен последовательный перевод всех компонентов соответствующей фразеологической единицы. Покажем на примерах, что представляют собой фразеологические кальки: 黄色工会 // huangse gonghui - «желтые профсоюзы», 白色恐怖 // baise kongbu – белый террор; 黑名单 // hei mingdan-«черный список»; 社会渣滓 // shehui zhazi - «подонки (отбросы) общества»; 君子协定 // junzi xieding – джентельменское соглашение; 拴在战车上 // shuang zaizhancheshang - «привязать к колеснице»; 对事实的嘲弄 // duishishide chaonong - «издательство над фактами»; 置于既成事实面前 // zhiyu jicheng shishimianqian - «поставить перед свершившимся фактом».

Говоря о фразеологических сочетаниях, нередко указывает на то, что характерной особенностью фразеологических единиц этого типа является возможность синонимической замены слов с обусловленным значением. Это значит, что специфические компоненты фразеологических сочетаний допускают синонимические подстановки. Например: 铁证 // tiezheng - «железное доказательство» 无法反驳的证据 // wufanfanbode zhengju - «неопровержимое доказательство»; 暗淡心情 // andan xinqing – «мрачное настроение»; 阴沉心情 // yinchen xinqing - «угрюмое настроение»; 刺激最狠的老 // cijizuihendelao – «подстегивание нервов быстро приводит к старению»[31,10].

Фразеологизмы-предложения. К данному типу принадлежат фразеологические единицы, обладающие структурой предложения. В отличие от фразеологизмов-словосочетаний их называют также устойчивыми фразами.

В основе значения устойчивых фраз лежат не понятия, а другие формы мышления: суждение, умозаключение, вопрос [15]. Устойчивые фразы являются фразеологическими единицами коммуникативного характера. Тем не менее, отдельные фразеологизмы, структурно равнозначные предложению, не содержат самостоятельного сообщения и являются, таким образом, номинативными единицами. В этом случае они выполняют функции одного из членов предложения.

Фразеологизмы-предложения имеют постоянный лексический состав и устойчивую синтаксическую структуру. Они воспроизводятся в речи в готовом виде. Приведем несколько иллюстраций: 少年老成 // shaonian laocheng - «не по годам взрослый, степенный (дословно: В малые годы старым стал)»; 少见多怪 // shaojian duoguai – «кто мало видел, тому все в диковинка (дословно: Мало видел, многому удивляется)»; 家喻户晓 // jiaoyu huxiao – «быть общеизвестным, общепонятным (дословно: каждая семья понимает, каждый двор знает)»; 饥寒交迫 // jihan jiaopo – «жить в голоде и холоде; прозябать в крайней нищете; влачить нищенское существование (дословно: голод и холод вместе преследуют)»; 墨迹未干 // mojiweigan – «не успели просохнуть чернила» (дословно: следы туши не просохли); 问心无愧 // wenxinwukui – «совесть чиста, без угрызений совести» (дословно: спросишь сердце – не стыдно); 伸手不见掌 // shenshou bujianzhang – «ни зги не видно, непроглядная темнота» (дословно: вытянешь руку, ладони не видно); 五官端正 // wuguan duanzheng – «правильные черты лица» (дословно: органы чувств правильные);

名副其实 // mingfu qishi - «в полном смысле слова» (дословно: название соответствует сущности); 非一日只工 // feiyiri zhigong – «мало-помалу птичка гнездо свивает, не сразу Москва строится».

ЛИТЕРАТУРА

1. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке // В: Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.: Изд-во МГУ, 1957, С. 169.
3. Балакай А.Г. Фразеология современного русского языка. Новокузнецк: Политика, 1992, 356 с.
4. 4. В.В. Виноградов Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.,1977. –С. 140-161.
5. Горелов В.И. Некоторые вопросы фразеологии китайского языка. М.: Наука, 1998, 276 с.
6. Китайско-русский словарь. Пекин: Шанью иньшугуан, 2000, С.1-29, 40-43, 48-51, 62-72, 242-247, 250-258, 271-276, 279, 281, 338-342.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. СПб: Наука, 1996, 674 с.
8. Советский Энциклопедический словарь / Под. ред. А.М. Прохорова. М.:Сов. Энциклопедия, 1989, С.481, 1444.
9. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М.: Язык, 1984, 467-675
10. С.И. Абакумов Современный русский литературный язык. – Москва: Сов. Наука, 1942 – 184с.

Мақолаи мазкур ба масъалаи гуруҳбандии фразеологияи забони хитой бахшида шудааст. Таҳлилҳо нишон доданд, ки фразеологизмҳои забони хитой ба гуруҳҳои зерин; фразеологизми иборавӣ, фразеологизми том, фразеологизмҳои баёни (ифода, изҳор), фразеологизмҳои калкавӣ ва фразеологизмҳои пайваста(мувофиқ, якҷояшавӣ) ҷудо мешаванд. Ин ибораҳо дар аснои сухан дар нутқи гуфтугуии хитой ва адабиёти хаттии Хитой мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Калимаҳои асосӣ: фразеологизмҳо, фразеологизмҳои иборавӣ, фразеологизмҳои том, фразеологизмҳои баёни (ифода, изҳор), фразеологизмҳои калки, фразеологизмҳои пайваста(мувофиқ, якҷояшавӣ).

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонова Мунира Саидназаровна ассистенти кафедраи филологияи англис ДДХ ба номи М. Назаршоев. Тел: 935181933. Имел:munika3111986@gmail.com

В данной статье анализирован вопрос о классификации китайских фразеологизмов. Анализы показали, что фразеологизмы китайского языка делятся на следующие категории такие как: фразеологизмы словосочетания, фразеологические выражения, фразеологические сочетания, кальки-фразеологизмы, фразеологизмы предложения. Эти фразы используются в разговорной речи и китайской письменной литературе.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизмы словосочетания, фразеологические выражения, фразеологические сочетания, кальки-фразеологизмы, фразеологизмы Предложения.

Информация об авторе: Сулаймонова Мунира Саидназаровна ассистентка кафедры английского языка ХГУ им. М. Назаршоева. Тел:935181933 Имейл: munika3111986@gmail.com

In this article we have tried to analyze the classification of Chinese phraseological units. Analyses have shown that the phraseological units of Chinese language are divided into the following categories such as; phraseological phrases, phraseological expression, phraseological combinations, calque phraseological units, phraseological sentences.

Keyword: phraseology, phraseological phrases, phraseological expression, phraseological combinations, calque phraseological units, phraseological sentences.

ТАЪРИХ ФАЛСАФА СИЁСАТШИНОСӢ

УДК 930.1

ТАЪРИХШИНОСӢ ВА ФАЛСАФАИ ТАЪРИХ

Саидасанов Ю.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Аз рӯи назарияи форматсияҳо, ки онро Карл Маркс пешниҳод намуд, бо тараққиёти муносибатҳои истеҳсолӣ, як давраи таърихи инсоният дар натиҷаи авҷи пешрафти худ барои фарорасии давраи нав замина омода мекунад ва ҳамин тавр тарзи истеҳсолот форматсияҳои гуногунро руи қор овард, ки дар маҷмӯъ як раванди таърихиро ташкил медиҳанд. Ба фарқияти иҷтимоӣ ва иқтисодии форматсияҳои ҷамъиятӣ нигоҳ накарда, онҳо бо тартиби солшумории ягона, пай ҳам таҳлил мешаванд ва аз доираи солшумории худ берун намебароянд. Дар чунин маврид фаъолияти олимон, ҷамъоварии фактҳо, солшумории онҳо ва таҳлилҳо танҳо дар доираи консепсияи умумӣ пеш меравад. Бинобар ҳамин, бисёр муҳим аст, ки дар марҳилаи нав, ки м о дар он қарор дорем, системаи нави категорияҳои илми таърихро муайян созем, то ки тадқиқотҳои мо аз доираи илми таърих берун нагарданд ва дар баробари ҳамин илми таърих аз субъективизми ғайриилмӣ озод бошад.

Таърих дар раванди омӯзиши объекти тадқиқот инчунин аз категорияҳои гуногун ба монанди солшуморӣ, воқеа, факт, макон, сифат, шумора, шароит, инкишоф, воқеа, ҳақиқат, умумият, давомнокӣ, пайдарҳамӣ ва дигар категорияҳо истифода мекунад. Истифода аз категорияҳо имкон медиҳад, ки моҳияти ҳодисаҳои таърихӣ дар доираи як системаи илми таърих омӯхта шаванд ва ҳудуди илмии тадқиқотро муайян месозанд. Қисми муҳими категорияи илми таърихро таҳлили аввалиндараҷаи фактҳо ва шарҳи ҳодисаҳо ташкил медиҳанд. Шарҳи илмӣ ба маънои васеъ муайян кардани «сабаб» аст. Ин таҳлилҳо дар навбати худ ба навоарӣ дар илми таърих мебиёранд. Аммо ин навоарӣ набояд танҳо тасвири воқеаҳо ва таҳлили онҳоро инъикос намояд ва ин вазифаи тадқиқотҳои мушаххаси таърихӣ набуда, балки дигаргуниҳои концептуалӣ ва назариявии илми таърихро тақозо мекунад. Категорияҳои илми таърих ҷанбаҳои бисёртарафа мебошанд, ки самтҳои мухталифи ҷомеаро фаро мегиранд. Якум, дар маркази муҳофиза масъалаи татбиқи ҳама гуна усулҳо дар қори тадқиқотии муаррихон меистад, ки аз истифодаи хронология то сохтани моделҳои математикии давраҳои таърихиро дар бар мегирад. Сониян, дар илми таърих мебоист принципи историзм риоя карда шавад, ки он омӯзиши ҳар давраро дар шароити ба вай хос ва ҳамчун асоси давраи баъдӣ таҳлил менамояд. Дар ҳудуди ин принцип ду категория – инкишоф ва пайдарҳамӣ мушоҳида мешаванд. Инчунин таҳлили таърих метавонад характери байнифаннӣ дошта бошад, агар он самти ягон соҳаи хоси илмҳои дағарро меомузанд. Ҳангоми омӯختани таърих, мо бешубҳа ба омӯзиши таърихи дигар илмҳо ба монанди сиёсатшиносӣ, иқтисодшиносӣ, ҷомеашиносӣ, фарҳангшиносӣ ва ғайра қардор мешавем, ки муайян кардани сарчашмаи пайдоиши онҳоро имконнопазир мегардонад. Дар ин масир дар илми таърих усулҳои ин илмҳо бевосита истифода мешаванд. Дар доираи хронологияи таърих категорияҳои муҳимтарини тадқиқот усули диахронӣ ва синхронӣ мебошанд, ки тадқиқотро ё дар самти солшуморӣ (диахронӣ) ё дар шакли таҳлили васеи ягон ҳолат берун аз хронология меомузанд. Таҳлили амиқи афзалиятҳо ва нуқсонҳои моделсозии давраҳои таърихӣ ва

марҳилаҳои рушди онҳо маҳз аз хронология ва сохтани моделҳои риёзии таърихӣ иборат аст. Дар баробари ҳамин, усули сохторӣ ва функционалии категорияи вақт барои аниқ кардани давраи воқеаҳои таърих нақши калон дорад. Дар рафти мувоҳидаҳои илмӣ муаррихон бештар масъалаҳои асли будани муаллифи сарчашмаи таърихӣ, аниқ кардани сол, объективӣ будани ҳодисаи таърих ва дигар саволҳоро ба миён мегузоранд. Барои роҳ надодан ба афсонасозӣ ва дуруғсозии таърих барои назарияи илми таърих ба мисли дигар назарияҳо ҳосияти тафтишкунӣи фактҳо муҳим мебошад, ки дуруст будани назарияро исбот менамоянд. Дар тартиби хронологии тадқиқот ду категория инкишоф ва пайдарҳамӣ асоси таҳлилро тартиб медиҳанд. Дар усули синхронӣ бошад, таърихшинос аз доираи хронологӣ берун шуда равиҳо, афкор, самт ва консепсияҳоро таҳлил мекунад. Вобаста ба ин самтҳо мо гуфта метавонем, ки тартиби хронологӣ бештар ба таҳлили эмпирикӣ ва синхронизм характери назариявӣ дорад. Тарафдорони назарияи эмпирикӣ бештар ба мушаххасот ва тарафдорони таърихи назариявӣ умумияти инкишофи таърих ва қонунҳои инкишофи онро омӯхта ба мушшахасоти он камтар диққат медиҳанд. Назариячиён чунин меҳисобанд, ки дониши қонунҳои инкишоф ба тамоми саволҳои алоҳида низ ҷавоб мегардонад. Таърихшиносони самти таҷрибавӣ (эмпирикӣ) таърихшиносони назариявиро танқид мекунанд, ки онҳо ба раванди таърихи ҷаҳонӣ «аз назари парранда» менигаранд, яъне он ҷузъиётро рад мекунад ва танҳо ҷизи муҳимро таъкид мекунад ва бо ҳамин манзараи умумиро беасос содда мекунад. Баръакс, «назариячиён» рақибони худро барои бартарияти тавсифӣ, ки баъзан аз нигоҳи субъективӣ ва тасодуфӣ иброн мешавад, танқид мекунанд. Вобаста ба муҳимияти ин услубҳо барои илми таърих, ҳар дуи ин роҳҳои тадқиқот бояд баробар истифода шаванд, то ки тадқиқоти илми таърих чи аз ҷиҳати назариявӣ ва чи аз ҷиҳати эмпирикӣ бояд баробар пурра бошад. Дар асоси назарияи эҷодкорӣ амалӣ (кретивӣ), ки онро Йоас ҳамчун назарияи эмпирикӣ пешниҳод намуд, таърих ин силсилаи падидаи навоариҳо мебошад, ки аз ҳисоби идеяҳои инсон рушд мекунад. Мувофиқи ин назария, дар таърих афроде ҳастанд, ки бо вазъиятҳои нав рӯ ба рӯ мешаванд ва бо таъсири шароити муайян, тасмимҳои созандаро (креативӣ) пеша менамоянд, ки онҳоро аз рӯи мантиқи қаблан муайяншуда роҳнамоӣ мекунанд. [1,2,3,4,5]

Бояд гуфт, ки асоси назариявии тадқиқотҳо аз назарияи материализми диалектикӣ ва назарияи идеализм сарчашма гирифта, тамоми раванди ин ё он равиёро фаро мегиранд. Маҳз дар ҳамин аснод, илми таърих аз тарафи файласуфон мавриди таҳқиқ қарор гирифта, илми нав - фалсафаи таърихро пайдо намуд, ки муносибати фалсафӣ ба илми таърих ва афкори умумии раванди онро дар бар мегирад. Муносибати фалсафӣ ба таърих ва умуман илмҳои гуманитарӣ дар он зоҳир мегардад, ки илми таърих барои муайян кардани асосҳои умумии назариявии ҷомеаи инсонӣ, тақдири таърихӣ он, дарк намудани сабабҳои мавҷудияти ҷамъият ва фароҳам овардани имкониятҳо ба таҳлили илмӣ ҳодисаҳои таърихӣ ниёз дорад, ки он маҳз аз рушди илми фалсафаи таърих вобастагӣ дорад. [7,24] Муносибати фалсафӣ ба илми таърих ин соҳаро дар умум мавриди таҳқиқ қарор дода, нақши онро дар фаъолияти инсон нишон медиҳад. Барои фалсафа низ моҳияти таърих барои инсон ва андешаронӣ дар самти таҳлили ҳодисаҳои таърихӣ муҳим мебошад. Умумияти методологии фалсафаи таърих асосан аз фикри ақидаҳои умумӣ дар бораи раванди макротаърих иборат буда, нақши тамаддунҳоро инъикос мекунад. Имрӯз дар бораи ин мушкилот андеша карда, касе наметавон гуфт, ки хатари бартарияти он бар макротаърих (таърихи халқиятҳо ва давлатҳо) афзоиш меёбад. Ин ду раванд бо ҳам пайваст буда, ҷудо кардани онҳо ва омӯзиши яктарафаи таърих ҳамчун таърихи сирф рӯйдодҳо ва ё ҳамчун таърихи тамаддунҳо имконнопазир мебошад. Таърих, чунон ки мо бисёр вақт мегӯем, як фанни сирф тавсифӣ аст, аммо бештари таърихшиносон дар он назаранд, ки тафсир дари шакли таҳлили фалсафии шарҳи сабабҳои воқеаҳо низ бояд дар системаи ин илм ҷои намоёнро ишғол намоянд. [7,27]

Дар доираи алоқамандии ин ду фан – таърих ва фалсафа инчунин методологияи онҳоро бояд қайд намуд, ки самти таҳлилҳои муштараки онҳоро тавасути услуб ва усулҳои муштарак танзим менамояд. Дар ҳалли муносибатҳои методологӣ ба илми таърих олимони ба се равиҷ тақсим шуданд:

-гурӯҳи аввал тақозо мекарданд, ки дар илми таърих бояд монизми методологӣ риоя шавад, яъне идеяи ягонагии усули илмӣ, сарфи назар аз фарқиятҳои сифатӣ дар соҳаҳои тадқиқоти илмӣ бояд риоя карда шавад;

-гурӯҳи дуввуми олимони усулҳои илмҳои дақиқро асоси методологияи илмҳои гумманитарӣ ва аз он ҷумла илми таърих ҳисоб мекунанд;

-ниҳоят гуруҳи саввум, шарҳи илмиро ба маънои васеъ «сабаб» номбар карданд.

Таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки методи ҷамъовариҳои фактҳо бе таҳлили дақиқи онҳо ба талаботи илми таърих ҷавоб дода наметавонад. Дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ барои ба даст овардани маълумоти нав шароити зиёди ахборотӣ вучуд дорад, аммо дақиқ ва саҳеҳ будани ин маълумотҳо зерини шубҳа менамояд. Аз тарафи дигар иттилоот хеле зуд аллакай дар ҷараёни ҷамъоварӣ кӯҳна мешавад. [7,31] Ин аст, ки навоариҳои илмӣ танҳо ворид кардани далелҳои нав нест. Ба «қайд» гирифтани фактҳо ва ҷамъовариҳои онҳо таърихро аз саволи асосӣ ба монанди чи тавр хурофотро аз тасавурот ва идеяро аз мифология фарқ бояд кард, дур месозад. Чуноне, ки олимони маъруф Томас Самуел менависад, таърихчӣ бояд рушди илм ва ҷомеаро пайгирӣ намояд, вай бояд мавҷудияти камбудихоро тасвир ва таҳлил намояд, афсона ва хурофотҳоро, ки барои пешрафт монеа гардидаанд, нишон диҳад. [6,24] Барои исботи фактҳо ва воқеаҳои интиҳоби дурусти методи тадқиқот ва самти он муҳим аст, яъне кадом воқеа, факт, ихтироот ва ё навоарӣ бештар диққати таърихчиро ба худ ҷалб менамояд. Маҳз аз ҷавоб ба ин савол самти инкишофи илми таърих вобастагӣ дорад. Агар шахс моҳияти проблемаро надонад, аммо аз методи илмӣ боҳабар бошад, вай метавонад тавассути мантиқ ба хулосаҳои зарурӣ биёяд. Барои ҳамин фалсафаи таърих ҳамчун фанни ёрирасон метавонад ба баъзе аз саволҳои илми таърих ҷавоби дурустро муҳайё намояд.

Таҳлили алоқаи таърихшиносӣ ва фалсафа нишон медиҳад, ки барои назарияи таърих пеш аз ҳама барои муаррихон муайян кардани моҳияти вақт дар таърих дар тамоми шаклҳои он ба монанди муваққатии он, пайдарҳамии он, фосилавии он ва давомнокии он дар тафсири маъхазҳо арзиши баланд дорад. Ба фикри мо дар омӯзиши илми таърих, аз назарияҳои гузашта даст кашидан нодуруст аст, зеро ҳар кадоми онҳо системаи тадқиқоти хосро дорад ва танҳо олимони бояд интиҳоб намоянд, ки кадом назария барои тадқиқоти онҳо мувофиқ аст. Ин методҳо асоси илми имрузаро ташкил медиҳанд ва яктарафа инкор кардани онҳо аз тарафи мо боз ҳамогии гузаштаро такрор месозад ва дар ин маврид мо худ аз таърих дур мешавем. Моҳияти назарияҳои мухталиф дар он зоҳир мегардад, ки онҳо тадқиқотро аз доираи парадигмаи (намуна, модел) қабулшуда берун мекунанд. Аммо дар ин масир набояд ба чудосозии факти илмӣ ва назария роҳ дод, ки ин қимати илмии тадқиқотро коста мегардонад.

АДАБИЁТ

1. Ёоас Ҳ. Ба сӯи сулҳ тавассути демократия // Ҷомеашиносӣ. 2010, № 3.-с.123-145
2. Ёоас Ҳ. Болоравии универсализм: Генеалогияи мусбӣ // Ҷомеашиносии муосири Ғарб. Хонанда. М.: Тесус, 2008.-190 с.
3. Ёоас Ҳ. Макс Вебер ва пайдоиши ҳуқуқи инсон. Тадқиқоти навоариҳои фарҳангӣ // Маҷаллаи ҷомеашиносӣ ва антропологияи иҷтимоӣ. 2011. V. 14. N 1 (54).
4. Ёоас Ҳ. Эҷодиёти амал. Санкт-Петербург : Алетея , 2005.-167 с.
5. Ёоас Ҳ. Ояндаи масеҳият // иҷтимоӣ . тадқиқот . 2009. №11. –С.35-40
6. Томас Самуель Кунь, Логика и методология науки. Структура научных революций. Перевод с английского И. З. -245 с.

7. Новолодская Т.А., Садовников В.Н. Проблемаҳои фалсафии донишҳои иҷтимоӣ-гуманистӣ , - Санкт-Петербург 2008 – 120 с.
8. Налетова. История философии. - [www.http// litres.ru/tomas Samuel/2020](http://litres.ru/tomas_Samuel/2020) ,Режим доступа: 3 августа 2020.- 23 с.

ТАЪРИХШИНОСӢ ВА ФАЛСАФАИ ТАЪРИХ

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи инкишофи илми таърихро дар шароити алоқаи он бо фалсафа ба муҳокима мегузарад. Муаллиф дар мақола қайд мекунад, ки дар замони муосир, илми таърих бозсозӣ карда шуд ва китобҳои зиёди таърихнигорон нашр гардиданд, ки саҳифаҳои нави таърихро муайян намуданд. Муаллиф инчунин роҳҳои пешгирии ин равандҳоро нишон медиҳад ва нақши олимони таърихро дар мақола инъикос мекунад.

Калимаҳои калидӣ: Таърих, фалсафа, давлат, миллат, тоҷик, алоқаманд, илм.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидасанов Юсуф – дотсенти кафедраи Таърихи халқи тоҷик, Донишгоҳи Давлатии Хоруғ, ходими илмии Институти илмҳои гуманитарии Академияи Миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, адрес: кӯчаи Н.Атобек 23 ,х.8, тел. 50-191-08-67, yusuf.saidasan.72@bk.ru

ИСТОРИОГРАФИЯ И ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ

В данной статье автор ставит на обсуждение вопрос развития исторической науки в соотношении с философией на современном этапе. Автор отмечает важность исторической науки в системе наук и указывает на то, что в данном этапе развития появилась необходимость в пересмотрение некоторых страниц истории с точки зрения философии истории. Автор также показывает пути решения данной проблемы и указывает на роль ученых историков в решение вопросов соотношения истории и философии.

Ключевые слова: История, философия, нация, государство, таджик, связь, наука.

Информация об авторе: Саидасанов Юсуф - доцент кафедры Истории таджикского народа ХОГУ, научный сотрудник Института гуманитарных наук Национальной Академии Республики Таджикистана. Адрес: ул. Н.Атобек 23 , кв.8, тел.+992 - 50-191-08-67, yusuf.saidasan.72@bk.ru

HISTORIOLOGY AND PHILOSOPHY OF HISTORY

In this article author discussed about the development of science of history in contemporary period. Also In this article author discussed about the role of philosophy in the development of science of history. In this article author discussed about strive against new negative trend in history science and show the role of scholars in prevention this trend.

Kew words: History, philosophy, state, nation, tajik, liaison, science.

Information about author: Saidasanov Yusuf – associate professor of Tajik history in Khorog State University, scholar employee of Institute of Hummanitarian scienses of National Academy of Republic of Tajikistan, address: N.Atobek st. 23,f.8,tel. +992-50-191-08-67 (viber, imo), yusuf.saidasan.72@bk.ru

УДК: 3770.01

АЗ ТАЪРИХИ ТАЪСИСӢИ ТАШКИЛОТӢИ СИЁСӢИ ВА ҶАМӢИЯТИИ ҶАВОНОН ДАР ПОМИР

(СОЛҲОИ 20-УМИ АСРИ XX)

Саидрахмонов Н.С.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев.

Ҷавонон дар ҳама давру замон қувваи асосии пешбарандаи ҷомеа ва омили асосии сарнавиштсоз доништа мешаванд ва ин хислати онҳо бештар аз ҳама дар давраҳои дигаргунсозии сиёсӣ рӯи қор меоянд. Яке аз чунин давраҳои газариши таърихӣ ин давраи солҳои 1917-1920 буд, ки тамоми империяи Руссия ва сарзаминҳои дурдасти онро

ҳаракатҳои инқилобӣ фаро гирифта буданд, ки ҷавонони инқилобӣ дар сафи пеши ин дигаргуниҳои сиёсӣ меистоданд.

Дар таърихи 25 октябр дар қасри Смолнии Петроград Анҷумани II – юми Умувирусиягии Шӯроҳои намоёндагони коргарон ва аскарон ба қори худро шурӯъ намуда, ин рӯз 25 октябр (бо санаи нав 7 ноябр) ҳамчун рӯзи ғалабаи инқилоби Октябр ва бунёди Ҳокимияти Шӯравӣ ҳисоб мешуд. 26 октябр анҷумани номбурда сарнагун гардидани Ҳукумати Муваққати ро маъқул шуморида, бо сарвари В.И.Ленин Ҳокимияти Шӯравӣ – Шӯрои Комиссарони Халқиро (ШКХ) аз ҳисоби болшевикон бунёд намуд.

Дар сарзамини Помир хабари инқилоб дар нимаи дуввуми соли 1918 расид. Баҳори соли 1919 бо ташаббуси отряди ҳарбии Помир, дар як қатор маҳаллаҳои Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ кумитаҳои инқилобӣ ташкил карда шуданд. Дар ҳуди ҳамон фасл анҷумани ин кумитаҳо низ барпо гардид, онҳо оид ба муттаҳид намудани Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ қарорро қабул намуданд. Аз ҳамон лаҳза роҳбарии умумиро дар Кӯҳистони Бадахшон кумитаи отряд бо сарвари А.А.Холмаков ба ихтиёри худ гирифт. Моҳи феввали соли 1919 ба Помир комиссияи ҳарбии сиёсӣ бо сардории А.А. Холмаков ҳамроҳи отряди камшумори сарбозон омад. Он барқароршавии Ҳокимияти Шуравиро эълон намуда, ҳифзи сарҳади давлатиро ба роҳ монд. Маҳз дар ҳамин давра ба Помир аввалин дастурмаҷлоҳ дар бораи таъсис додани созмони ҷавонони инқилобӣ ворид гардиданд.

Яке аз аввалин ташкилотҳои сиёсии ҷавонони Помир – ин ташкилоти ҷавонони “комсомол” буд, ки дар системаи ҷомеаи сотсиалистӣ нақши муҳим дошт. [3. 2.с.] Ин ташкилот 29-уми октябри соли 1918 ташкил ёфта, ҳамчун ёрдамчиҳои фаъоли ҳизби коммунистӣ доништа мешуд. Дар сарвари ин ташкилот бевосита аъзоёни ҳизби коммунистӣ меистоданд ва ин имкон меод, ки сиёсати ҷавонон пурра аз тарафи ҳизб таҳти назорат гирифта шавад. Бо мурури замон ин ташкилот ба қисми сохтори ҳизби коммунистӣ табдил ёфта, дар баъзе минтақаҳо – дар набудани комитети ҳизби коммунистӣ, комсомолони ҷавон вазифаи ҳизби коммунистро ба зимма мегирифтанд ва функсияи намоёндагии ҳизб ба онҳо вогузор мешуд. [4.45] Дар муддати кӯтоҳ комитетҳои комсомолӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар паҳн гардиданд ва шумораи зиёди ҷавонон ба сафи онҳо худихтиёрӣ аъзо мешуданд. Аввалин намоёндагони ин ташкилот ба Помир охири моҳи феввали соли 1919 дарҳайати Комиссияи ҳарбӣ-сиёсӣ бо роҳбарии Холмаков А.А. ворид шуданд. [5. 21] Дар қори Комиссияи ҳарбӣ-сиёсӣ ҷавонони шаҳри Хоруғ фаъолона ширкат намуданд, дар қорӣ намудани Ҳокимияти фаъолона ширкат меварзиданд. Баъди он, ки тобистони соли 1919 Холмаков аз тарафи душманони инқилоб қушта мешавад, гуруҳи ҷавонони фаъол комитети худидоракуниро ташкил намуда, ҳокимияти маҳаллиро таъсис медиҳанд. Дар ин рузҳо аз сартосари Помир ба Хоруғ намоёндагони ноҳияҳо омада, масъалаи интиҳоби ҳокимияти навро муҳокима мекарданд. Яке аз чунин машваратҳои сиёсӣ дар маҳаллаи Саидени Хоруғ – дар дар хонаи Сайфулло Абдуллоев, ки ҳоло ҳам бо номи «катаҷид» маълум аст, гузашт. Дар ин ҷамъомад аъзоёни он қарор доданд, ки отряди ҷавонони инқилобиро ташкил мекунанд ва ҳокимиятро ба дасти худ мегиранд. Маҳз бо даъвати Сайфулло Абдуллоев аз ноҳияҳо низ ҷавонон ба кумаки онҳо омаданд ва тобистони соли 1920 отряди Сайфулло Абдуллоев ба низомиёни амири Бухоро ҳучум намуда, б таслимшавӣ маҷбур месозанд. Баъди гирифтани ҳокимият дар Хоруғ намоёндагони ин отряд дар ноҳияҳо низ ҳукумати амири Бухоро сарнагун карда, бо мурочиатнома ба Комитети иҷроияи Туркистон мурочиат мекунанд. Гуфтан мумкин аст, ки то омадани комитети Сегонаи ҳарбӣ худидоракунии маҳаллиро ҷавонон ва сокинони шаҳру ноҳияҳо мустақилона пеш мебарданд. Бо дастгирии ҷавонони инқилобӣ ва мардуми маҳаллӣ ба аъзоёни сегонаи ҳарбӣ-сиёсӣ муяссар гардид, то ки қорҳои созмондиҳии кумитаҳои инқилобиро дар Помири Ғарбӣ ба анҷом расонад. Соли 1922 дар сартосари Помир 34 кумитаи инқилобии кишлоқ ва 6 кумитаи инқилобии волост ташкил карда шуданд. Танҳо

баъди таъсис шудани Ҳукумати Шуравӣ дар Помир идоракунии маҳаллии ҷавонони Хоруғ бекор гардид. Аммо ин аввалин имтиҳоне барои ташкилоти худидоракунии вилояти Бадахшон гардид, ки аз он сокинони вилоят бо муваффақият гузаштанд. Дар баробари кори комсомол, бо ташаббуси мардуми маҳаллӣ инчунин ҷамъиятҳои дорои характери инқилобӣ таъсис гардиданд. Дар шароити Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ҷои асосиро дар кори ташкилотҳои ғайридавлатӣ мубориза бо дин ва хурофотпарастӣ мегирад. Бинобар ҳамин дар назди ташкилотҳои ғайридавлатӣ вазифаи ташкил кардани методикаи кор бо диндорон гузошта шуд.[4. 95-97]

5 майи соли 1923 дар Помир аввалин ячейкаи ташкилоти ҷавонони комсомолӣ таъсис шуд, ки ба он 30 нафар аз ҷумлаи ҷавонони маҳаллӣ аъзо гардиданд. [7.70] Ҷӣ тавре ки дар ёддоштҳои «Саҳифаҳо аз таърихи комсомоли Помир» генерал – майор Мастибек Давлатович Тошмуҳаммадов ёдовар шудааст, моҳи апрели соли 1923 дар Хоруғ ва Поршинева аввалин комитетҳои комсомолӣ ташкил карда шуданд. Ячейкаи комсомолии Хоруғ дар базаи интернати давлатӣ таъсис гардид ва нахустин котиби он муаллими аввалини мактаби шӯравӣ – Зинатшоев Абдулалӣшоев интихоб гардид. Нахустин комсомолони ячейкаи Хоруғ Шариф Раҳматов, Алиёр Мародасенов, Ҷумъа Алифбеков, Раҳимбек Ҷебоев, Давлатбек Қонунов, Довуд Наврӯзов, Баҳодур Искандаров, Зоолшо Шонаврӯзов, Шоёқуб Наимов, Соибназар Худобердиев, Қирғизбек Хушқадамов ва Қурбоншо Гадоалиев буданд. Ба ячейкаи комсомолии қишлоқи Поршинева бошад инҳо дохил буданд: Файз Қушқоров, Мастибек Тошмуҳаммадов, Боғшо Бандишоев, Шероншо Мамадшоев, Амадхон Охонаков, Хусравшо Мусрифшоев, Шараф Шозодаев, Мамадаминбек Макулшоев, Ҳайдарбек Қушқоров, Ҳокимбек Соибназаров, Элчибек Давронов, Саидқудӯст Мансуров. Нахустин маҷлиси комсомолии охири моҳи апрели соли 1923 дар боғи Саидқудӯст Мансуров баргузор гардид. Файзуллобек Қушқоров котиби якуми ячейкаи комсомолӣ интихоб шуд». [1. 65]

Соли 1924 аллакай шумораи комсомолони вилоят ба 100 нафар расид. Вазифаи комсомолони ҷавонро давлат дар се самти асосӣ муайян намуд: маърифати сиёсии ҷавонон, иқтисод ва хоҷагии қишлоқ. Солҳои 1925-1926 сохторҳои комитети комсомолии вилоят таъсис шуданд ва 3 март соли 1926 аввалин конференсияи комитети комсомолии вилоят баргузор гардид. Дар ин давра ҷавонон аз марказҳои худфаъолияти ба монанди «аловхона», «меҳмонхона» ва дигар маҳфилҳои тоинқилобӣ ки дар деҳаҳо фаъолият мекарданд, истифода намуда кори худро пеш мебарданд. Сафи аъзоёни ин созмон бо суръати баланд меафзуд. Соли 1930 дар сафҳои он – 1000 нафар, соли 1940 – 4050 нафар аъзо дар ин ташкилот фаъолият мекарданд.[7. 75]

Ин ҷамъиятҳо дар минтақаҳои ташкил гардиданд, ки дар он ҷо хавфи сар задани ҳаракати босмачигарӣ вучуд дошт. Дар ин минтақаҳо аз ҳисоби деҳқонони ихтиёрӣ ташкилотҳои мардумии «Калтакдорони сурх» ташкил шуданд, ки ба муқобили босмачиён ҷанг мекарданд.[2.с 67]

Дар давоми солҳои 20-уми асри хх ҷавонони Помир инчунин дар фаъолияти «Ҷамъияти омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронинаҷод» фаъолона ширкат намуданд. Ин ҷамъият соли 1925 бо ташаббуси Ҳукумати Тоҷикистон ва олимони рус ташкил шуда буд. Олимони барҷастаи ховаршинос ҷун А.А. Семёнов, М.С. Андреев, А.Э. Шмидт, ҷуғрофшинос И.Л. Коржиневский ва дигарон ба аъзогии ин ҷамъият шомил буданд. Дар фаъолияти он академик В.В. Бартолд низ ширкат менамуд. Ҷамъият бо фаъолияти калон ба омӯзиши комплекси Тоҷикистон шурӯъ намуд. Дар маҷлисҳои он баррасӣ намудани рафти сохтмони маданӣ дар Тоҷикистон маърӯзаҳо ва ахборотҳои мавриди муҳокима қарор мегирифтанд. Дар кори ин ташкилот ҷавонони Помир ба монанди М.Тошмуҳаммадов, Б.Искандаров ва дигар муахсилони Дорулмуаллимини шаҳри Тошканд фаъолона ширкат намуданд. Нуфузи ин ҷамъият хеле баланд буд ва дар он олимони машҳур ба монанди

М.С. Андреев ва А.А. Семёнов дарс методанд.[2. 69]

Чавонро ба сафи комсомол аз синни 14 солагӣ қабул мекарданд. Дар Помир аввалин шуда, хонандагони мактаб-интернати Хоруғро ба сафи комсомол қабул карданд, зеро онҳо қобилият ва дониши хуб доштанд ва ҳамчунин дар махви бесаводӣ дар миёни мардум фаёлона иштирок мекарданд. Аммо таҷрибаи фаёлияти комсомол дар амалӣ намудани нақшаҳои инқилоб нишон дод, ки набудани рақобат дар миёни ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва ҳукмронии ҳизбӣ имконияти чавонро дар амалӣ намудани фаёлияти институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ маҳдуд намуда, ба инкишофи худфаёлияти онҳо монеаҳо эҷод мекунад. Бо ҳамин роҳ давлати Шуравӣ назарияи тақсимои синфиро ба институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ даровард ва принсипи иштироки баробари мардумро дар фаёлияти институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ вайрон намуд. Маҳз ҳамин ҳаттогии давлати Шуравӣ сабаби нобаробарии ғоявӣ дар ҷомеа, парокандагии сафи чавонон ва яке аз сабабҳои аз байн рафтани ин давлат гардид.

АДАБИЁТ

1. Аламшоев К. Шириншо Шохтемур.- Душанбе 2013 с. 65. Материалы 22 съезда КПСС,-М., 1961.-С.447 (464 с.)
2. Искандаров Б.И. Роҳи душвори дониш.- Душанбе: Дониш, 2013, -С.67
3. Калимаи «Комсомол» ин шакли кӯтоҳшудаи «Коммунистический Союз Молодежи» мебошад.- Устав ВЛКСМ.-М., 1977, 25 с.
4. КПСС о постановке антирелигиозной агитации и пропаганды.// Традиции и изменения, Душанбе, 2008.-С.95-97
5. Масов Р.М. Историография Советского Бадахшана. Очерки истории Советского Бадахшана.-Душанбе 1985.-С.21
6. Материалы 22 съезда КПСС,-М., 1961.-С.447 (464 с.)
7. Чалилов Ш., Таърихи таъсисёбии комсомолии ВМКБ ва фаёлияти он дар солҳои сохтмони сотсиалистӣ,-Душанбе ..С.175

ИНКИШОФИ ИНСТИТУТҲОИ СИЁСИИ ЧАВОНОНИ БАДАХШОН ДАР СОЛҲОИ 20-УМИ АСРИ ХХ

Дар мақолаи мазкур муаллиф таърихи ташаккули институтҳои сиёсии чавонони Бадахшонро дар солҳои 20- 30-уми асри ХХ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Муаллиф бо мисолҳои равшан мисолҳо пайдоиши ва инкишофи институтҳои сиёсии чавонро нишон дода, нақши онҳоро дар амалӣ намудани максадҳои сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа баррасӣ мекунад. Муаллиф махсусан ба нақши ин ташкилотҳо дар ҷорабиниҳо доир ба ҷалби чавонон ба қорҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ диққат дода, ба вобастагии он аз сохторҳои ҳизби коммунист ишора мекунад. Муаллиф дар мақола нақши калидии чавонро дар пеширафти ҷомеа ёдрас шуда, диққати асосиро ба рушди маориф ва иқтисодиёти вилоят равона мекунад, ки танҳо бо таъсири дигаргуниҳои инқилобӣ ва ҳокимияти нав рӯ ба инкишоф ниҳоданд.

Вожаҳои калидӣ: инкишоф, комсомол, Бадахшон, сиёсӣ, фаёлият, ҷорабини, чавонон, ҳизб.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидрахмонов Н.-ассистенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, 736000, ш. Хоруғ, кӯчаи Ш. Шохтемур 109, тел (+992) 915558597, E-mail: saidrahmonov92@mail. ru.

РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ МОЛОДЕЖИ НА ПАМИРЕ В 20-Х ГОДАХ ХХ ВЕКА

В данной статье автор рассматривает развитие политических институтов молодежи на Памире в 20-х годах ХХ века. В частности автор отмечает особую роль комсомола и различных форм объединений молодежи в привлечение молодежи к выполнению государственных и политических программ. Автор также указывает на важность их роли в решении социальных задач общества, но при этом отмечает их зависимость от партийных органов Коммунистической

партии. Автор анализирует ключевую роль молодежи в изменении в обществе и отмечает прогрессивную роль этих изменений, указывая на развитие образования и экономики на Памире, которые стали возможными только благодаря революционным изменениям в обществе.

Ключевые слова: развитие, общества, комсомол, Бадахшан, управления, партийные, деятельность, политика, молодёжь, мероприятия.

Сведение об авторе: Саидрахмонов Н.-ассистент кафедры история и право Хорогского государственных университета имени М. Назаршоев, г. Хорог, ул. Ш. Шохтемур 109, тел: (+992) 915558597, E-mail: saidrahmonov92@mail.ru

THE AUTHOR CONSIDERS THE DEVELOPMENT OF YOUTH ORGANIZATIONS IN PAMIR IN THE 20S OF THE XX TH CENTURY.

Particularly the author marks the special role of Komsomol and different forms of youth unity engaging them to implement governmental and political programs. The author also depicts the importance of their role in solving community social issues. But with emphasis of their dependence on authority bode of Communist party. The author analyses the key role of youth in social change and marks the progressive role indicating the development of education and economy in Pamir that become possible due to revolution changes in society.

Key works: development, society komsomol Badakhshan management parties work policy youth organizations.

Information about author: Saidrahmonov N.-assistant chair history and law Khorog State University after M. Nazarshoev, 736000, Khorog, Sh. Shohtemur str. 109, phone: (+992)915558597, E-mail: saidrahmonov92@mail.ru

ЭКСТРЕМИЗМУ ТЕРРОРИЗМ МОНЕАИ АМНУ АДОЛАТ ВА РУШДИ ЧОМЕА ВА ДАВЛАТҶО

Нусратзода С.Н., Собиров Ф.С.

Институти фалсафа ва сиёсатшиносӣ АМИТ

Дар шароити печидани ба ҳамоии тамаддунҷо ва ба миёноии мушкилотҳои гуногуни иқтисодиву сиёсӣ, иҷтимоиву экалогӣ, террористиву экстремистӣ ва даҳҳо гарантарин проблемаҳои дигар, ҳамаи давлатҷо новобаста аз сохтору қудратмандӣ мувоҷеҳ ба таъсиротҳои гуногун гардида, дар заминаи ин таъсирот пойбанди барҷомонӣ мегарданд. Пайомад ва раванду омилҳои манфӣ дар шароити имрӯза зиёду гуногунанд. Дар ин замина, пайдо гардидани зуҳуроти номатлуби терроризм, экстремизми динӣ ва ифротгарой яке аз масъалаҳои нигаронкунандаи ҷомеаи ҷаҳон маҳсуб ёфта, бадбахтона майл ба афзоиш дорад. Ҳоҳ но ҳоҳ ин равнд ва мушкилотҳои пешомада дар маҷмӯъ ба ҳаёти одамони сайёра таъсиргуздор гардида, назару дидгоҳ ва муносибату рафтори бошандагон, инчунин фаъолияти давлатдоронро тағйир медиҳад. Дар ин самт ҳокимиятҷо бо истифода аз воситаҳои мухталиф ва вобаста ба таъсиргузории омилҳо, мавқеъ ва ояндаи кишварҷоро дифоъ намуда, мавриди рафъи хатарҳои гуногун аз қабилӣ падида ва равандҳои номатлуб, чораандешӣ ва корбарӣ менамоянд.

Омӯхтани заминаҳои пайдоишу зуҳур ва шеваи фаъолияти ин гуна ҳаракатҷо ҷиҳати пешгирӣ намудани онҳо барои амну суботи ҷомеа зарур буда, кушодани гиреҳҳои печидаву сарбастаи ин ҳаракати хатарафзо дар равандҳои ҷомеа аз аҳамият ҳолӣ нест.

Дар шароити имрӯза, яке аз чунин падидаҳои хатарафзои номатлуб терроризм ва экстремизм ба ҳисоб меравад, ки барои мубориза бурдан бо он ҳар як давлат тадбириандешӣ намуда, сохтор, ягонагии худудӣ ва истиклолияти худро ҳифз менамояд. Дар аксари кишварҳои сайёра, барномаи давлатии мубориза бар зидди терроризм ва дигар зуҳуротҳои экстремизм, ба татбиқи амалии он барои ошкор, пешгирӣ ва баргараф намудани фаъолияти террористӣ, пешгирии маблағгузории террористон ва тарғиби

терроризм, ки ба амнияти шаҳрвандон ва дигар ашхос хатари чиддӣ эҷод мекунад, равона гардидааст. [1.С. 4-5]. Аз ин хотир мавриди таъмини суботи ҷомеа ва ҳифзи манфиатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавии шаҳрвандон давлатдорон чораҳои зарурӣ меандешанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумла барои мубориза бар зидди терроризм ва экстремизм санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқӣ аз қабилӣ “Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба муқовимат бо терроризм ва экстремизм барои солҳои 2006-2020” мавриди бедории миллий ва зиракии сиёсии шаҳрвандон қабул гардида, қорҳои зиёде ба сомон расонида шуданд.

Мавриди ин раванди нигаронкунандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо аз минбарҳои баланди созмонҳои бонуфузи дунё баромад намуда иброз доштаанд, ки мубориза мавриди пешгирӣ ба таҳдидҳои рӯзафзуни терроризм ва экстремизм бояд ба нақшаи муштараки калилӣ бо ҳамоҳангсозии СММ ва тамоми қувва ва ниҳодҳои дахлдор равона карда шаванд. Бо дарки ҳамҷонибаи ин падидаи хатарзо баён намуданд, ки: “Дар ҷомеаи муосир терроризму ифротгарӣ дар минтақаи кишварҳои гуногуни олам торафт доман густурда, боиси ҳар рӯз ба ҳалокат расидани садҳо нафар аҳолии осоишта ва сарсонӣ оғора шудани ҳазорҳо одамони бегуноҳ гардида, зухуроти мазкур бар асари сиёсӣ намудани ислом ба таҳдиди бузурги ҷаҳонӣ табдил ёфтааст”. [2.С.4]

Дар ҷаҳони муосир раванди инкишофи терроризм ва экстремизм бо амалинамоии мақсаду равандҳо ҷунун сарбаставу печида ва тезинкишофёбандаанд, ки ҳар лаҳзаву замон таҳдид ва хатари он дар ғушаву канорҳои мухталиф ба аҳолии ҷаҳон эҳсос карда мешавад. Хусусан баъди барҳамхӯрии системаи ҷаҳони дукутба майдони рақобатҳои байни гурӯҳҳои сиёсӣ ва динӣ инкишоф ёфта, даҳҳо маркази низоъҳои этникӣ дар миқёси ҷаҳон пайдо гардиданд, ки асоси ин равандро ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ ташкил медиҳанд. Низоъҳои охири асри XX ва ибтидои асри XXI аз лиҳози мақсадгузорӣ ва ҳадафҳо гуногуннавь маҳсуб ёфта, онҳо ба низоъҳои байни давлатӣ, этникӣ, динӣ, наҷодӣ ҷудо гардида, аз лиҳози дараҷаи даҳолати кишварҳои дигар ба низоъҳои байналмиллалӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ дар заминаи террор ва даҳшатафканӣ мавқеъ густурда намуда, тақсимбандӣ гардидаанд.

Имрӯзҳо дар доираҳои илмӣ баҳсу мунозираҳои домандор нисбат ба моҳият ва хусусияти терроризм ва экстремизм идома доранд. Миқдори зиёди рисолаву таҳқиқотҳо рӯи қор омадаанд, лекин ба ин нигоҳ нақарда, ханӯз ҳам мавқеи ягона нисбат ба таснифоти ин падида ташаққул наёфтааст.

Инсон офаранди зебогиву шаҳомат ва дар навбати хеш эҷоди мушқилотҳо низ ба таҳайюлотӣ он вобаста буда, тафакқури экстремистӣ маҳсули эҷоди инсонҳост. Агар он мавриди паҳнгардидан ва амали мақсадмандона дар заминаи аҳкоми динии ғаразнок дар ҳаракат қарор гирад, пас он ба радикализм ва тундравии динӣ табдил меёбад. Таҷрибаҳо бозгӯи онанд, ки фаъолияти радикализи динӣ марҳилаи ошқоршуда, фаъолшуда ва амалишавандаи ифротгароии динӣ маҳсуб ёфта, он ифротгароист, ки аллақай аз сатҳи тафакқур баромада, ҳамчун ғоя ба сатҳи таблиғоту ташфиқоти мақсадмандона, ба сатҳи амалҳои тунд ва амалҳои ғайриинсонӣ табдил гаштааст. Дар ин замина мақсадҳо пайваста ба сӯи қудрат ва ҳокимият майл мекунанд. Дар маҷмӯъ ин раванд дар сарчашмаҳои илми сиёсатшиносӣ номи экстремизмро ба худ гирифтааст. Экстремизм ҳамчун маҳфуми сиёсӣ, аз калимаи латинӣ “extremus” гирифта шуда, маънояш дорогии фикру андешаи тундгароёна ва аз ҳадду эътидол гузаштан ва тарафдори ақидаҳои ифротгарӣ буданро дорад. Экстремизм бо зуҳури хеш дар ҷомеа оқибатҳои ногуворро ба миён оварда, дар зеҳни бошандагони ҷомеа ҳисси умед ва боварию ба фардои нек барҳам медиҳад.

Бо ибораи дигар, экстремизм дар маҷмӯъ дар шароити имрӯза як навъ фаъолияти нигаронкунандааст, ки ба дигаргун намудани зӯроварии асосҳои сохтори конститутсионӣ

ва халалдор намудани ягонагии давлат, қатлу куштори нажодӣ, миллӣ ва мазҳабӣ равона карда шудааст. Ин ҳолат аллақай шакли радикалишудаи ифротгароии динӣ мебошад. Муҳимияти мубориза бо экстремизму радикализм аз аҳамияти мубориза бо худӣ терроризм камтар нест, зеро экстремизму радикализм заминаи асосӣ ва марҳилаи ибтидоии терроризм буда, дар ниҳоят ба терроризм табдил мегардад.

Терроризм дар заминаи ба миёнории тарсу ҳарос ҳамчун зухуроти манфӣ рӯи қор омада, марҳилаи олий ва охири ифротгароӣ ё шакли амалишудаи экстремизму радикализм мебошад. Ҳангоми муносибат бо ин кирдорҳо, бояд дар назар дошт, ки онҳо бо ҳам пайвандии амиқ дошта, бавучудоварандаю таҳкимдиҳандаи ҳамдигар мебошанд. Аз ифротгароии динӣ дар амал ҷузъи бисёр муҳими қори мубориза бо терроризм ва роҳи пешгирии ба марҳилаи радикализму терроризм расидани он мебошад. Ин омил асоситарин роҳест, ки ҳаракатҳои дастаҷамъонаи зуҳури фардӣ ва инкишофу рушди ин падидаҳо муайян менамояд. Дар ин радиф, мубориза ба муқобили ифротгароии динӣ, радикализму терроризм, фаъолият ва муносибати дастаҷамъона, нақшавӣ, дурбинона, таҳлилгардида ва зерӣ назари муттаҳасисон қарордоштаро талаб менамояд.

Дар равандҳои таракқиёти ҷомеа ҳар як мафҳум, таърихи пайдоиши худро дорад. Амалҳои террористӣ аз давраҳои қадим арзи вучуд доштанд. Аслан истифодабарии он ҳамчун мафҳум аз давраи инқилоби Фаронса, бо кӯшиши жирандистҳо ва якобинчиён зерӣ шиори “Бигузур террор масъалаи рӯз бошад” ба миён омад. Ин нуқтаро муҳаққиқ Жаринов К.В. низ тасдиқ намуда иброз доштааст, ки терроризм аз забони лотинӣ (ferroc-дахшат, ҳарос) гирифта шуда ба маънои муосираш дар охири асри XVIII ҳангоми Инқилоби Бузурги Фаронса истифода шудааст. [3.С.14] Олими шинохтаи Фаронса Б. Крозе, дар заминаи омӯзиши низоъҳо моҳияти ин равандро чунин ба қалам додааст: “ Терроризм зӯрварии далелнок бо мақсади сиёсӣ мебошад” [4.С.173] Аз ин рӯ мақсадмадон онро вобаста ба шароити омил ва инкишоф ба нафъи хеш истифода менамоянд. Баъдтар амалиётҳои террористӣ зиёд гардида, соҳмонҳои зиёде дар ҳамин замина пайдо гардиданд. Аммо заминаҳои пайдоиши терроризм ҳамчун зухуроти дахшатафканӣ аз омилҳои гуногун дар заминаи фаъолият ва амлҳои экстремистӣ сарчашма мегирад. Аз ин хойтр зарур мешумурем дар ибтидои оиди заминаҳои ба миёноии экстремизм сухан гуфта бошем, зеро кушдашавии ҳар амалу омил, моро ба моҳияти масъалаи асосӣ мавриди таъсироти терроризм ва экстремизм жарфтар наздик месозад.

Таҳлилу пажӯҳиши сарчашмаҳои мухталифи илмӣ таснифоти зерини экстремизмро рӯи қор овардааст, ки аз назари муҳаққиқон он як навъи фаъолият буда, бо тарҳрезии мақсадҳо мавриди зӯрварӣ, дигар намудани асосҳои сохтори конститусионӣ ва халал ворид намудан ба ягонагии давлат, қатлу куштори нажодӣ, миллӣ ва мазҳабӣ равона карда шудааст.

Мавриди навъбандии экстремизм муносибати ягона ва муштараки илмӣ низ вучуд надошта, таъя ба сарчашмаҳои илмӣ ва қонунгузориҳои давлатҳо дар самти мубориза бо экстремизм асосан ду навъи экстремизм – экстремизми сиёсӣ ва экстремизми динӣ арзи вучуд дорад. Таҳлил ва пажӯҳишҳо собитгари он аст, ки ҳар ду навъи экстремизм дар асоси зӯрварӣ амалҳои мақсадмандонаи хешро мавриди ба даст овардани ҳокимият ва тағйири соҳти конститусионӣ равона менамоянд. Гурӯҳҳои мақсадманд бо шеваи махсус, мавриди амали экстремизми сиёсӣ бо назардошти тағйири системаи сиёсӣ, вайрону валангор намудани асосҳои сохтори конститусионӣ ва бо роҳи зӯрварӣ ва ғайриқонунӣ ғабси ҳокимият яке аз маъмултарин кирдорҳои мақсадмандон дар амалинамоии ин раванд махсуб меёбад.

Маълум аст, ки фаъолияти экстремизми динӣ маҳз дар замина ва ғояҳои динӣ рӯи қор омада, бо рад ва инқорсозии системаи арзишҳои анъанавӣ муҳолиф дар инкишоф аст. Имрӯзҳо дар аксари ҳолатҳо дин барои рӯпуш намудани мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ

истифода мегардад: “Айни замон дар баробари миллатгарой инчунин дин низ олоти муҳимтарини таъсиррасонӣ дар соҳаи сиёсат ва ҳаёти ҷамъиятии муосир ба шумор меравад. Дар аксар маврид шиддатнок гардидани низоъҳои мусаллаҳона ва ҷангҳо дар замони тезтундшавии муносибатҳои байни гурӯҳҳои милли-қавмӣ ва динӣ инкишоф меёбад. Чунин ҳолат барои амният, комилият ва истиқрору устувории сулҳи на танҳо кишварҳо ва минтақаҳои муайян, балки умуман ба низоми ҷаҳонӣ таҳдид мекунад, зеро чунин бархӯрдҳо аксаран сабаби даҳлат кардани баъзе давлатҳо ба қорҳои давлатҳои дигар мебошад”. [5.С. 131] Истифодаи дин мавриди молик гардидан ба мақсаду ҳадафҳо маъмулан ба ҳукми ананаи қорбарии мақсадмандон дар равандҳои сиёсӣ гардидааст. Зарур ба ёдоварист, ки дар муборизаҳои сиёсии ҷомеа дар тамоми дину мазҳабҳо, равияҳо, ташкилоту ҷабҳаҳо ва ҳизбу ҳаракатҳо тасаввуроти муштарақеро пайдо намуд, ки он характери зидди ҷамъиятиро доро буда, эҳёи ҷомеаи дунявиро рад менамоянд. Дар ин замина хоҳиш ва кӯшиши намояндагони азҳоби мазҳаби муайян нисбати паҳн ва густариши тасаввурот ва меъёрҳои динӣ дар равандҳои ҷомеа зиёд ба ҷашм мерасад.

Барои расидан ба мақсадҳои худ муаллифон хеле дар тақопу ва ҷустуҷуи нав ба нави роҳу усул бо дарназардошти ғояҳои “самарабахш” заҳмат мекашанд. “Барои ҳадафмандии хеш онҳо ҷӯзӣҳои хурдтарини манотикро аз қабилӣ хусусият ва имдҷи миллатҳо, махсусияти он, вазъи ҷойгиршавӣ, ниёзмандӣ, дину мазҳаб, хусусиятҳои этникӣ, мавқеи ҷуғрофӣ, иқтисодиёт, хусусиятҳои генетикӣ ва даҳҳо омилу васоитҳои гуногунро барои даҳсола ва садсолаҳо омӯхта, сипас мақсадҳои ниҳонии худро амалӣ менамоянд. [6.С.79]

Пӯшида нест, ки иддае аз созмону ташкилотҳои нисбатан радикалӣ вазифаи аслии хешро дар бунёди давлати демократӣ эълон медоранд. Яке аз мақсадҳои ниҳонӣ ва пасипардагии созмонҳои радикалӣ бо тамоми қудрат ҷалбнамоии теъдоди ҳарчӣ зиёдтари шаҳрвандон ба ғояҳои хеш ва моил намудани ҷавонони ноогаҳу бетачриба мебошад. Ҳамин навъи мағзшӯии мақсадмандонаи қушоду равшани намояндагони экстремизми динӣ, муборизаро дар заминаи ба ҳаракатҳои мамнӯъ равона гардонидани бошандагони ҷомеа равона мегардад. Дар ин замина эътирофнамоии идеологияи хеш ва иҷборан ба системаи тасаввуротҳои динии худ мутобиқ намудани тамоми бошандагони ҷомеа вазифа ва мақсади аслии ин тоифа маҳсуб меёбад.

Муҳаққиқон мавриди таҳлилу баррасии мухталиф дар доираҳои илмӣ фикру ақидаҳоро мавриди “экстремизми динӣ” гуногунҷабҳа иброз доштаанд. Муҳаққиқ Андрианов Н.П. яке аз аввалинҳост, ки фаъолият ва инкишофи ин равандро дар шакли “экстремизми диниву сиёсӣ” мавриди таҳлил ва назарбинӣ қарор дода, онро ба сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун мафҳум дохил намудааст. [7.С. 6]. Дар натиҷа мафҳуми зерини “экстремизми диниву сиёсӣ” аз тарафи пажӯҳишгарон ва муҳаққиқон қабул ва эътироф гардида, ба мактабҳои омӯзишии ин мушкилот аз лиҳози илмӣ табдил ёфтааст.

Ба ҷашм чунин мерасад, ки қариб ҳамаи ҳодисаҳои ба миёномадаи террористиро дар гӯшаву қанори олам, ки имрӯзҳо ба миён меоянд, ба ислом нисбат медиҳанд, ки он билқул хато аст. Департаменти ИМА рӯйхати “Созмонҳои хориҷии террористӣ”-ро тартиб додааст, ки дар он зиёда аз 30 созмон дохил шудаанд. Аз ҷумла: созмони “Абу-Нидал”, гурӯҳи “Абу Сайёф”, “Аум синрикё” (Япония), “ХАМАС” (Фаластин), созмони басқҳои Испания бо номи “Ватан ва озодӣ”(ЭТА), “Ал-Қоида”, “Артиши озодихоҳи милли” (Колумбия) ва ғайра. [8.С.207].

Экстремизми динӣ дар замони муосир дар шаклҳои гуногун зуҳур менамояд. Аз ҷиҳати идеологӣ онҳо ба бунёдгароён, модернистон, салафиҳо, таҳририҳо ва ғайра тақия мекунанд, ки имрӯз ҳамчун ҳаракатҳои террористӣ маълум гаштаанд. Хусусияти асосии бунёдгароии исломи муосир аз он иборат аст, ки пайравони он бар зидди исломи анъанавӣ мубориза мебаранд. [9, с.115]. Хусусияти дигари терроризми байналхалқӣ дар он зоҳир мегардад, ки он характери диниро ба худ касб намуда, ҷаҳонро мувоҷеҳи ҳатар

доиман нигоҳ дошта, мақсадҳои хешро танҳо дар заминаи терор ва зӯрварӣ меҷаҳад амалӣ намояд.

Имрӯз раванди номбаргардида ҳамчун концепсия дар инкишоф буда, омилҳо, сабабу натиҷаҳои он, оқибату васоити ба миёноваррандаву таъсиррасон ва дигар паҳлӯҳои печ дар печи инкишофёбандаи он мунатазам зери назари таҳқиқ ва омӯзиши муҳаққиқон қарор дорад. Ба ин нигоҳ накарда омӯзиши концепсияи мазкур дар доираҳои илмӣ асосӣ маҳсуб наёфта онро ба “экстремизми динӣ”, “экстремизми сиёсӣ” ва ё “экстремизм дар дин” ҷудо менамоянд. Яъне нуқтаи назари ягона дар ин маврид арзи вучуд надошта, фикрҳо мухталифанд. Ба пешниҳод ва ақидаи як идда муҳаққиқон “Пайгирии мақсадҳои сиёсӣ имконият медиҳад, ки экстремизми диниву сиёсӣ аз экстремизми динӣ фарқ карда шавад. Экстремизми динӣ дар соҳаи дин зоҳир гардида, дорои мақсадҳои сиёсӣ нест”. [10, 84]. Лекин, чуноне таҷрибаҳои таърихӣ бозгӯянд, ҳаракатҳои экстремистии динӣ дар аксари ҳолатҳо рӯ ба майл ба ҳокимияти сиёсӣ менамоянд. Яъне хоҳ но хоҳ дар раванди муборизаҳо ҷамъулҷамъ ҳаракатҳои экстремистӣ ҳадафмандона мавқеъ ва мақсадҳои сиёсиро касб менамоянд. Экстремизми динӣ бо вучуди ҳатраҷоднамоии худ, рӯпушона мақсадҳои хешро паси пардагӣ ба сомон мерасонад. Дар шароити имрӯза, ба хоҳири муайян намудани фаъолияти экстремистии ҳаракат, иттиҳодия ё ҳизбҳои динӣ, зарур аст, ки ба як қатор нишондиҳандаҳо, аз қабилӣ мақсаду ҳадаф, стратегия, оин, муносибат, аҳком, мавқеъ, ҳизбият ва ғайраҳо диққат дода шавад. Дар ҳолати муайян намудани муносибат ва таъсири онҳо ба равандҳои ҷомеа, иҷборан бор намудани ақоид, пайдо гардидани ҳатрау даҳшатафканӣ, маҷбуран тағйир додани сохти конститусионӣ, таъсиррасони ба шуури шахс ва бошандагони ҷомеа, зери норавшанӣ тела додани шаҳрвандон, зарар расонидан ба амният, ғасб ё аз худ намудани салоҳияту ваколатҳои ҳокимият, барангехтани душманию бадбинӣ, таъсир расонидан ба ҳукуку озодиҳо, тарбия ва масоили иҷтимоӣ, ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳи ғайриқонунӣ, амалӣ намудани фаъолияти террористиро дар маҷмӯъ зери назари манфиатҷӯён бо таъсиротҳои манфӣ бар зарари инсоният, метавон онро фаъолият ва амали экстремистӣ номид.

Аз паҷуҳишҳои ба сомон расида, хулоса намудан ҷоҳиз аст, ки экстремизми динӣ як тарзи фаҳмиш ва ё як навъи таффакур буда, он дар натиҷаи марҳилаи паҳншавӣ ва амалӣ гардидани ҳадафу мақсадҳо, ба радикализм ё тундравии динӣ табдил меёбад. Дар ин замина, радикализми динӣ марҳилаи муайяни ошкоршуда, фаъол ва амалишавандаю дар амал қарордоштаи ифротгароии динӣ аст. Ин раванди таъсиррасон дар заминаи мақсаду маром ва омилӣ инкишофёбанда бо мушкilotҳои бамиёноварандаи худ, аз сатҳи тафаккур бурун гардида, ба сатҳи амалҳои манфӣ ва фаъолияти тундгароёна мегузарад. Осори таърихӣ ва таҷрибаҳои омӯзиш ва таҳқиқ дар ин сатҳ бозгӯи он аст, ки масъулони ин идеология ва ғояҳои бамиёномада мавриди ҳадафмандии хеш ошкоро ба таҳлилу танқид гузашта, сафи ҳамфикрони худро бо мағзшӯии фитрат ва моилнамоӣ ба самт ва фоидаи хеш зиёд намуда, ба муборизаи амалӣ мегузаранд. Намояндагони экстремизми динӣ ба муқобили фаҳмиш ва тарзи зиндагии дигарон аз ҳама манбаъҳо сӯиистифода менамоянд. Ин навъи ҳаракат ва фаъолият шакли маъмулии радикалишудаи ифротгароии динӣ ба ҳисоб меравад. Ин сенарияи маъмулӣ ва тарҳрезӣшудаест, ки бо сарфи маблағҳои бузург вобаста аз истифодаи воситаҳои техникӣ, ВАО, интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ ва амали “коргардонҳои варзида” вобаста ба шароит ва мавқеи ҷойгиршавии маҳал роҳандозӣ карда мешавад. Ҳақиқати ҳол чунин аст, ки вақте, бошандагони ҷомеа дар равандҳои сиёсиву иқтисодӣ майли бетарафӣ менамоянд, вақте ки, ҷаҳонбинии воқеии илмӣ ҷомеаро фаро нагирифтааст, бесаводӣ, гумроҳӣ чоҳилӣ, ифрот ва зӯрварии терроризм ҷои онро пур мекунад.

Аз ин лиҳоз мардуми сарзамини Осиёи Марказӣ, аз ҷумла пиру барнои ҷумҳурии моро мебояд дорои ҷаҳонбинии хуби илмию фалсафии ва динӣ бошанд. Барои ин бояд

тарбияи худшиносӣ ва ҳимояи манфиатҳои миллию фарҳангиямон аз муҳити оила ва кӯдакистоҳо оғоз гардида, он бо масъулияти баланди худшиносӣ ва манофеи миллий аз ибтидо то интиҳо дар сохторҳои давлатӣ, донишкадаҳо, ВАО ва тамоми корхонаву муассисаҳо дар шакли барномаи муштарак роҳандозӣ карда шавад. Як лаҳза фориг мондан, метавонад бадбахтиҳои гӯшношунид ва зарарҳои ҷуброннопазирро ба миён орад. Ин таҳдидҳо имрӯз алайно гаштаанд. Масоил ва воқеоти Рӯшон ва Хоруғи ВАБК дар охири моҳи майи соли чорӣ ба миёномада, мисоли равшани фаъолияти он тоифа гурӯҳҳои “адолатхоҳ”, “ватанхоҳ” маҳсуб меёбанд.

Гурӯҳҳои муташакили ҷиноятии ноҳияи Рӯшон ва Хоруғи ВМКБ таҳти роҳбарӣ ва сарпарастии созмонҳои байналхалқии экстремистӣ - террористӣ ба мақсади муташаниҷ ва ҳалалдор намудани амнияти давлатӣ, зарба задан ба пояҳои сохти конституционӣ, ҳалал ворид намудан ба фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва дар ҳолати яъс ва ноумедӣ нигоҳ доштани бошандагони ҷомеа, омодагии пешаки дида бо овардану тақсимои силоҳ ва яроқу аслиҳа вазро муташаниҷ сохта, нисбати миллату ватан амалҳои хиёнаткорона содир намуданд. Аслан ин шакли муборизаи гурӯҳҳои ифротиву экстремистӣ таҳти роҳбарӣ ва сарпарастии аъзоёни ташкилоти экстремистию террористӣ дар заминаи аз худнамоии садҳо ҳазор маблағҳои сарпарастони хоричӣ бо гумроҳсозии ҷавонони нооғаху камсавод машғул гардида, ба инкишоф ва рушди давлати соҳибистиклоламон зарба заданд.

Агар оқилонаву беғаразона мантиқан заминаҳои ба миён омадани фаъолияти ин гурӯҳҳои манфиатҷӯро мавриди санҷиш ва назарбандӣ қарор дода, сабаб ва ҳадафҳои ҳар як лаҳзаи ба миёноии он тазаҳурот ва бетартибиву қонуншиканиҳои он тоифаро таҳлилу назарсанҷӣ намоем, барои нобино алайно мегардад, ки сабабу омил ва воситаҳои ҳаракатдиҳандаи он, аз ки вобастаасту, паси он киҳо истодаанд, ба мо рушану возеҳ мегардад. Он тоифа мақсадашон ободи диёр, рушди кишвар ва зиндагии шоистаи ҳамватанон нест! Гурӯҳҳои муташакили ҷиноӣ дар ноҳияи Рӯшон, ки аз ҷониби созмонҳои байналхалқии террористӣ тарҳрезӣ ва маблағгузорӣ гардидааст, шохроҳи байналмиллалии Душанбе-Кулмаро дар назди сарҳади давлатӣ, ғайриқонунӣ бастанд. Ин гӯруҳ мавриди молиқгардӣ ба мақсадҳои разилонаи хеш аз ҳеч чиз рӯй намегардонанд. Дар пасманзари тазоҳуроте, ки дар Бадахшон ба миён омад, бо вучуди ҷаҳду талошҳои ҷандқаратаи намоядагони Ҳукумат, мурочиати мардуми Бадахшон ба таври осуда пароканда гардидан, суде набахшид. Он ба набарди хунин табдил ёфт. Дар ин раванд 24 нафар дар Рӯшон кушта шуда, 120 нафар ҷавонони гумроҳ дастгир гардиданд, ки аз онҳо 24 автомати Қалашников, 5 пулемёт, 18 писталет, 4 милтиқи ТОЗ-18, 11 гранатаи Ф-1, 86 адад коктейли Молотов, 3 кг тротил, 15 ратсия ва 53 телефон мусодири гардид, [11.] ки бисёр даҳшатбор ва нигаронкунанда маҳсуб меёбад. Онҳо дарк ва ҳисси инсониро аз даст додаанд. Мақсадмандон ҷавонони ноогоҳро бозичаи бозиҳои ҳароми худ намуда, пеш аз ҳама ба хоҳару бародар, ба модару ҷигаргӯшаҳои хеш хиёнат намудаанд. Онҳо хилофи ақоид ва хоҳиши мардумони оддӣ амал намуда, дар кирдор ва амали онҳо аломати ҷиноятҳои дорон хусусияти террористӣ ҷой дошта, дар маҷмӯъ низомгӯрезанд.

Ба пайдо гардидани ин омил мо ҳама шаҳрвандон даст дорем. Шахсе бо бетарафӣ. Нафаре бо ҳамкориҳои рӯи рост. Дигаре бо дурӯягӣ. Чорумин ҳам ин тарафу ҳам он тараф! Ва ҳама худро дар назди якдигар ҳақ меҳисобем. Ҳақиқати талх ҳамин аст, вагарна масоили Бадахшон то ба имрӯз тӯлониву дилбазан, доғдору нигаронкунанда айён намегардид. Сари ин масоил андешаи накӯ ва ҷиддӣ мебояд. Вагарна, боз нафароне ҷони азизи хешро аз даст медиҳанд. Фарзандони касе бе волидайн, зане бе шаҳвар ва писаре бе падар мемонанд. Нафароне як умр ҷароҳатҳои вазнини рӯҳиву равонӣ бардошта, доғдор, алоҳида, фарқкунандаву пачмурда ва залилу ноком дар ҷомеа боқӣ мемонанд... Дар ҳалли ин масоил агар, боз маротибае хато намоем таърихи гузаштаву имрӯза ва оянда моро

намебахшад. Нуқтасанчу дӯрандеш ва ғуломи қонун бояд буд.

Қудратҳо мавриди молиқгардидан ба мақсадҳои хеш аз падидаи ифротгароӣ ва терроризм мӯшикофона ба манзури фишор ва зери ҳамагуна васоит ба рақибони геополитикашон истифода мекунанд. Он пеш аз ҳама ба ҷаҳонбинӣ, маънавиёт ва ҳуввияти миллӣ равона шудааст. Дар ин замина қишри аз ҳама осебпазири ҷомеа – ҷавонон мувоҷеҳ ба ҳучум ва омили истифодабарии мақсадмандон қарор мегиранд.

Таъкидҳои дилсӯзонаву дурбинонаи сиёсатшиноси маъруфи тоҷик, С.Ятимов дар ин маврид саривактӣ ба ҳисоб меравад; “ Барои суботи сиёсӣ ва рушди миллӣ муҳим он аст, ки одамон роҳ, усул, методҳо, шакл, мантиқ ва маънии аъмоли қувваҳоеро, ки дар муборизаҳои зидди манфиати миллӣ бошуурона ва ё бешуурона ширкат меварзанд, фаҳманд. Донанд, ки киҳо “дар либоси фақр кори аҳли хилват мекунанд”, кадом касе “дар камин интизори вақти фурсат мекашад”, киҳо “ҳофизанд дар маҷлисе, дурдикашанд дар маҳфиле” шиорнависони паси парда, манфиати кӣ? Кадом гурӯҳеро пеша мекунанд, кистанд, ки ба доми “тири бало афтодаанд”? (таъбирҳо аз Ҳофиз –С.Я.). Аммо дар ҳама ҳолат системаи ҷаҳонбиниҳои ватанҳоёна бояд дар фикри ба маҷрои асли бозгардонидани фарзандони раҳгумзадаи хеш дар доираи манфиатҳои марзу буми аҷдодӣ бошанд”. [12.84]. Нодида гирифтани пайдоиши мақсадҳои ҳадафмандонаи ниҳой дар Осиёи Марказӣ аз қабилӣ зуҳури терроризм ва экстремизми динӣ мавриди ҳал намоии ҳадафҳо, хавфэҷодкунанда боқӣ монда, аз дигар ҷониб омили асосии даҳшатафканӣ ва низоъангез ба ҳисоб рафта, муҳолифатҳои давомнокро ривоч ва тадриҷан шиддат мебахшад.

Таърихи тамаддуни башарӣ собит намудааст, ки яке аз омилҳои воқеие, ки сабаби бадбахтӣ ва норозигии мардум, инчунин заминаи ривочи ҳаводисҳои вазнин аз қабилӣ ҷангу куштор, беадолатӣ, бераҳмӣ, бенавоию бечорагӣ гаштааст, маҳз нодонӣ ва дури аз илму ирфон аст. Ҳамин омил тавлидкунандаи садҳо мушкилотҳои дигар дар ҷомеа гардида, ниёзҳои моддӣ муҳарриқи асосии фаъолияти инсон қарор мегирад. Маҳз ба воситаи донишандузии амиқи замонавӣ, молиқгардидан ба маърифати сиёсиву ҳуқуқӣ, воқеъ гардонии он дар истехсолот ва дарки ҳамаҷонибаи тамоми раванду муносибатҳо дар ҷомеа, мо метавонем мувафак ба пешравӣ, ба адлу адолат ва зиндагии шоиста гардем. Зеро роҳи фарроҳи ҳар миллат аз нури хирад равшан мегардад.

АДАБИЁТ

1. Иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқовимат бо терроризм, ифротгароии динӣ ва радикализми сиёсӣ. (мизи мудаваар) Душанбе - 2018.
2. Раҷабзода Р.С, Ҳасанов Ш.Қ , Азизов.К.Ҷ. Терроризми Байналмиллалӣ ва ифротгароии динӣ. Душанбе - “Графика-83”, 2020. С4.
3. Жаринов К.В. Терроризм и террористы. – М., 1999.-С.14.
4. ” Муқоллаи давлат ва дин дар Тоҷикистон”, Ализода Б.П., Абдухолиқов А.М., Искандаров Қ. И., Ниёзов А. С., Нуриддинов Ҳ., 2010, с.173,
5. Зиёзода Н.И. Низоҳои динӣ- сиёсӣ дар замони муосир. Ахбори ИФСҲ АИ ҚТ. 2019. № 4 С.131-135.
6. Собиров С.Н. Низоми геополитикии кишварҳои абарқудрат дар минтақаи Осиёи Марказӣ. Гузоришҳои АМИТ № 1. 2022. С.79.
7. Андрианов Н.П. Советский образ жизни и атеистическое воспитание / Н. П. Андрианов. – М.: Политиздат, 1981.
8. Нуриддинов Ҳ, Искандаров Қ, Расулиён Қ, Абдуллоев Р, Таърихи умумӣ. Душанбе-2007. С. 207.
9. Муҳаммад А.Н. Сафарализода Х.Қ. Амниятӣ миллӣ. Душанбе – 2019. С. 107.
10. Зяблов А. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурологи и искусствоведение. Вопросы теории и практики. –Тамбов, 2011. –С.84.

11. “СССР” № 21 (714). 26-майи соли 2022.

12. Ятимов.С. Идеология ва манфиатҳои миллӣ. Душанбе - 2015. С.6 2

Дар мақола масъалаи зоҳиршавии терроризм, экстремизм, мафҳум, моҳият, ва омилҳои ташаққули он дар ҷомеа мавриди омӯзишу таҳлил қарор гирифтааст. Дар заминаи пажӯҳиши муайян гардидааст, ки терроризм дар заминаи амлҳои мақсадмандона мавриди таъсиррасониҳои мухталиф таърихи тӯлонӣ дошта, дар шароити имрӯза вабаста ба мақсадҳои аҳқомҳои гуногун маҳз бо роҳандозии гурӯҳ ва ташилотҳо ин навъи ҳаракат густурда гардида рӯ ба инкишоф аст. Муаллифон зимни омӯзиши сабабҳои пайдоиши густариши, моҳият ва омилҳои ба он мусоидаткунандаро нисбат ба терроризм ва экстремизм мавриди назар қарор дода, дар мисоли зоҳиршавии он дар минтақаҳои фикри хешро байён намудаанд. Мавриди пажӯҳиши хатарафзоии он муайян гардида, роҳҳои пешгирӣ ва омилҳои муштараки мубориза бо ин омилҳои таҳдидкунанда ба аҳли ҷомеа пешбинӣ шудааст.

***Калидвожаҳо:** терроризм, экстремизм, экстремизми динӣ, экстремизми сиёсӣ, ифротгароӣ, радикализм, террор, даҳшатафканӣ.*

Нусратзода Сафарали Нусрат – номзади илмҳои сиёсӣ, докторанти Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқ ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ, 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Рӯдакӣ 33, тел: 931 47 50 55

Собиров Фаррух Сафаралиевич – унвонҷӯи институти фалсафа ва сиёсатшиносӣ АМИТ

КОНСЕПСИЯИ ОЗОДИ ВА ФАРМОНБАРДОРИИ ИНСОН ДАР ДОИРАИ МЕЪЁРҲОИ ҲУҚУҚИ ВА ҚОНУНҲОИ ИСЛОМӢ (ДАР МИСОЛИ ТАЪЛИМОТИ АБУ НАСРИ ФОРОБИ)

Зикирзода Ҳ.

ДДОТ ба номи С. Айнӣ

Аз таърихи пайдоиш ва рушди ислом маълум аст, ки дар иртибот бо воқеиятҳои нави таърихӣ ва ҳаррӯза мусулмонон ба мушкилоти муайяни ҳаётиашон бархӯрд менамуданд ва онҳо ҳолатҳои буданд, ки пештар рух надода буданд ва бояд дар ҷаҳорҷӯбаи қоидаҳои умумӣ ва ягона ҳаллу фасл мегардиданд. Ҳамин тавр, сухан дар бораи он мерафт, ки бояд равиш ва муносибати дурустро нисбати мушкилот дар фаҳмиши гуфтор ва ё рафтору кирдори одамоне муқаррар кард. Аммо, пас аз ин, зарурати ба ҷорҷӯбаи қонун даровардан ва ба талаботи ҳаёти динӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ мутобиқ сохтани онҳо ба миён омад.

Бо ин ҳама, масъалаи кушода боқӣ мемонад: дар бораи кадом қонун сухан меравад ва оё дар доираи он то кадом ҳад дар бораи ҳуқуқи инсон сухан рондан мумкин аст? Вижагии ҳуқуқи исломӣ дар муназзам гардидани ин ҳуқуқ аз ҷониби мактабҳои фикҳӣ муаррифӣ мегардад, ки онҳо дар ҳаллу фасли мушкилоте, ки ҷомеаи мусулмонон рӯ ба рӯ омада буд, нақши бориз доштанд. Дар баробари ин, аз давраи ҳукмронии сулолаи Уммавиён (661-750) ва сипас, сулолаи Аббосиён (750-1258) дар миёни қувваҳои сиёсӣ ва динӣ мушорикат дар роҳбарии ҷамоати исломӣ шуруъ мегардад. М.А. Родионов менависад, ки дар миёни халифаҳои уммавиён танҳо Умар ибни Абд ал-Азиз ва ё мухтасар – Умари II (717— 720) дар байни ҷамоати исломӣ обрӯю нуфуз пайдо карда буд. Ӯ “дар муддати се соли нопурраи ҳокимиятдориаш одамоне зиёдро бар он муътақид сохт, ки ҳокимиятдориҳои вай дар асоси ҳидояти китоби муқаддас ва суннати паёмбар сурат мегирад” [2, 66]. Ҳамин тавр, Уммавиён ва Аббосиён аз даъвати сирф маънавии ислом истифода бурда, қудрати сиёсӣашонро қонунӣ эълон намуда, салтанатро бар аҳолии бартаридоштаи маҳаллӣ таъсис доданд. Ин сиёсатро минбаъд халифҳои дигар то ба сукути хилофат идома доданд.

Дар иртибот бо ҳуқуқи исломӣ масъалаи озодии инсон низ ба миён меояд. Умуман, мафҳуми озодӣ (шакли арабии он—“хуррия (-т)”) аслан бо мафҳуми “ҳуқуқ” (шакли танҳояш - “ҳаққ”) алоқаманд аст. Ба маънои қатъии ин калима, озодӣ маънои «мақому мартабаи шахсе, ки дар зер ҳукмронии мутлақ қарор надорад» мебошад ва аз ин рӯ,

имконияти бе маҳдудият амал карданро касб менамояд. Пояи ин гуфтор дар он ифода меёбад, ки дар ислом ҳастӣ ҳамчун инъикоси Вучуди олай буда, аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Дар доираи мазмуни динии ин масъала, одамон ҳуқуқҳои муайяне доранд, ки онҳоро Худо ато кардааст ва ҳақ, аз рӯйи таърифи он - татбиқи қудрат аст. Инсон ҳамчун таҷаллии Худое, ки дорои озодӣ ва қобилияти комил аст, то ҳаде ба ин озодӣ ва қобилияту қудрат доро аст. Озодии шахсии ӯ бошад, аз итоат ба иродаи илоҳӣ иборат аст ва онро бояд ҳар як шахс дар зоти худ чӯё ва пайдо намояд: онро тавассути озодшавӣ аз манбаъҳои берунии маҳдудиятҳо амалӣ кардан мумкин нест.

Фақеҳон озодии инсонро дар доираи шариат ва аз рӯйи итоати фард ба иродаи илоҳӣ ва уҳдадорихоӣ ӯ дар назди дигарон тафсир медиҳанд. Дар доираи шариат бошад, чуноне ки Л.Р. Сюкияйнен қайд кардааст, “бартарияти вазифаҳоро дар таркиботи динию ахлоқии шариат ба таври васеъ тавсиф додан лозим набуда, онро бечуну чаро ба табиати ҳуқуқии он дар маҷмуъ бо назардошти ҳуқуқи исломӣ ба маънои худии он таҳвил додан мумкин нест. Ба маънои дигар, итоат ба шариат на танҳо иҷро кардани вазифаҳои ба зиммааш гузошташудаи инсон (асосан бо хусусиятҳои динӣ ва ахлоқӣ), балки имконияти озодона амал карданро дар доираи хеле васеи истифода аз ҳуқуқҳои инфиродӣ (асосан дар соҳаи муносибатҳои дунявӣ) дар бар мегирад” [3, 21]. Инсон ҳангоми истифода аз ҳуқуқҳои шахсӣ ва иҷрои уҳдадорихояш дар ҷомеа ба озодиҳои муайян доро мешавад, ки онҳоро шариат муқаррар кардааст.

Файласуфони мусулмон, аз ҷумла, Форобӣ, Ибни Сино, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон аз асри X то асри XII масоили фалсафаи сиёсӣ-иҷтимоиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, концепсияи озодиро дар заминаи фалсафаи Юнони қадим (антропосентризм бар зидди теосентризм) дар омезиш бо ақоиди исломӣ, шариат, ҷомеаи исломӣ ва қонуниятҳои ҳукмронии сиёсиро таҳия намуданд. Ин масъала, ба як нигоҳ, бар мабонии муҳими он, яъне баҳс дар бораи ҳокимият ва иқтидори идоракунии ҷомеа тақия мегирад. Дар ин гуна низом, қудрат наметавонад ҳадафи фардӣ бошад, балки таҳаққуқи арзишҳои инсонгарой, аз қабилӣ адолат, назму амният ва амсоли онҳо бошад. Ба маънои дигар, ҳуқуқи умумии одамони ин ҷомеа аз ҷониби ҳукумат дифоъ карда мешавад ва ин ҳуқуқест, ки онро маҷмуае аз аносир ва мафҳумҳои гуногун ва гоҳ мутақод (монанди қудрат ва озодӣ) доништан мумкин аст, яъне вижагиҳои муҳимтарини ҳуқуқи умумии одамон, фарогир будани он ба ҳисоб меравад. Ҳамин тавр ҳуқуқи умумиро метавон дар мақулаҳои иқтидор, назму тартиби умумӣ, хидматҳо, суду зиён, ҳукми қонунҳо, амниятии умумӣ, масъулият, ҳуқуқҳои озодии фардию гурӯҳӣ ҷамъбаст кардан мумкин аст. Решаи ин усул ва мабодиро метавон дар назарияҳои мутафаккирони машшооияи шарқӣ, аз ҷумла, Абу Наср ал- Форобӣ дарёфт кард.

Мутолиаи афқору рисолаҳои Форобӣ дар бораи низоми сиёсӣ ва умури иҷтимоӣ дар пешбурди ҳуқуқи умумии иҷтимоӣ нақшофарин мебошад. Мақулаҳо, аз қабилӣ ҳокимият ва иқтидор, машруиат ва мақбулият, қонун ва тартибот, адолат, баробарӣ, озодӣ ё фармонбардорӣ аз умдатарин мавзӯҳои ҳуқуқи иҷтимоии инсон дар фалсафаи Форобӣ мебошанд. Яке аз саволҳои ҷиддӣ дар фалсафаи сиёсӣ ин мутафаккир матраҳшуда, саволҳоеанд, ба монанди он ки, оё кӣ ҳуқуқи ҳокимиятдориро дорад, яъне кадом шахс бояд ҳукмронӣ кунад, мавриди баррасӣ қарор мегирад. Дар баробари ин, фалсафаи сиёсӣ ӯ дар бораи масъалаи чӣ тавр идора кардани давлат ва ҷомеа низ саволҳои дигари вобаста ба ҳуқуқи шахсро ба миён мегузорад. Дар фалсафаи Форобӣ назарияи ҳуқуқи фитрии инсон ҳамчун як дастури роҳбарикунанда, дар соҳаҳои фалсафаи ҳуқуқ, асосҳои қоидаҳои ҳуқуқӣ баррасӣ мешавад. Дар ин замина, аз як сӯ, ҳангоми тавачҷуҳ ба пояҳои маърифатшиносӣ ва ҳастииносӣ ва аз ҷониби дигар, дар назар гирифтани робитаи ҳуқуқи эътиборӣ бо ҷаҳони таквин назарияпардозӣ карда, бо таъкид бар принципҳои фалсафаи шахрвандӣ ва антропология, бартарии асосии инсонро дар ҳаёти шахсӣ ва

шахрвандӣ, ки ҳамчун инфрасохтори ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ба шумор мераванд, таҳлил ва шарҳ додааст. Дидгоҳи Форобӣ ба ин масъалаҳо аз равандаи таҳқиқи зовияҳо ва ҷанбаҳои мухталифи мадинаи фозила сурат мепазирад.

Қонун ва ҳуқуқ дар осори фалсафии Форобӣ бо таъбири мухталиф муаррифӣ гардидааст. Фосилаи концептуалии таъбирҳои вай дар заминаи ҳуқуқ ва қисматҳои он зиёд аст. Дар асараш “Орои аҳли мадинаи фозила” ҳақро ба маънои “ростӣ ё дурустӣ” ба ҷор навъ таъриф додааст, ки аз байни онҳо ба дутоашон тавачҷуҳ мекунем. Дар таърифи аввал овардааст: “Ҳақ амри маъқул ва таҳти андеша қарор гирифтае мебошад, ки ақл дар мувоҷиҳа бо мавҷуди айни, онро мутобиқ бо воқеият тааққул мекунад ва аз ин нигоҳ, байни ҳуқуқ ва сидқ ба маънои мутобиқати зеҳн ва олами воқеӣ робитаи “ин ҳамонӣ” дида шуда, бар мусовикати ин ду таъкид мешавад” [6, 31]. Барои муқоиса, Ибни Сино низ дар таърифи ин мафҳум чунин гуфтааст: “Ҳақ ба ин маъно, мулозим бо сидқ аст, бо ин тафсил, ки агар нисбати маъно ба олами воқеиро дар назар бигирем ва маъноро мутобиқ олами воқеӣ биёбем, ба ин мутобиқат сидқ итлоқ мегардад, аммо агар амри ҳақиқӣ ва воқеиро ба он нисбат бидиҳем, ҳақ номида мешавад” [1, 48].

Дар таърифи ҷорумаш, Форобӣ аз ҳақ ба фитрӣ будан ва табиӣ будани он таъкид карда, фитрати солиро василае медонад, ки ҳақ ва ҳукм ба воситаи он қобили таъриф ва шиносӣ ҳастанд. Дар ҳамин росто, ҳақро амре медонад, ки талаботи зотӣ доштан, табиӣ зотӣ будан аз фаслҳои фарқкунандаи он ба шумор меравад ва бурҳони худро дар ин таъриф чунин баён мекунад: “Ҳақ низ ҳаммонанди хайру фазилат мақсад ва ғараз дар қорест аст. Агар ду нафар толиби ҳақро дар назар бигирем, ки аз мақсади худ огоҳанд, бидуни ин ки ихтилоф дошта бошанд, ба матлуби худ мерасанд ва ин хусусияти ҳақ аст, бархилофи ғайриҳақ ва ғайрифазилат, ки агар дар пайи расидан ба он гом бардоранд, дучори гумроҳӣ ва саргардонӣ мешаванд ва ба ғарази худ даст пайдо намекунанд ва ба табойину ихтилоф мерасанд, бидуни ин ки, тавачҷуҳ дошта бошанд аз матлуби худ дур афтодаанд” [7, 102]. Аз он ҷӣ дар бораи ҳаққи табиӣ гуфта шуд, метавон дар муқоиса бо ҳуқуқи иҷтимоӣ ва ё шартномавӣ мавриди баҳс қарор дод. Ҳаққи табиӣ, ба гуфтаи Форобӣ, аз табиату сиришти инсон бармеояд ва бархилофи ҳуқуқи иҷтимоӣ ва қонунӣ, ки машруиат ва эътибори онҳо ба тасвиби қонунгузорӣ мутааллиқ аст, ҳеҷ гуна вобастагӣ ба қавмият, фарҳанг ва суннатҳои халқҳои гуногун надорад. Аз нигоҳи Форобӣ ҳар ду масъала аз мушкилоти соҳаи ҳуқуқ ва қонун буда, унсурҳои асосии мадинаи фозила маънидод мегарданд.

Аз ҷониби дигар, дар таълимоти Форобӣ шарият ба ҳайси зербинои қонуниятҳои ғайришаръӣ шинохта шуда, ҳадафҳои он аз ҳифзи нафс, насл, насаб, мол ва амсоли онҳо иборат мебошанд. Ба ғайр аз ин, табиати ҳаёти маданӣ аз нигоҳи ӯ чунин аст, ки ҳар қишри он на фақат дар пайи ба даст овардани манфиатҳои худ, балки ба дунболи он аст, то он чизе, ки дигарон доранд, ба даст оварда, аз онҳо худ кунад, ба маънои дигар, сиришти манфиатталабиро аз онҳо дур кардан мумкин нест ва ин қорест, ки гоҳ бар таъби афроди алоҳида ва гоҳ бар таъби тоифаҳои мушаххас аст [6, 153]. Бар ин асос ҳуқуқи ҳокимиятдорӣ ва мусобиқа барои бархӯрдорӣ аз ҳокимият ду сарчашмаи аслии дорад, ки ҳардуи онҳо иллати пайвандии ногусастанӣ бо табиатҳои мавҷудоти табиӣ ва муносибати ҳоким бар олами табиат доранд; аввали онҳо, таъбу сиришти ҳар як инсон ва дуҷуми онҳо – табиату сиришти ҳар тоифае аз тоифаҳои мухталиф аст. Аз нуқтаи назари Форобӣ, инсон ҳам аз лиҳози фардӣ ва ҳам аз нигоҳи ҷамъӣ ба гунае офарида шудааст, ки наметавонад аз ин ҳуқуқи бунёдиаш ҷашм пӯшад, ба шарте ки, агар худӣ ӯ ба ин фикр биафтад ва ҳуқуқҳои худашро маърифат қарда бошад; дар ин ҷо озодии табиӣ ӯ зоҳир мешавад: “Ин хосиятҳои табиӣ аз ҷониби ягон кас таҳмил қарда намешаванд ва қасеро барои иҷрои ин амал маҷбур намекунанд, балки баръакс, онҳо табиатан вучуд доранд, то [иҷрои] ин амалро осон кунанд. Аммо, агар қасе дар хоҳиши худаш озод бошад ва

ҳеч чиз табиатан ўро аз берун ба сўйи муқобил таҳрик намедихад, пас, ў ба сўйи ҳадафе ангеа мегирад, ки дар бораи он сухан меравад, ки ба он фитран майл дорад” [5, 118-119]. Дар ин ҳолат, чомеа ва тоифаҳое, ки ў дар миёни онҳо зиндагӣ мекунад, баъзан монеи хоҳишҳои вай мешаванд, ки онҳо мавриди пазироии ў қарор гирифта наметавонанд [5, 126-128].

Фаробӣ дар назарияш дар бораи ҳар як ҳуқуқи тағйирнаёбандаи табиӣ андеша ронда, онҳоро бар ин асос устувор кардааст, аз ҷумла, ҳуқуқ барои саломатӣ дар пайвастагӣ бо ҳуқуқ ба зистан ё ҳаёт ба сар бурдан, аз як сӯ, ва аз ҷониби дигар, бо ҳуқуқи беҳдошт ва таъмини иҷтимоии гурӯҳ ва амсоли онҳо. Ў навиштааст: “Ҳар як кас аз аҳли ин мадина аз ин ҳуқуқҳо баробар баҳраманд аст ва инчунин, ҳаққи бархӯрдорӣ аз рифоҳ (осудагӣ) ва кароматро дорад” [7, 71]. Фаробӣ якҷанд омили асосии нисбӣ будани вобастагии чомеаҳо ба қонунҳо ва ҳуқуқи умумитарин аз ҳуқуқҳои табиӣ ва иҷтимоиро нишон додааст. Аввалан, муҳити ҳаёт ва шароити зисти одамон, муҳимтарин омили тафовути ғояҳо ва тамоюлотии одамон аст ва ин тафриқа дар тааллуқоте вочиб шудааст, ки вижагҳои ахлоқӣ ва итоати онҳо ба қонунҳо низ мухталиф бошад; сониян, анвои мадинаҳо ва ҷамъиятҳо, гуногун будани қисмҳои онҳо сабаби ихтилоф дар навъҳои нигоҳҳо ба ҳуқуқи табиӣ аст ва ин амр сабаб мешавад, ки равзанаи нигоҳҳо ба ин мақула мутафовит ва мухталиф бошад. Аз нигоҳи Фаробӣ, мадинаҳо аз навъи “мадинаи зарурия” ё “мадинаи фозила” буда метавонанд. Шаҳрвандони “мадинаи зарурия” дар пайи онанд, ки ба заруриёти аввалия дар зиндагии маданӣ даст пайдо кунанд ва он корест, ки сирф шомили давом ёфтани насли инсон, ҳаётгузаронӣ ва ҳифзи ҳаёт мебошад: “Шаҳри зарурия шаҳрест, ки сокинонаш майл доранд, ки танҳо бо ашӣи зарурӣ, яъне ба чизҳое, ки барои вучудияти бадан эҳтиёҷ доранд - ғизо, нӯшокӣ, либос, манзил, алоқаи ҷинсӣ ва кӯмак ба ҳамдигар дар расидан ба ин кор маҳдуд бошанд” [4, 323].

Дар муқобили он, шаҳрвандони мадинаи фозила ёрдам ва ҳамкорӣ доранд, то ки ба бартарин фазилатҳо соҳиб гарданд ва он фазилатҳо ба вучуди инсон, барпо кардани зиндагӣ, маишат ва ҳифзи ҳаёти шаҳрвандони ин мадина иртибот доранд. Фаробӣ мадинаи фозиларо ба ҷисми комилу солим шабоҳат медихад, ки тамоми узвҳои он барои нигоҳ доштани зиндагии мавҷуди зинда ва комил шудани он ба ҳамдигар кӯмак мерасонанд. Узвҳои бадан, ба қавли ў, табиатан ва аз рӯйи қобилиятшон аз ҳамдигар бартарӣ доранд ва айнан ҳамин тавр, аъзои иттиҳодияи шаҳрӣ низ табиатан аз ҳамдигар фарқ намуда, аз рӯйи мартабаашон тафовут доранд. Дар шаҳр роҳбар ва одамони дигар вучуд доранд, ки ҳар кадоми онҳо мувофиқи мавқеъ ва қобилияти худ иҷрои амалеро тақозо мекунад, ки онро сарвари шаҳр муайян намудааст. Аммо, таъкид мекунад Фаробӣ, узвҳои бадан - узвҳои табиӣ мебошанд, ҳарчанд аъзои иттиҳодияи шаҳрӣ табиӣ бошанд ҳам, “вале мартаба ва қобилиятҳое, ки мувофиқи он амалашонро ба нафъи шаҳр иҷро мекунад, табиӣ набуда, сарчашмаи он ирода аст, зеро аъзои иттиҳодияи шаҳрӣ дорои табиатҳоеанд, ки аз ҳамдигар бартарӣ доранд ва тибқи он як касро барои дигари он фоиданок мегардонад” [4, 306-307].

Агар дар мадинаи ғайрифозила одами озод ва фазилатпарасте пайдо шавад, Фаробӣ ўро даъват мекунад, ки ин шаҳрро тарк намуда, мадинаи фозилаеро ҷустуҷӯ кунад, ки дар он ҷо бо ҳамсафон ва ҳамфикрони худ зиндагӣ карда тавонад. Аммо вай бар ин бовар аст, ки ҳеч чиз ўро ҳамчун ҷузъи мадинаи фозила барои дар мадинаи ҷоҳила ихтиёрӣ ва ё ғайриихтиёрӣ зистан халал намерасонад, гарчанде ки ин шахс, дар ҷунин шаҳр «одами бегона» хоҳад буд. Аз ин рӯ, мардуми фазилатноке, ки дар мадинаи ҷоҳила ба далели набудани мадинаи фозила ҳаёт ба сар мебаранд, маҷбур мешаванд, ки ҳозир ё дар оянда ба мадинаи фозила кӯч банданд. Фаробӣ таъкид мекунад, ин шахс бояд аз озодии худ истифода барад ва аз шаҳре, ки ба завқу ҳаваси ў мувофиқ нест, бояд дар ҷустуҷӯи шаҳри нақӯкорон муҳочират кунад, агар чомеаеро, ки дар он зиндагӣ мекунад, ба як

чомеаи фозила табдил надихад. Бояд қайд кард, ки барои Форобӣ озодӣ на фақат маҳсули тахайюлот ё таҳқиқоти назариявӣ, балки ӯ ин мафҳумро ҳамчун диди воқеӣ мураттаб кардааст, ки аз ҳаёти онрӯзаи чомеаи худ илҳом гирифта буд. Сафарҳои зиёди ӯ дар байни ҷамоатҳои гуногун дар шароити гуногуни иқтисодии онҳо, ба ӯ имкон доданд, ки диди ҳақиқӣ ва воқеии озодиро ба даст орад.

Чунонки, аз ин порчаҳо маълум мегардад, навъи нигоҳи чомеаҳо ва ҳокимиятдориҳо ба ҳадафҳои мақсадҳои онҳо дар таърифи фазилатҳо ва арзишҳои маданӣ ва ҳуқуқи зотию иқтисобӣ, озодию фармонбардорӣ муассир буда, чомеае, ки ҳадафи худро расидан ба лаззатҳо медонад, ҳуқуқи табиӣ ва иҷтимоии худро низ дар ҳамин чорчӯба мебинад. Дар муайян намудани ҳуқуқи шахрвандон Форобӣ ба нақши ирода дар касб намудани мартабаҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқи шахсиашон аз бунёдҳои фитрӣ ва табиӣ онҳо дониста, вазъияти ашхос ва табақаҳои иҷтимоиро вобаста ба умури зотӣ тафсир медиҳад. Ӯ робитаи миёни одамонро робитаи миёни ноқис ва комил медонад, на робитаи озоду баробар ва ба ҳамин далел фардҳои чомеа аз озодии баён ва озодии интиҳоб, дар мавриди он чӣ сарнавишт онҳоро сарфи назар мекунад, бархӯрдор нестанд ва сирфан бояд он чизро, ки раиси аввал ба василаи ақли фаъол барои саодати чомеа дарёфтааст, ба аҳли ин чомеа амр мекунад, ки аз он итоат ба ҷо оваранд. Форобӣ дар тафсири ин нукта овардааст: “Баъзеҳо гумон мекунанд, ки касеро ҳоким номидан мумкин нест, ки ӯ қобилияти маҷбур кардан барои ба ӯ итоат кардан ва эҳтиром карданро надорад, гарчанде ки вай аз хунари ҳукуматдорӣ бархӯрдор аст. Бархе дигар, ба ин ақида сарватро зам мекунанд, баъзеи дигар бар он назаранд, ки ба ин қудрат маҷбурсозӣ, таҳкиру тарсониданро низ илова кардан лозим аст. Ягонтои инҳо ба сифатҳои касбии ҳоким тааллуқ надоранд. Онҳо ҳосиятҳои онҳо, ки барои ҳоким муфид буда метавонанд, аммо дар бораи онҳо фикр мекунанд, ки моҳияти ҳокимиятдориро ташкил медиҳанд” [5, 201].

Дар осори Форобӣ ва баъдтар дар ақидаи Ибни Сино ва мутафаккирони дигари машшоии шарқӣ муносибати ошкорои онҳоро дар бораи шариат ва фикҳ ва дар пояи онҳо баррасӣ намудани хуррият (озодӣ) ва рубубият (фармонбардорӣ)-и инсон ба шакли умумида намешавад ва онҳо ҳаддалимкон кӯшиш менамуданд, ки ба умури динӣ дахл надошта бошанд. Аммо, агар барои дифоъ аз таҳдидҳо ба ҳаёташон зарурат пайдо мешуд, онҳо ба дин ва шариату фикҳ рӯчу менамуданд ва барои исботи мувофиқати он ба аҳкоми динӣ ва шариатӣ сабъ меварзиданд. Ба ин василаҳо, Форобӣ озодии инсонро дар таълимоташ ба мадди аввал гузошта, ихтиёри ӯро дар фаъолият ва рафтору кирдорҳои эътироф намудааст.

АДАБИЁТ:

1. Ибн Сина. Аш-Шифо'. Ал-Илоҳиёт. Ҷ. 1. – Қум, 1405 ҳ.к. 478 с.
2. Родионов М. А. Ислам классический. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. 250 с.
3. Сюкияйнен Л.Р. Ислам и права человека в диалоге культур и религий. М.: “ООО-Садра”, 2014. 212 с.
4. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты. Пер. с араб. - Алма-Ата, 1970. 429 с.
5. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммед Социально-этические трактаты. Пер. с араб. - Алма-Ата, 1973. 400 с.
6. Форобӣ, Абу Наср. Оро ахл ал-мадина ал-фозила. – Бейрут, 1986 (ба забони арабӣ). 187 с.
7. Форобӣ, Абу Наср. Фусул мунтази‘а. Ҷ. 2. – Бейрут, 1971 (ба забони арабӣ). 128 с.
8. Фролова Е.А. Арабская философия: Прошлое и настоящее. - М.: Языки славянских культур, 2010. 462 с.

КОНСЕПСИЯИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРӢИ ИНСОН ДАР ДОИРАИ МЕЪЁРҲОИ ҲУҚУҚӢ ВА ҚОНУНҲОИ ИСЛОМӢ

(ДАР МИСОЛИ ТАЪЛИМОТИ АБУ НАСРИ ФОРОбӢ)

Мақола ба таҳқиқи консепсияи озодӣ ва фармонбардории инсон дар доираи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳои исломӣ (дар мисоли таълимоти Абу Насри Форобӣ) баҳшида шудааст. Дар он равандҳои таърихӣ рушди қонуни фикҳӣ ислом ва дар доираи он ба чорҷӯбаи қонун даровардани талаботи ҳаёти динӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии инсон ва муқаррар гардидани мақоми инсон ва озодии ӯ дар он мавриди таҳлили баррасӣ қарор мегиранд. Дар робита бо он, лар баҳши асосии мақола таҳлили мавзӯҳои ҳуқуқи иҷтимоии инсон дар фалсафаи Форобӣ, назарияи ҳуқуқи фитрии инсон, ҳуқуқ ба зистан ё ҳаёт ба сар бурдани ӯ, сарчашмаҳои аслии ҳуқуқи ҳокимиятдорӣ ва мусобиқа барои бархӯрдорӣ аз ҳокимият ва дар пояи онҳо ҷой доштани ҳуррият (озодӣ) ва фармонбардории инсон ба ҷо оварда шудааст.

Дар мақола нишон дода шудааст, ки ҳарчанд Форобӣ побанди шароит ва талаботи замонаш буд, аммо бо нигоҳ доштани принципҳои асосии исломӣ, мавзӯи мазкурро дар доираи фалсафӣ-ақлгарой баррасӣ намуда, аз тақлиди кӯр-кӯрона ба шариати исломӣ даст кашидааст.

Вожаҳои калидӣ: озодӣ, фармонбардорӣ (итоат), Форобӣ, инсон, меъёрҳои ҳуқуқӣ, фикҳ, шариат, мадинаи фозила.

Дар бораи муаллиф: Зикирзода Х. — номзоди илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фалсафа ва фарҳанги ДДТТ ба номи С.Айни.

КОНЦЕПЦИЯ СВОБОДЫ И ПОВИНОВЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА В РАМКАХ ИСЛАМСКИХ ПРАВОВЫХ НОРМ И ЗАКОНОВ

(НА ПРИМЕРЕ УЧЕНИЯ АБУ НАСРА ФАРАБИ)

Статья посвящена исследованию понятия свободы и повиновения человека в рамках правовых норм и законов ислама (на примере учения Абу Насра Фараби). В ней анализируются и обсуждаются исторические процессы развития исламской юриспруденции и внедрение требования религиозной, экономической, социальной и политической жизни человека и установление статуса человека и его свободы в рамках исламского фикха. В связи с этим в основной части статьи анализируются темы социальных прав человека в философии Фараби, теория естественных прав человека, право жить или вести собственную жизнь, источники права на власть и конкуренция по достижению власти и возможности обеспечения свободы или повиновения человека в ней.

В статье показано, что, хотя Фараби был зависим от условий и требований своего времени, но он рассматривал данную тему в философско-рациональном духе, сохраняя основные исламские принципы, и отказывался от слепого подражания исламскому праву.

Ключевые слова: свобода, повиновение, Фараби, человек, правовые нормы, юриспруденция, шариат, добродетельный город.

Об авторе: Зикирзода Х. - кандидат философских наук, доцент кафедры философии и культуры ТГПУ им. С. Айни.

THE CONCEPT OF HUMAN FREEDOM AND OBEDIENCE IN ISLAMIC LAW AND JURISPRUDENCE

(ON THE EXAMPLE OF ABU NASR FARABI'S THOUGHTS)

The article is dedicated to the study of the concept of human freedom and obedience within the framework of Islamic legal norms and laws (on the example of the teachings of Abu Nasr Farabi). It analyses and discusses the historical processes of development of Islamic jurisprudence and the implementation of the requirements of religious, economic, social and political life of human beings and the establishment of human status and freedom within the framework of Islamic fiqh. In this context, the main part of the article analyses the themes of human social rights in the Farabi philosophy, the theory of natural rights, the right to live or conduct one's own life, the sources of the right to power and the competition to attain power and the possibilities of human freedom or obedience in it.

The article shows that although Farabi was dependent on the conditions and demands of his time, he dealt with the subject in a philosophical and rational spirit, while maintaining basic Islamic principles, and he refused to blindly imitate Islamic law.

Keywords: *freedom, obedience, Farabi, human, legal norms, jurisprudence, Shariah, virtuous city.*

About the author: Zikirzoda H. is candidate of philosophical sciences, associate professor of Philosophy and Culture Department of Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.

ПЕДАГОГИКА РАВОНШИНОСИҶ УСУЛИ ТАЪЛИМ

УДК 796

ПРОГРАММА ПРОПАГАНДЫ СПОРТА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Баротов А.М.

Хорогский государственный университет имени М.Назаршоева

В рамках программы формирования и развития спорта в Республики Таджикистан большое внимание уделяется строительству инфраструктуры и спортивных учреждений, которые способствуют росту и популярности спорта среди населения. В условиях быстро развивающегося общества, формирование спортивного образа жизни зависит от форм и методов пропаганды спорта среди населения. Данный аспект занимает особое место в государственных программах и в законодательных актах Республики Таджикистан. В 2007 году был принят Закон Республики Таджикистан «О физической культуре и спорта», который устанавливает и регулирует правовые, организационные, социально-экономические основы и обеспечение деятельности в области физической культуры и спорта в Республике Таджикистан. В законе в частности были определены такие направления развития спорта как физическая культура, массовый спорт, любительский спорт, профессиональный спорт, спортивное и олимпийское движение. Также были определены такие принципы государственной поддержки спорта как ответственность органов государственной власти, единство нормативной правовой базы, гарантия прав на занятие физической культурой и другие важные формы деятельности в области развитие спорта. В законе также было отмечено важность его распространение и пропаганды среди населения как формы привлечение к участию в спортивных мероприятиях молодежи и подрастающего поколения. Особое место в пропаганде спорта уделяется работе средствам массовой информации, которые содействуют формированию у населения потребности в занятиях физическими упражнениями, повышении интереса населения к знаниям о спорте. Организации по телевидению и радиовещанию обеспечивают в приоритетном порядке трансляцию программ физкультурно- оздоровительной и спортивной направленности. В законе отмечено, что физическое воспитание осуществляется в дошкольных образовательных учреждениях, образовательных учреждениях общего образования, начального профессионального образования и в образовательных учреждениях среднего и высшего профессионального образования.

Наиболее яркой формой пропаганды спорта, является успехи и достижения таджикских спортсменов, как на внутренних соревнованиях, так и на международной арене. Такие популярные направления спорта как национальная борьба (гуштинг), самбо, дзюдо и вольная борьба выявили много талантливых чемпионов среди которых Юсуп Абдусаломов (дзюдо), Расул Бокиев (дзюдо), Азалшо Олимов (вольная борьба), мастер спорта СССР, Саидмумин Рахимов (самбо) и многие другие таджикские

спортсмены. Сегодня особой популярностью пользуется ITF, основателем которого в Таджикистане является обладатель чёрного пояса VIII дана, президент Национальной федерации тхэквондо и кикбоксинга (НФТиК) Мирсаид Яхьяев. За 20 лет работы в НФТК было подготовлено 36 чемпионов мира, 4 заслуженных тренера Республики Таджикистан, 10 заслуженных мастеров спорта Республики Таджикистан, 35 мастеров спорта международного класса и более 100 мастеров спорта Республики Таджикистан. Стоит отметить достижения Самые яркие представители таджикского спорта в период независимости являются многократные чемпионы мира, Европы и Азии Шахоб Бахрамов, братья Дилшод и Далер Сайфиддиновы, таджикостанский метатель молота, олимпийский чемпион Олимпийских игр 2016 в Рио-де-Жанейро, вице-чемпион мира 2015 года, победитель Азиатских игр 2006, 2010 и 2014 годов, пятикратный чемпион Азии (2009, 2013, 2015, 2017, 2019), чемпион Азии среди юниоров 1999 и 2001 годов Дильшод Назаров, которые подняли знамя таджикского спорта на мировой арене.[12,2]

В связи с ростом популярности спорта в 2017 году Правительством РТ была принята «Комплексная программы развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан на 2017-2021 годы». В ходе выполнения этой программы были достигнуты большие успехи в системе спортивного развития общества. Отмечая важность этой отрасли для государства, в 1921 году Правительство РТ утвердило новую Государственную программу развития физической культуры и спорта в Республики Таджикистан на 2022-2026 годы. Сегодня спортивная инфраструктура Таджикистана составляет 10218 единиц спортивных сооружений. Финансирование этой программы на 2022-2026 годы составит 15 миллионов 950 тысяч сомони. [13,2] Данная программа реализуется посредством строительство спортивных объектов, детских площадок, стадионов и других сооружений для занятия подвижными играми, составляя общую стратегию развития спорта и физической культуры, которая занимает особое место во внутренней политики Правительства Республике Таджикистан. [2,11]

Такая политика государства создает «образец» и парадигму нового образа жизни, и здоровье становится ценностью всего общества а формы его развития составляют традицию народа.[1,45] Государство внедряет законы о здоровом образе жизни и поддерживает их как в финансовом плане, так и в административно- правовой форме. При этом, эффективными методами социального контроля становятся общественное мнение и традиции и общепринятые нормы общества.[8,126-129] Благоприятная среда и подвижные формы ведения образа жизни влияют прежде всего на рост физического здоровья индивидуума и предотвращает риски вовлечения молодежи от наркомании. Таким образом, государство создает среду в котором исключено нанесение вреда здоровью и общество фактически регулирует индивидуальное поведения человека. [11,78]

Так например введение ограничений на курение в общественных местах, продажа спиртных напитков, введение акцизного налога на производства и сбыт алкоголя и сигарет, являются частью извлечение дохода для развития спортивных сооружений. [11,79]

Таким образом, налоги и правовые нормы, гарантируют выполнение этих мер и формируют не только образ жизни, но и правильное общественное мнение о поведение человека. Эти неформальные нормы, функционируют в виде общественного мнения и являются инструментом в системе общественного порицания (осуждение) или одобрение поведения человека в обществе. Для того, чтобы человек вел себя в соответствии с общепринятыми нормами, необходимо их обучения и осуществление контроля за соблюдением здорового образа жизни.[8,126-129]

На законодательном уровне, общество формирует социальные нормы и создает механизм контроля за исполнением этих норм. Так путем порицания, общественного мнения, СМИ, органов внутренних дел, судов и других организаций государство следит

за надлежащим соблюдением этих норм и определяет базовую типологию социальной роли индивида. В этом случае применяется принцип «вознаграждение-наказание». [8,126-129] Исходя из этих мер, можно прийти к выводу о том, что в качестве мотива государство руководствуется здоровьем нации и именно этот фактор является главным в поведении государства. [1,120]

Основной проблемой здоровья Республики Таджикистан является увеличение разрыва в состоянии здоровья между социально-экономическими группами населения, то требует более тщательного подхода государства к этой проблеме. Известно, что бедность является важным детерминантом ухудшения здоровья, при котором человек лишается возможности удовлетворять свои основные потребности и это способствует ухудшению демографических показателей и снижению индекса здоровья населения, росту отдельных инфекционных и неинфекционных заболеваний, ослаблению социальной сплоченности. [2,4]

Забота об охране здоровья населения, вызвано также пропагандой здорового образа жизни не только внутри страны, но и за ее пределами. Государства принимая, условия договора о здоровом национальном обществе, принимает правила этого договора и законодательно оформляет ее на национальном уровне. [3,12] Так например в Республике Таджикистан приняты Программа формирования здорового образа жизни, Комплексная Программа развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан, Программа развития здоровья молодежи в Республике Таджикистан и Программа развития здоровья молодежи в Республике Таджикистан, которые сыграли ключевую роль в пропаганде здорового образа жизни. [4,103] По сравнению с 1991 годом, в 2020 году количество спортивных сооружений выросло до 10220 сооружений, что составляет прирост в девять раз. Только в 2020 году, несмотря на ограничения связанные с Ковид-19, в стране были сданы в эксплуатацию 147 спортивных сооружений на сумму 1 миллиарда 63 миллиона сомони, что намного повысило занятия спортом и привлечение молодежи к здоровому образу жизни. [5,24]

Вместе с этим, отсутствие квалифицированных кадров, плохая оснащенность спортивных баз, несоответствие физической нагрузки подготовленности учащихся в школах приводит к ослаблению внимания молодежи к занятию физическими упражнениями. [6,242] Поэтому важно чтобы государства через СМИ и интернет всячески привлекала молодежь к занятию здоровым образом жизни. СМИ во все времена были отражателем политического, экономического, социального и культурного положения стран и народов, и признана как достоверный источник информации. Такие программы как «Дунёи варзиш» («Мир спорта»), «Мадади Сино» («Помощь Авиценны»), а также создание телеканала «Варзиш» являются важными шагами в деле пропаганды здорового образа жизни. [9,289]

Подводя итоги данного исследования, стоит отметить, что основные направления реализации программы здорового образа жизни, является важным аспектом национального образа жизни. В рамках этой программы, государство борется против любых форм девиантного поведения. Исследование здорового образа жизни показало, что выявление уровня здоровья нации, зависит от социального фактора и даже наше отношение к привычкам и к состоянию организма является частью построения общества с здоровым средой обитания. [10,67] Исходя из этого можно прийти к выводу о том, что именно посредством программы развития спорта и его пропаганды возможно достижение гармоничного общества в котором здоровье нации будет приоритетным в политике государства, общества и всего населения страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вебер М. Избранные произведения.- М., Прогресс,1990.- 670 с.

2. Национальная программа формирования здорового образа жизни в Республики Таджикистан на период 2011-2020 годы // Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от «30» октября 2010 г. №560.- 24 с.
3. Меры, требуемые на национальном уровне для ратификации, присоединения, утверждения или принятия Протокола о ликвидации незаконной торговли табачными изделиями.- принят 12 ноября 2012 г. в Сеуле, Республика Корея.- 15 с.
4. Муинзода М.М. Участие молодежи в процессах социально-экономического преобразования РТ в годы независимости (1991-2016гг.),-специальность: 07.00.02 - Отечественная история.- Душанбе-2019.- 167 с.
5. Послание Президента РТ Парламенту РТ - Душанбе, 2021. – 37 с.
6. Педагогика на уроках физкультуры // Л.А.Губанова, Ш.А.Сафаров Институт развития образования Академии образования Таджикистана, Таджикский институт физической культуры им. С.Рахимова/Вестник ТНУ, 3/6(96) 2012.- С.242-244
7. Понимающая социология Вебера // Кравец А.С./ Вестник ВГУ. Серия: Философия 2010. № 2,- С.42-46
8. Социальное действие, взаимодействие, поведение и социальный контроль //Г.И.Козырев /Социологические исследования, № 8, 2005. - С. 126-129
9. Тематическое многообразие региональных СМИ // Маъмурзода Н.М. Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава // Вестник ТНУ, Серия филологических наук 2019. №1; Системные особенности радиовещания в Республике Таджикистан // Абдуллозода М.А. Российско-Таджикский (Славянский) университет С.289-193
10. Энтони Гидденс.- Социология.-М., 2010 год.- 256 с.
11. The Idea of Healthy Lifestyle and Its Transformation Into Health-Oriented Lifestyle in Contemporary Society. paholokoo@gmail.com SAGE Open July-September 2013: p. 1–10 sgo.sagepub.com
12. www.http // official site // Агентство по государственным закупкам товаров, работ и услуг при Правительстве Республики Таджикистан.- 2022/Режим доступа:10 декабря 2022 года
13. www. http // НИАТ «Ховар», Режим доступа: 10 декабря 2022 года.

ПРОГРАММА ПРОПАГАНДЫ СПОРТА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В данной статье автор выносит на обсуждение политику государства в области пропаганды развития спорта и здорового образа жизни. Автор указывает на важность данного аспекта в политике государства и отмечает ключевую роль спортивного развития в развитии социального досуга и здоровье нации. В этом плане, по мнению автора, особое место занимают государственные программы развития спорта и здорового образа жизни, которые направлены на улучшение общественной среды. Автор приходит к выводу о том, что именно благодаря спортивному обществу возможно гармоничное развитие других направлений общественных институтов.

Ключевые слова: спорт, здоровый образ жизни, национальный, программа, обычаи, традиции, общество, влияние.

Информация об авторе: Баротов Анварбек, ассистент кафедры истории таджикского народа, ХогУ имени М.Назаршоев, тел: 00944-91-94, mail: anvarbek 2391@mail.ru

БАРНОМАИ ТАШВИҚОТИ СПОРТ ДАР ҶОМЕАИ ИМРӯЗА

Дар мақолаи мазкур муаллиф рушди варзиширо аз нуқтаи назари сиёсати давлатӣ ба муҳокима мегузорад. Муаллиф ба ҷанбаҳои ҳаёти солим ва нақши онҳоро дар таъсиси тарзи

ҳаёти миллии нишон дода, чиҳати иҷтимоӣ ва маънавии тарзи ҳаёти солимро барои ҷомеа ёдрас мешавад. Муаллиф тарзи ҳаёти солимро таҳлил намуда, алоқамандии сиёсати давлат ва барномаҳои миллиро хотиррасон мешавад. Ҳамчунин муаллиф рушди варзишии Ҷумҳурии Тоҷикистони имрузаро дар доираи равандҳои солимгардонии ҷомеа муқоиса карда таъсири мусбӣ онро ба иқтисодиёт ва фарҳанги миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ёдрас мешавад. Дар мақолаи мазкур инчунин муаллиф проблемаи иҷтимоии тарзи ҳаёти аъзоёни ҷомеа мавриди таҳлил қарор медиҳад. Муаллиф мавқеи илмӣ истиллоҳи ҳаёти солимро дар мисоли тадқиқотҳои олимони таҳлил намуда, муносибати ин истиллоҳро бо иқтисодиёти ҷомеа ва тарзи ҳаёти одамон баррасӣ мекунад. Муаллиф ба хулоса омад, ки барномаҳои варзишии давлат барои беҳтар кардани вазъи ҳаёти ҷомеа нақши муҳим доранд.

Калимаҳои калидӣ: варзиш, тарзи ҳаёти солим, милли, барнома, анъанаҳои милли, урфу одат, ҷомеа, таъсир.

Маълумот дар бораи муаллиф: Баротов Анварбек, Ассистенти кафедраи таърихи халқи тоҷик Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, тел: 00944-91-94, mail: anvarbek2391@mail.ru

SPORT PROMOTION PROGRAM IN MODERN SOCIETY

In this article the author give to discussion the problem of national sport development from point of view of national an common culture of society. Author note the role of cultural elements and their influence to national sport development. The article is devoted to the peculiarities of the use of the concept of healthy traditions and customs as a part of culture and their influence to national life style. This concept was used as an additional tool for studying critical moments in the research of scholars of culture and national healthy life style. A significant place in the article is given to the role of national Tajik culture and their influence to national life style in current period. By the base of this researches author made comparative analyses of ccultural processes with people traditions and note the cause of their positive role in economic and cultural life of Republic of Tajikistan.

Кew words: sport, life style, national values, traditions, program, national customs, society, influences.

Information about author: Barotov Anvarbek assistant of History of Talik people dep. 00944-91-94, mail : anvarbek2391@mail.ru

УДК 88 2

ТАФАККУР ВА МОҲИЯТИ ОН

Пайшамбиева М.Л.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Тафаккур раванди олитарини маърифатӣ буда, хосияти муҳими ашё ва ҳодисаҳои ҳақиқати ихотакарда, алоқа ва муносибати байни онҳоро нишон медиҳад. Тафаккур бо нутқ алоқаи чудонашаванда дошта, хусусияти иҷтимоӣ дорад. Вай раванди чустуҷӯ ва кашфиёт, алоқамандкунӣ ва чамъбасткунӣ инъикоси ҳақиқат дар рафти таълили онаст. Тафаккур дар асоси пайдошавии дониши ҳисси аз равандҳои эҳсосу идрок сар зада, дар рафти фаъолияти амалӣ чун раванди олитарини маърифатӣ ташаккул меёбад. Интиқод калимаи арабӣ буда маънояш нақд кардан, сара кардан, танқид кардан, таҳлил кардан, чудо намуданро дорад. Тафаккури интиқодӣ (аз калимаи англисӣ critical thinking)- ақидарониест, ки хангоми таҳлили ашё ва ҳодисаҳо барои гирифтани хулосаҳои асоснок, истифодаи шуда, ба додани баҳои реалӣ, мулоҳизаронӣ, ва инчунин дуруст истифода бурдани натиҷаҳои гирифта дар ҳолати ё проблема имконият медиҳад. Дар маънои васеъ зерини мафҳуми тафаккури интиқодӣ фикрронии сатҳи баланд дар назар дошта мешавад. Тафаккури интиқодӣ- фикррониест, ки дар натиҷаи он шахс маълумоти нав ва ақидаи худро зерини шуъба қарор медиҳад. Чунин фикр вучуд дорад, ки гузариш ба тафаккури дараҷаи интиқодӣ дар ҳар гуна ҷомеа – зарурияти аввалиндараҷаи пешрафти

он мебошад. Дар маънои маҳдуд тафаккури интиқодӣ “баҳодихии одилонаи тасдиқот”-ро ифода мекунад. Яке аз таърифҳои паҳншудатарини тафаккури интиқодӣ-“ тафаккури инъикосии оқилонаи ба интиҳоби роҳи ҳалли боварибахш ва фаъолият нигаронидашуда” мебошад. Таърифи нисбатан муфассал “раванди интелектуалии бонизому моҳиронаи таҳлил, таҳияи консепсия, татбиқ, таркиб(синтез), арзёбии ахбор ё дониши дар натиҷаи мушоҳида, таҷриба, ақидаронӣ ё комуникатсия, ҳамчун нишона барои тасдиқ ва амал ҳосилгардида”-ро дорад. Вобаста ба ин мақсад ва вазифаҳои технологияи тафаккури интиқодиро метавон чунин баррасӣ намуд:

-Ташаккул додани шакли нави фикркунӣ;

-Ташаккули сифатҳои асосии шахсият ба монанди: фикрронӣ, муошират, эҷодкорӣ ва ғайра.

-Рушди тафаккури таҳлилий ва интиқодӣ.

-Ташаккули фарҳанги хондан, аз ҷумла, қобилияти кор карда тавоништан бо манбаъҳои гуногуни иттилоотӣ.

-ташаккул додани фаъолияти ҷустуҷӯиву эҷодӣ ва ба кор даровардани механизми худомӯзӣ

Тафаккури интиқодӣ дар низоми нави маориф барои ворид шудан ба фазои стандарти таҳсилоти ҷаҳонӣ нигаронида шудааст. Дар таълими анъанавӣ рушди ҳамаҷониба ва мутаносиби ҳар як хонанда ҳадафи асосӣ ба шумор меравад. Ҷузъимуҳимтарини раванди педагогӣ ҳамкориҳои шахсии омӯзгор ва хонанда мебошад. Ба тарбияи шахсият, яъне инкишофи ҳаматарафаи он имкониятҳои ба он хос, озодии фикрӣ ва ахлоқии он роли махсус дода мешавад. Дар таълимоти миллии маориф дар Федератсияи Россия зарурати рушди ҳамаҷониба ва саривақтии қобилиятҳои эҷодии кӯдакон ва ҷавонон, ташаккули малақаҳои худомӯзӣ, худшиносии шахсият, инчунин ташаккули меҳнат ҳавасмандкунӣ, ҳаёти фаъол ва мавқеи касбӣ, омӯзиш дар принципҳои асосии ташаккули касб ва малақаҳои рафтор мебошад. Дар назди мактаб вазифаи гузошта шудааст, ки хатмкунандагон ба вазъиятҳои тағйирёбандаи зиндагӣ мутобиқ шуда тавонанд, мустақилона донишҳои заруриро аз худ кунанд, аз нуқтаи назари интиқодӣ фикр карда тавонанд, мушқилотеро, ки дар воқеият ба миён меоянд, дида тавонанд, роҳҳои ҷустуҷӯ кунанд.

Тафаккур протсессии маърифатие мебошад, ки одам туфайли он дар бораи олам ва ҳодисоти он донишҳои мукаммал ҳосил мекунад. Ҳаёт дар назди инсон чунин масъалаҳоеро пеш мегузорад, ки онҳоро танҳо тавассути идроки бевосита ҳал кардан мумкин нест. Ба бисёр саволҳо дар асоси хулоса баровардан аз донишҳои мавҷуда ҷавоб ҷӯстан зарур аст ва ба ин фаъолияти фикрӣ мусоидат мекунад. Тафаккур ҳамеша бо ҳалли масъала алоқаманд аст. Барои ҳалли масъала донишдони қонунҳои ҳақиқат ва ҷамъбасти намудани ҳодисаҳои алоҳидаи мушаххас зарур аст.

Одам барои он ки ҳақиқатро дигар кунад, бояд натиҷаи фаъолиятро пешбинӣ намояд. Банақшагирӣ ва интиҳоби роҳҳои оқилонаи ҳалли масъалаҳо бе донишдони қонунҳои олами объективӣ ва истифода бурда тавонишдони онҳо дар шароитҳои конкретӣ номумкин аст. Қонунҳои ҳақиқат ин ҷамъбасти ҳодисаҳо мебошад, ки аз онҳо хулосаҳои даркорӣ бароварда мешавад.

Тафаккури инсон аз ҳудуди идрок баромада, ҳақиқатро боз дурустару амиқтар доништа мегирад асалан, суръати рушноӣ ба 300000 км/сония баробар аст ва идроки мо кодир нест, ки ин суръати баландро дарк намояд. Ин суръати тези рушноиро танҳо тавассути тафаккур метавонем муайян намоем. Протсессии тафаккур моҳияти ашъ, алоқа ва муносибатҳои байни предмету ҳодисаҳо инъикос менамояд. Тафаккур ҳарчанд аз ҳудуди эҳсос ва идрок барояд ҳам, вале ба ин маърифати ҳиссӣ, ки сарчашмаи асосии донишҳои мо дар бораи олами беруна мебошад, таъя мекунад.

Фаъолияти фикрӣ бо амалия зич алоқаманд аст. Меҳнат, таълим, бозӣ ва умуман

ҳар гуна намудҳои фаъолияти одам ҳалли масъалаи фикриро талаб мекунад. Амалия – сарчашмаи фаъолияти фикрӣ аст. Дар баробари ин, амалия ҳам барои эҳсосу идрок ва ҳам барои тафаккур меъёри ҳақиқат мебошад. Одам чамбаст ва хулосахоҷашро дар амалия месанҷад. Амалия фаъолияти фикрии инсонро ислоҳ мекунад. Амалия ин ҳамон соҳаест, ки дар он натиҷаҳои фаъолияти фикрӣ татбиқ мегарданд.

Бояд қайд кард, ки фаъолияти амалии одам дар навбати худ, бетафаккур вучуд дошта наметавонад. Вай барои ба нақша даровардани фаъолият ва иҷрои он ниҳоят зарур аст. Одам амал карда истода, мазмуни амалҳои худро фаҳмида мегирад, дигаргунӣ медарорад ва баҳри бартараф кардани душвориҳои бо он дучор омада андеша мекунад.

Ҳамин тариқ, тафаккур ҳамчун протсессии маърифатӣ инъикоси чамбасткунанда ва ба воситаи ҳақиқати объективӣ буда, туфайли он хусусиятҳои умумию муҳими предмету ҳодисаҳо, алоқа ва муносибатҳои байни онҳо инъикос мешавад. Тафаккур ҳамчун инъикоси чамбасткунанда ва ба воситаи ҳақиқат протсессии олии психикӣ буда, танҳо ба одам хос аст.

Асоси физиологии тафаккурро фаъолияти рефлектории майнаи сар, ҳамон алоқаҳои муваққатии асабие, ки дар пӯстлохи нимкӯраҳои калон ба амал меоянд, ташкил медиҳад бо иттилоот моҳирона коркунед (таҳлил кунед, гипотезаҳо барои ҳалли масъала пешниҳод кунед, умумӣ кунед, аналогияҳо кашед, намунаҳо муқаррар кунед, хулосаҳои асоснок бароварда, онҳоро барои ҳалли масъалаҳои нав истифода баред). Дар баробари ин, хушмуомила будан, дар гурӯҳҳои гуногуни иҷтимо робита доштан, дар соҳаҳои гуногун ҳамкорӣ карда тавонистан, мустақилона дар рушди интеллекту ахлоқ ва сатҳи фарҳангии худ кор кардан зарур аст.

Тафаккури интиқодӣ яке аз малақаҳои асосии асри 21 аст, ки ба шахс имкон медиҳад, то иттилоотро таҳлил кунад, хулоса барорад, маълумотро қабул ё рад кунад ё мавқеашро оиди ин ё он мавзӯ муайян намояд. Тафаккури интиқодӣ ин қобилияти хуб ва оқилона андеша кардан аст, ки дар асоси он шахс чӣ кор кардан ё ба чӣ бовар карданашро муайян менамояд. Тафаккури интиқодӣ яке аз малақаҳои асосии асри 21 аст, ки ба шахс имкон медиҳад, то иттилоотро таҳлил кунад, хулоса барорад, маълумотро қабул ё рад кунад ё мавқеашро оиди ин ё он мавзӯ муайян намояд. Тафаккури интиқодӣ ин қобилияти хуб ва оқилона андеша кардан аст, ки дар асоси он шахс чӣ кор кардан ё ба чӣ бовар карданашро муайян менамояд 5 маслиҳати муфид барои рушди тафаккури интиқодӣ:

- Ҳамешаба омӯзиши соҳаҳои гуногун машғул шавед, яъне ҷаҳонбинии худро дар ҳама самт васеъ гардонед

- Адабиёти бадеӣ ва илмиро мунтазам мутолиа намоед;

- Филмҳои хуччатӣ ва дарсҳои интернетӣ, ки дар порталҳои омӯзишӣ ва YouTube

– каналҳо дастрас ҳастанд, тамошо намоед;

- Одамон ва рафтори онҳоро мушоҳида кунед. Ин ба шумо кӯмак мекунад, то сабаби рафтори онҳоро фаҳмед ва стратегияи ҳамкорӣ дар вазъиятҳои гуногунро таҳия намоед;

- Бо мардум гуфтугӯ кунед, ба андеша ва таҷрибаи онҳо тавачҷӯх зоҳир кунед.

Ин ба шумо имконият медиҳад, ки мавқеи худро нисбати ягон масъала муайян намоед. Омӯзгорон ва равоншиносон табиати тафаккури истехсолӣ ва репродуктивӣ, назариявӣ ва амалӣ, эҷодӣ, проблемавӣ, мантиқӣ ва ғайраро хеле васеъ омӯхтаанд. Аммо таҳлили адабиёти психологию педагогӣ нишон медиҳад, ки тафаккури интиқодӣ ҳамчун яке аз намудҳои тафаккур нисбат ба таълими математика ба таври кофӣ тавсиф карда нашудааст. Агар дар психология дар соҳаи муайян кардани моҳияти тафаккури танқидӣ тадқиқот мавҷуд бошад, пас дар педагогика имруз ин масъаларо ба қадри кифоя инкишоф наёфта ҳисоб кардан мумкин аст. Тадқиқотҳои мавҷудаи А.В.Бутенко, С.И.Заир-бек, И.О.Загашев, М.В.Кларин, А.И.Липкина, И.В.Муштавинская, Л.А.Рыбак, В.М.Синельникова, Е.А.Ходос барои таҳияи тавсияҳои амалии донишҷӯён андешаи кофӣ

намедиҳанд. Тафаккур дар просесси таълими математика. Табиист, ки агар бо ин масъала аз тарафи тамоми коллективи педагоги мунтазам ва ба мақсад мувофиқ машғул шавад, просесси ташаккули он ба анҷом мерасад. Ташаккули тафаккури интиқодӣ бояд дар ҳама ҷанҳон таълимӣ ҳам дар соатҳои дарсӣ ва ҷӣ дар соатҳои баъд аз дарс, аз ҷумла, дар математика, амалӣ карда шавад. Интиқоби дурусти усулҳои таълим имкон медиҳад, ки тафаккури хонандагон ҳама ҷониба инкишоф дода, тафаккури интиқодӣ низ инкишоф ёбад.

Тафаккури интиқодӣ дар фаъолияти омӯзгорӣ ҳамчун маҷмӯи сифатҳо ва малакаҳои фаҳмида мешавад, ки сатҳи баланди фарҳанги тадқиқотии омӯзгор ва донишҷӯ, инчунин «тафаккури баҳодихӣ, инъикоскунанда»-ро муайян мекунанд, ки дониш барои онҳо на ниҳой, балки ибтидоӣ мебошад. Нуқта, тафаккури асоснок ва мантиқӣ, ки ба таҷрибаи саҳеҳ ва фактҳои собитшуда асос ёфтааст.

Ақсар вақт тафаккури интиқодӣ ҳамчун раванди баҳодихии эътимодноқӣ, саҳеҳӣ ё арзиши чизе, қобилияти баҳодихӣ барои ҷустуҷӯ ва пайдо кардани сабабҳо ва нуқтаи назари алтернативӣ, дарк кардани вазъият дар маҷмӯъ ва тағйир додани мавқеи худ дар асоси далелҳо фаҳмида мешавад.

Тафаккури интиқодӣ тафаккури оқилонаи инъикоскунанда мебошад, ки ба қарор додани ҷӣ бовар кардан ва ҷӣ бояд кард. (Ҷуди А. Браус, Дэвид Вуд). Дар мувозинат, мантиқ ва мақсадноқӣ фарқ мекунанд. Таърифи дигар ин тафаккур равона шудааст.»

Шӯрои миллии рушди тафаккури интиқодӣ таърифи зеринро пешниҳод мекунанд: «Тафаккури интиқодӣ як раванди зеҳнӣ муташаққил аст, ки ба фаъолона дарк кардан, истифода бурдан, таҳлил, ҷамъбасти ё арзёбии иттилооте, ки тавассути мушоҳида, таҷриба, мулоҳиза, мулоҳиза ё муошират ба даст омадааст ё эҷод шудааст. Мафҳуми «танқидӣ» ҷузъи баҳодихиро дар назар дорад, ки ба ҳеҷ ваҷҳ синоними мафҳуми «танқид» нест.

Тафаккури интиқодӣ баъзан ҳамчун тафаккури равонашуда номида мешавад, зеро он барои ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ нигаронида шудааст. Ба ин маъно, он ба тафаккури бесамар ё худкор мухолиф аст, яъне барои ноил шудан ба ҳадафи мушаххас нигаронида нашудааст.

«Вақте ки мо ба таври интиқодӣ фикр мекунем, - шарҳ медиҳад Д. Ҳалперн, - мо ба натиҷаҳои равандҳои фикрронии худ баҳо медиҳем - то ҷӣ андоза дуруст будани қарори қабулкардаамон ё то ҷӣ андоза мо аз ӯҳдаи ин вазифа баромадем. Тафаккури интиқодӣ инчунин арзёбии ҳуди раванди фикрро дар бар мегирад - далелҳое, ки ба ҳулосаҳои мо овардаанд ё омилҳое, ки мо ҳангоми қабули қарор ба назар гирифтаем.» Тафаккури интиқодӣ баъзан ҳамчун тафаккури равонашуда номида мешавад, зеро он барои ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ нигаронида шудааст. Ба ин маъно, он ба тафаккури бесамар ё худкор мухолиф аст, яъне барои ноил шудан ба ҳадафи мушаххас нигаронида нашудааст.

Д.Клюстер аз кӯшиши баъзе омӯзгорон барои муайян кардани тафаккури интиқодӣ бо равандҳои тафаккур, ба монанди ёдгирӣ, фаҳмиш ва тафаккури эҷодӣ, интуитивӣ ҳушдор медиҳад. Бо тамоми аҳамияти рушди хотира, аз ёд кардан тафаккур нест. Инкишофи интеллект на бештар бо истисмори хотира, балки бо инкишофи тафаккури мушаққил вобаста аст. Ба андешаи муаллиф, ин тафаккур ва дарк нест, ин танҳо яке аз шартҳои тафаккури интиқодӣ аст. Д.Клюстер панҷ ҷанбаеро муайян мекунанд, ки тафаккури интиқодӣ аз дигар навъҳои он фарқ мекунанд.

1. Тафаккури интиқодӣ тафаккури мушаққил аст.

2. Иттилоот нуқтаи ибтидоӣ аст, на нуқтаи ниҳоии тафаккури интиқодӣ. Дониш ангеҷаеро ба вучуд меорад, ки бидуни он инсон наметавонад интиқодӣ андеша кунад.

3. Тафаккури интиқодӣ аз гузоштани саволҳо ва равшан намудани масъалаҳои ҳалшаванда оғоз мешавад. Тафаккури интиқодӣ кӯшиш мекунанд, ки далелҳои боварибахш дошта бошад

4. Тафаккури интиқодӣ тафаккури иҷтимоӣ аст

Оё зарур аст ва оё ҳадафмандона ташаккул додани тафаккури интиқодӣ имконпазир аст? Ба ин савол дар ибтидои асри гузашта Д.Дьюи бешак посух дода буд. Ба андешаи ӯ, чизи асосие, ки дар ҳама гуна муассисаҳои таълимӣ бояд анҷом диҳад, ин кӯдакон «фикр» омӯзонидан аст.

Тафаккури интиқодӣ ҳамеша барои дониш саъй мекунад, зеро ҳамаи андешаҳои пайванде, ки дар риштаи тафаккур қарор доранд, бар пояи дониши маълум, таҷриба ва «нигоҳ» ба ношиносанд. Тафаккури интиқодӣ ҳамеша дараҷаи муайяни итминонро ифода мекунад, аммо итминон ба далелҳо асос ёфтааст, «ғайр аз ин, дар раванди равонӣ дар зери далелҳои ба парванда дахлдошта он аломатҳоро дар назар дорем, ки хангоми баровардани хулоса ё ташаккули хулоса ҳамчун далел истифода мешаванд. қарор». Чунин ба назар мерасад, ки Д.Дьюи дуруст таъкид карда буд, ки на ҳама тафаккурро самарабахш номидан мумкин аст, ки сазовори вазифаи рушди махсус ва мақсадноки он аст. Тафаккур воқеияти атрофро инъикос мекунад, вале барқарор намудани алоқаи байни ашё ва падидаҳои олами атроф тафаккури махсус, рефлекси (интиқодӣ)-ро тақозо мекунад, ки ба қавли Д.Дьюи ягона арзишманд барои тарбия ва рушд аст. Масъала раванди тафаккурро ҳавасманд мекунад, аммо тафаккури мустақили интиқодӣ танҳо дар асоси донишҳои муайян, дарки таҷрибаи қаблан ҳосилшуда имконпазир аст. Барои рушди тафаккури интиқодӣ, албатта, донишдони самтҳои дар боло зикргардидаи татбиқи он ба гуфтаи Б.Блум хеле муҳим аст, аммо ин кофӣ нест. Бояд тасаввуроти возеҳ дошта бошад, ки чӣ гуна малакаҳои зеҳнӣ ба ташаккули чунин тафаккур бо мақсади аз худ кардани дониш, таҳлил, ҷамъбаст, арзёбии иттилооти гирифташуда, азнавсозии иттилоот мусоидат мекунанд.

Д.Халперн дар бораи малакаҳои зеҳнии тафаккури интиқодӣ андешаронӣ намуда, ба инҳо таваҷҷӯҳ мекунад:

- таҳлил хулосаҳо;
- ташвиқ, таҳия, таҳияи гипотезаҳо;
- таъсис ва эҷод, ҷустуҷӯи ташбеҳҳо;
- фаъолсозии донишҳои қаблан гирифташуда;
- фаъолшавии робитаҳои сабабӣ;
- таҳлили аҳамият;
- муқоиса, муҳолифат;
- дар шароити воқеӣ татбиқ;
- муқовимат;
- баҳодиҳӣ ва эътимоднокиётиборнокии он;
- умумияти андешаҳо;
- омӯхтани нуктаи назари дигар.

П.Бонни чунин малакаҳои марбут ба тафаккури интиқодиро чунин муайян мекунад:

- дарёфти аналогия ва дигар намудҳои муносибатҳои байни пораҳои иттилоот;
- муайян намудани аҳамияти иттилоот барои сохторбандӣ ва ҳалли мушкилот;
- ҷустуҷӯ ва арзёбии роҳҳо ё роҳҳои алтернативии ҳалли мушкилот;
- Муайян кардани мушкилот дар матни иттилоот.

Ин маънои онро дорад, ки донишҷӯён бояд мустақилона мушкилотро муайян кунанд ва донишҷӯеро, ки барои ҳалли он доранд, истифода баранд.

Бисёре аз донишҷӯён майли эҷодкорона ва интиқодӣ фикр мекунанд. Мутаассифона, чунин кӯдаконе, ки ба ақидаҳои аз ҷониби умум пазируфташуда шубҳа мекунанд, аксар вақт дар мактаб ва дар хона зишт, «мушкил» ҳисобида мешаванд ва ба гуфтаи калонсолон, аз нав тарбия талаб мекунанд. Дар бораи ба вучуд овардан ва мустаҳкам намудани ҳавасмандии маърифатии талабагон гамхории махсус бояд кард. Ҳавасмандии доимӣ бартарихҳои бебаҳо ба вучуд меорад, зеро он ба шахсе, ки дар ҳалли мушкилот дучор

шудааст, имкон медиҳад, ки фаъолияти худро вақт ба вақт ба дигар объектҳо гузарад, вазифаи асосиро аз даст надихад. Чунин ивазкунӣ ҳам ҳамчун чораи пешгирикунанда, ки шахсро аз кори зиёдатӣ муҳофизат мекунад ва ҳам ҳамчун роҳи муваққатан тамаркуз кардани диққат ба хусусиятҳои паҳлӯии (нисбат ба вазифаи аввала) вазъият, ки дар байни онҳо роҳи баромадан мумкин аст, амал мекунад. Худи далели тавлиди саволҳо бо ҳавасмандкунӣ муайян карда мешавад. Дар баробари ин, қобилияти дуруст гузоштани савол муҳим аст, то он диққатро мутамарказ кунад ва номбар кардани гипотезаҳоро маҳдуд кунад. Файласуфи маъруфи юнонӣ Сукрот усули бедор кардани саволҳоро кашф кард, ки номи ӯро дорад.

АДАБИЁТ:

14. Вербицкий А.А. Деловая игра как метод активного обучения «Современная высшая школа». - 2005. - №3. - С.23-28.
15. Никитина Н.Н., Железнякова О.М., Петухов М.А. Основы профессионально педагогической деятельности. - М.: Мастерство, 2002. -288
16. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебные пособия Под ред. Е. С. Полат. - М.: Академия, 2000.- с.224
17. Образцов, П.И. Информационно-технологическое обеспечение учебного процесса в вузе П.И. Образцов Высшее образование в России. - 2001. - № 6. - С. 46-50.
18. Сластенин, В.А. О современных подходах к подготовке педагога В.А. Сластенин, Н.Г. Руденко Педагогика. - 1999. - № 6. - С.55-62.

ТАФАККУР ВА МОҲИЯТИ ОН

Мақола доир ба тафаккури интиқодӣ, моҳияти он ва ақидаҳои гуногун чамъ оварда шудаанд. Тафаккури интиқодӣ дар низомии нави маориф барои ворид шудан ба фазои стандарти таҳсилоти ҷаҳонӣ нигаронида шудааст.

Дар маънои васеъ зеро мафҳуми тафаккури интиқодӣ фикрронии сатҳи баланд дар назар дорад. Тафаккури интиқодӣ- фикрронист, ки дар натиҷаи он шахс маълумоти нав ва ақидаи худро зеро шуъба қарор медиҳад.

Тафаккури интиқодӣ дар фаъолияти омӯзгорӣ ҳамчун маҷмӯи сифатҳо ва малақаҳо фаҳмида мешавад, ки сатҳи баланди фарҳанги тадқиқотии омӯзгор ва донишҷӯ инчунин «тафаккури баҳодихӣ инъикоскунанда»-ро муайян мекунад, ки дониш барои онҳо на ниҳой, балки ибтидоӣ мебошад.

Калидвожаҳо: фикрронӣ, муошират, эҷодкорӣ, танқидӣ, проблемавӣ, мантиқӣ, амалӣ

МЫШЛЕНИЕ И ЕГО СУЩНОСТЬ

Статья о критическом мышлении и сути его различных мнений представлены. Мышление трансферав новой системе образовательных стандартов. В самом широком смысле под понятием мышление понимается перенос поверхностного мышления значит высокий. Критическое мышление

-это способ мышления, в результате которого человек подает новую информацию и свое мнение под отдел, и ученика, а также «оценочное, рефлексивное мышление». Они делают то, что знания для них не конечные, а первичные.

Ключевые слова: мышление, общение, творчество, критика, проблемность, логика, действие.

The article on intellectual thinking, its essence and different opinions have been collected. In board sense, the concept of critical thinking means high-level thinking. Critical thinking is the result of which a person has new information and his own opinion. Critical thinking in the teachers activity is understood as a set of qualities and skills that determine the high level of the teachers research culture and the “ reflective evaluation thinking” , for whom knowledge is not the end, but the beginning.

Key words; thinking, communication, creation, criticism, problematic, logics, action.

Маълумот дар бораи муаллиф: Пайшамбиева Манижа Лашкарбековна -ассестенти кафедраи биоэкология ва туризми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. (+992501263011)

Information about autor: Payshambieva Manizha Lashkarbekovna - assistant of Bioecology and Tourism department of Khorog State University named after Moyonsho Nazarshoev Phone:(+992501263011)

Сведения об автора: Пайшамбиева Манижа Лашкарбековна ассистент кафедры биоэкологии и туризма Хорогский государственный университет (Хогу)имене М Назаршоева, Таджикистан тел: +(992501263011)

ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГИИ ЛАӢҚАТМАНДӢ

Неъматуллоев М.М.

Муассисаи таълимии давлатии

“Гимназияи №1 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе”

Лаёқтмандӣ масъалаест, ки таваҷҷуҳи тамоми кишвархоро ба худ ҷалб намуда, аксарият наврасону ҷавонони болаёқатро захираи кадрӣ стратегӣ давлат ва ҷамъият эътироф мекунад. Чунончи, Асогузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 18 март соли 2020 зимни мулоқот бо зиёӣён вазорати маориф ва илмро вазифадор карданд, ки дар асоси талаботи нав ва бо мақсади мутобиқ сохтан ба меъёрҳои байналмилалӣ, инчунин, баланд бардоштани сифати таълим стандартҳои давлатӣ ва нақшаву барномаҳои таълимиро дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот таҷдиди назар намояд [1]. Ин таъкидҳои муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар шароите, ки барои кӯдакони болаёқат нақшаву барномаҳои алоҳида таҳия нагардидаанд, басо саривақтист.

Истилоҳи “лаёқат” дар давоми асри XX ба тағйироти ҷиддӣ дучор омада, дар аввал, ин консепсия танҳо ба калонсолоне, ки дастовардҳои барҷаста доштанд, рабт дода мешуд. Сипас, он нисбат ба кӯдакон, бо дарназардошти рушди зехнӣ ва муваффақияти истисноӣ дар раванди омӯзиши онҳо мавриди истифода қарор гирифт. Ба гурӯҳи кӯдакони лаёқатманд кӯдаконе шомил буданд, ки дар байни чанд дарсади кӯдакон зимни санҷишҳои зехнӣ натиҷаҳои баланд нишон медоданд. Бо вучуди ин, бо гузари замон маълум гашт, ки пешгӯӣҳое, ки аз натиҷаи санҷишҳои тестӣ бар меомаданд, амалӣ намешаванд: нишондодҳои баланди рушди зехнӣ кафолати муваффақияти касбӣ ва дастовардҳои барҷастаи эҷодиро намедоданд. Дар баробари ин, кӯдакони дорои IQ-и пастр аз ҷумлаи одамоне буда метавонанд, ки ба пешрафти соҳаҳои гуногун таъсир мерасонанд ва ҳаёти ҷомеаро тағйир медиҳанд. Чунин кунҷковӣ педагогҳоро водор сохт, ки гаштаву баргашта ба мӯҳтавои истилоҳи «лаёқат» ва баҳусус, ба саволи он, ки кадом навъҳои лаёқат аз доираи назари муҳаққиқону олимон дур мондаанд, рӯ оранд.

Аллакай дар тӯли солҳои 20-ум раваншиносон шахсони ба истилоҳ “маҳсусан моҳир”-ро ҷудо карда буданд. Ба ин категория шахсони дорои маҳорати “техникӣ”, “тиҷоратӣ”, “академӣ”, “бадеӣ”, “иҷтимоӣ” муносибат карда мешуд [8, 43]. Дар солҳои 30-юм эътирози мутахассисон нисбат ба истифодаи истисноии санҷишҳои зехнӣ барои муайян кардани лаёқатмандии кӯдакон шунида шуд. Воқеият ин буд, ки таваҷҷуҳ ба рушди зехният ниҳоят кам ба назар мерасид. Масалан, дар мавриди комёбиҳои эҷодӣ муносибати ғайристандартӣ ва воқеӣ талаб карда мешуд.

Бо мурури замон ва андӯхтани таҷриба мафҳуми лаёқат боз ҳам васеътар мегардад. Ҳамин тариқ, лаёқат ҳамчун қобилияти дастовардҳои барҷаста дар соҳаҳои муҳимми фаъолияти инсон ҳисобида шуд.

Дар педагогика ва психологияи муосир хонандагони лаёқатманд ва бомаҳорат онҳое

маҳсуб мегарданд, ки аз ҷониби шахсони аз ҷиҳати касбӣ омодашуда ҳамчун ашхоси дорои неруи зеҳнии ба дастовардҳои баланд мусоидаткунанда, муайян карда мешаванд. Чунин кӯдакон ба нақшаҳои таълимии фарқкунанда ва (ё) кӯмаке, ки аз доираи таҳсилоти муқаррарӣ берун мебошад, ниёзманданд. Онҳо бояд имконияти дар амал татбиқ намудани тавоноии худро дошта бошанд ва дар ташаккули ҷомеа саҳм гузоранд. Кӯдакон тамоюлҳои худро ба дастовардҳои баланд дарҳол зоҳир карда наметавонанд, аммо барои татбиқи лаёқатмандиҳои худ дар соҳаҳои зерин муваффақ шуда метавонанд (дар як ё якчанд соҳа) [7, 103] :

- қобилиятҳои умумии зеҳнӣ;
- қобилиятҳои мушаххаси таълимӣ;
- тафаккури эҷодӣ ё самаранок;
- қобилиятҳои роҳбарӣ;
- маҳорати бадеӣ ва иҷроӣ;
- қобилиятҳои психомоторӣ.

Таҳқиқоти амиқи солҳои минбаъда ба он оварда расонд, ки навъҳои аллакай эътирофшудаи лаёқат ба таври дифференсиалӣ баррасӣ карда шаванд. Ин нуқта дар пайдоиши мафҳумҳои нави лаёқати зеҳнӣ ва эҷодӣ зоҳир гардид. Яке аз назарияҳои эътирофшудаи маъмултарин ин назарияи гуногунии намудҳои зеҳни Ҳовард Гарднер мебошад.

Тибқи ин назария, зеҳни ягона вучуд надорад. Ба андешаи ӯ ҳадди аққал ҳафт намуд зеҳн вучуд дорад. Ҳар кадоми онҳо мустақил буда, мувофиқи қоидаҳои худ ҳамчун системаи алоҳида амал мекунанд. Ҳар як зеҳн аз рӯи пайдоиши худ мақоми махсус дорад. Масалан, дар инкишофи эволюсионии инсоният дарки мусиқӣ нисбат ба дигар намудҳои заковат қадимтар аст [2, 56].

Лаёқати бадеӣ. Ин намуди лаёқат дар мактабҳои махсус, маҳфилҳо ва студияҳо сайқал дода мешавад. Таҳти ин мафҳум комёбиҳои баланд дар соҳаи эҷодиёти бадеӣ ва маҳорати иҷроӣ мусиқӣ, наққошӣ, ҳайкалтарошӣ, маҳорати актёриро дар назар дошта мешавад [11, 103]. Яке аз масъалаҳои асосӣ дар самти мазкур ин аст, ки ин қобилиятҳо дар муассисаи таҳсилоти умумӣ бояд эътироф карда шаванд. Ин кӯдакон барои ноил шудан ба сатҳи баланди касбият вақт ва неруи зиёдеро сарф мекунанд. Барои бомуваффақият таҳсил кардани онҳо имкониятҳо кам буда, ин қабил хонандагон аксар вақт ба барномаҳои инфиродӣ аз фанҳои мактабӣ ниёз дошта, меҳоянд, ки омӯзгорону ҳамсолонашон онҳоро дарк кунанд.

Лаёқати умумии зеҳнӣ ва академӣ. Дар бораи лаёқатмандии умумии зеҳнӣ болотар ибрази назар карда шуд. Муҳим он аст, ки кӯдакони дорои ин навъи лаёқатмандӣ мафҳумҳои бунёдиро зуд аз худ мекунанд, маълумотро ба осонӣ дар хотир медоранд ва ҳифз мекунанд. Қобилияти баланди коркарди иттилоот ба онҳо имкон медиҳад, ки дар бисёр соҳаҳои дониш бартарӣ пайдо кунанд.

Лаёқати академӣ хусусияти андаке дигар дорад, ки он бо муваффақ шудан дар омӯзиши фанҳои алоҳида зоҳир гардида, бештар ҷузъӣ ва интихобӣ мебошад [12, 33].

Ин кӯдакон метавонанд дар фанни риёзӣ ё забонҳои хоричӣ, физика ва ё биология бо суръати баланд пеш раванд ва натиҷаҳои хуб нишон диҳанд, вале аз дигар фанҳое, ки барои онҳо наонқадар осон мебошанд, қафомонӣ доранд.

Интихоби доираи наонқадар васеъи фанҳо боиси пайдоиши мушкилот дар мактаб ва оила мегардад. Волидайн ва омӯзгорон аз он қаноатманд намешаванд, ки кӯдак баъзе фанҳоро меомӯзад ва баъзе фанҳои дигарро не. Аз эътироф намудани лаёқати ӯ худдорӣ мекунанд ва барои дастгириву рушди лаёқати махсуси кӯдак имконият фарроҳам намеоранд.

Сохтори қобилиятҳои математикӣ. Равоншинос В.А.Крутетский кӯдакони дорои ин

намуди лаёқатро ҳамачониба омӯхта, сохтори қобилияти математикиро ошкор кардааст [3, 307]. Сохтори қобилиятҳои математикӣ чузъҳои зеринро дарбар мегирад.

1. Қабул кардани иттилооти математикӣ. Қобилияти ба расмӣ даровардани дарки маводҳои математикӣ, фаҳмидани сохтори расмии масъала.

2. Коркарди иттилооти математикӣ. Ба ин мансуб мебошанд:

а) қобилияти тафаккури мантиқӣ дар соҳаи муносибатҳои микдорӣ ва фазоӣ, рамзҳои рақамӣ ва нишонавӣ; қобилияти фикрронӣ бо рамзҳои математикӣ;

б) қобилияти чамъбасти фаврӣ ва густурдаи объектҳо, мутаносибият ва амалҳои математикӣ:

в) маҳдуд намудани раванди мулоҳизаҳои математикӣ ва системаи амалҳои мувофиқ; қобилияти фикр кардан оид ба сохторҳои печида;

г) ноустувории равандҳои фикрӣ дар фаъолияти математикӣ;

д) осон, содда, сарфакорона ва оқилона ҳал намудани масъалаҳо;

в) қобилияти зуд ва озодона аз нав тартиб додани самти фикрронӣ, гузаштан аз тафаккури мустақим ба баръакс (бозгаштпазирии раванди фикр дар тафаккури математикӣ).

3. Захира намудани иттилооти математикӣ. Хотираи математикӣ - хотираи умумӣ барои мутаносибиятҳои математикӣ, хусусиятҳои хос, схемаҳои муҳокимаву исбот, усулҳои ҳалли масъалаҳо ва принципҳои муносибати онҳо мебошад.

Лаёқати эҷодӣ. Чунин намуди лаёқат, яъне лаёқати эҷодӣ (ё эҷодкорӣ, истехсоли, фикрӣ) ба таври махсус алоҳида чудо карда шудааст. Дар ин ҷо фақат сари чанд нукта таваққуф кардан лозим аст. Пеш аз ҳама, баҳсҳо дар бораи зарурияти чудо кардани ин навъи лаёқатмандӣ то ҳол идома доранд. Моҳияти ихтилофи назарҳо чунин аст. Бархе аз коршиносон бар ин назаранд, ки эҷодкорӣ як чузъи чудонашавандаи тамоми намудҳои лаёқат мебошад ва онро аз чузъи эҷодӣ чудо кардан мумкин нест.

А.М. Матюшкин таъкид мекунад, ки танҳо як намуди лаёқат вучуд дорад – эҷодкорӣ [4, 34]. Агар эҷодкорӣ набошад, дар бораи лаёқат сухан гуфтан маъно надорад. Муҳаққиқони дигар қонунияти мавҷудияти лаёқати эҷодиро ҳамчун як намуди алоҳида ва мустақил дифоъ мекунанд. Яке аз нуктаҳои назар ин аст, ки лаёқат ё тавассути эҷод кардан, пешниҳод намудани ғояҳои нав ва ихтироъ кардан, ё тавассути қобилияти дар сатҳи хуб иҷро кардани ягон амал ва истифода бурдани чизҳои аллакай сохташуда инъикос меёбад [4, 152].

Дар баробари ин, тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки қўдакони қобилияти эҷодидошта аксар вақт бо доштани як қатор хусусиятҳои рафторӣ аз дигарон фарқ мекунанд. Мутаассифона, ин хусусиятҳо ба ҳеҷ вачҳ эҳсосоти мусбатро дар омӯзгорон ва атрофиён ба вучуд намеоранд. Ба ин хусусиятҳо дохил мешаванд:

- тавачҷӯх надоштан ба қолабҳо ва шахсони обрӯманд; мустақилияти бештар дар раванди муҳокима; таъби нозук дар ҳаҷв;

- ба тартиб ва ташкили “ҳатмӣ”-и кор эътибор надодан;

- болидарӯҳӣ.

Ба чузъҳо чудо кардани лаёқати эҷодӣ ба он хотир мувофиқи мақсад аст, ки барномаҳои таълимии стандартӣ ва раванди таълим барои ташаккул ва зохиршавии лаёқат имконият фароҳам меоранд.

Айни замон тафриқаи лаёқати зеҳнӣ ва эҷодӣ аз рӯи чанбаҳо идома дорад. Вобаста ба ин, нуктаи назари Б.М.Тепловро зикр кардан лозим аст. Ба ақидаи ӯ лаёқати баланд дар як соҳа, боиси коҳиш ёфтани лаёқатмандӣ дар соҳаҳои дигар мегардад. Вай таъкид кардааст, ки “лаёқат чизи бисёрчанба мебошад” ва чунин ҳисобидааст, ки сухан бояд на дар бораи якҷоягии лаёқатмандии гуногун, балки дар бораи чузъҳои лаёқат равад [6, 51].

Ӯ навиштааст: «Имконияти бомуваффақият фаъолият кардан дар соҳаҳои гуногун

пеш аз ҳама ба мавҷудияти баъзе чузъҳои умумии лаёқатмандӣ, ки барои намудҳои гуногуни фаёлият муҳиманд, вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, лаёқати бисёрҷониба масъалаи марказии илмӣ аст».

Дар илми равоншиносии муосир концепсияи К.Тейлор ба бисёрҷониба будани лаёқат бахшида шудааст. Дар концепсияи мазкур барои муайян намудани навъҳои нави лаёқат кӯшиш ба харҷ дода нашудааст, балки диққати асосӣ ба роҳҳои ба таври мушаххас ифода намудани он равона карда шудааст. Дар ибтидо дар концепсияи К.Тейлор ду самт ҳамчун қутб – лаёқати академӣ ва эҷодӣ вучуд дошт [9, 33].

Дар навбати худ, лаёқати эҷодӣ ба ҳашт навъ тақсим карда шудааст, ки он метавонад дар тафаккури натиҷабарх, қабули қарорҳо, пешбинии масъала, муошират, банақшагири, амалӣ намудан ё иҷрои қарорҳо, ташкил намудани муносибатҳо ва имкониятҳои ихтиёрӣ зоҳир шавад. Се намуди охири лаёқат (дар истилоҳоти К. Тейлор) барои амалӣ кардани ҳамагуна ғояҳо муҳим мебошанд. Зухуроти лаёқат ба таври хеле маҳдуд шарҳ дода мешавад. Масалан, муошират ин қобилияти баён кардани фикр ва эҳсосоти худ ба тавре мебошад, то дигарон низ онро фаҳманд.

Мувофиқи концепсияи гуногунҷанба будани маҳорат, ҳамаи истеъдодҳо метавонанд хоси як шахс бошанд. Аз сабаби дараҷаҳои гуногуни зоҳиршавӣ доштани онҳо профили такрорнашавандаи ўро тартиб медиҳанд. Дар баробари ин, ҳар як маҳорати кашфшуда метавонад барои ошкорсозӣ ва рушди қобилиятҳои дигари инфиродӣ замина гузорад.

Бояд гуфт, ки ин концепсияи мазкур, инчунин, ба зарурати сохтори таълиму тарбия тавре таваҷҷуҳ дорад, ки ягон истеъдодро аз даст намедихад ва ё рад намекунад.

Лаёқати иҷтимоӣ (“шуури ҷамъиятӣ”, “маҳорати ташкилотчигӣ”) сухан меронем. Кӯшишҳо барои муайян кардан, ба чузъҳо ҷудо кардан ва ҷен кардани заковати иҷтимоӣ тақрибан таърихи яқасра доранд. Намунаҳои аввалини қобилиятҳои иҷтимоиро дар ҷадвали Бинет-Симон, ки соли 1905 навишта шудааст, метавон пайдо кард. З. Фрейд барои одамоне, ки бо дақиқияти худ дар муҳити атроф фарқ мекунанд, истилоҳи махсусро истифода намуда буд.

Яке аз аввалин кӯшишҳои ҷенкунии заковати иҷтимоӣ ба Томас Ҳант (1928) тааллуқ дорад, ки ў барои «муайян кардани қобилияти муомила бо одамон» усули санчиши махсусро таҳия кардааст.

Санчиши мазкур аз шаш ҷадвал иборат мебошад: «Муҳокима дар бораи вазъиятҳои иҷтимоӣ», «Хотира барои ном ва шахсият», «Шиносоӣ бо ҳолати ботинӣ аз зухуроти чеҳра», «Мушоҳида намудани рафтори инсон» (барои дарки ангеҷаҳои рафтор нигаронида шудааст), «Иттилооти иҷтимоӣ», «Дарк намудани ҳолати ботинӣ, ки бо калимаҳо ифода меёбанд» [5, 180].

Ба гуфтаи Т.Ҳант, заковати иҷтимоӣ то синни 17-18-солагӣ инкишоф ёфта, нишондоди тахминии хуб барои муваффақият дар омӯзиш аст [5, 139].

Мувофиқи яке аз таърифҳои лаёқати иҷтимоӣ ин қобилияти истисноӣ барои барқарор кардани муносибатҳои комил ва созанда бо дигарон аст. Чунин таъриф, ки моҳияти интегралӣ дорад, дер давом накард, зеро табиати мураккаби ин қобилият аён гашт. Чунин унсурҳои сохтори лаёқати иҷтимоӣ, аз ҷумла дарки иҷтимоӣ, рафтори просотсиалӣ, муҳокимаҳои ахлоқӣ, малақаҳои ташкилотчигӣ ва ғайра фарқ карда мешаванд.

Лаёқати иҷтимоӣ чун шартӣ муҳим барои муваффақиятҳои баланд дар ҷанд самт амал мекунад. Он қобилияти дарк кардан, ҳамдардӣ намудан ва муошират кардан бо дигаронро тахмин намуда, имкон медиҳад, ки шахси дорои лаёқати иҷтимоӣ омӯзгори хуб, равоншинос, равоншифо ва корманди иҷтимоӣ бошад. Ҳамин тарик, мафҳуми лаёқати иҷтимоӣ доираи васеи зухуротеро дарбар мегирад, ки ба таъсисдиҳии осон ва сифати баланди муносибатҳои байнишахсӣ алоқаманд мебошанд.

Гарчанде тадқиқотҳо нишон доданд, ки лаёқати иҷтимоӣ инкишофи ақлони нисбатан баландтарро талаб мекунад, вале он аз лаёқати зеҳнӣ фарқ дорад.

Шахсони дорой лаёқати иҷтимоӣ. Хусусиятҳои хоси одамони дорой лаёқати иҷтимоӣ:

- онҳо одатан аз ҷиҳати ҷисмонӣ ҷозибанок ва аз ҷиҳати намуди зоҳирӣ озодаанд;
- аксарияти одамони шинос онҳоро ба чеҳраи кушод қабул мекунанд;
- онҳо одатан ба корҳои гуногун машғул шуда, дар раванди он саҳми мусбат мегузоранд;
- дар гурӯҳ онҳо ҳамчун ҳакамон ё ҳамчун “сиёсатманд” қабул карда мешаванд;
- ба ҳамсолони худ ва калонсолон баробар муносибат мекунанд, ба муносибатҳои беинсофона, сунъӣ ё фармонравоёна муқовимат мекунанд;
- рафтори онҳо ошкор аст – онҳо кушиш намекунанд, ки танҳо “зоҳиран” худро нишон диҳанд;
- онҳо аз изҳори эҳсосоти худ наметарсанд, балки онро бамавқеъ иҷро мекунанд;
- бо одамони муносибатҳои тӯлонӣ ба роҳ монда ҳиссиёти дӯстонаи худро зуд тағйир намедиханд;
- рафтори самараноки дигаронро таъмин мекунанд;
- боғайрат буда, гӯё қобилияти ғайриоддиро дар мубориза бурдан нисбат ба ҳар гуна вазъиятҳои иҷтимоӣ таҷассум мекунанд ва ин амалро онҳо бо хушмуомилағӣ, ҳаҷв ва фаҳмонидани моҳияти масъала иҷро мекунанд.

Бо ибораи дигар, он ба тарзи махсуси зиндагӣ монанд аст. Ин одамони метавон аз рӯи ниҳоят самаранок будани рафтори иҷтимоиашон муайян кард.

Тавсифи роҳбарӣ. Лаёқати роҳбариро метавон яке аз зухуротҳои лаёқати иҷтимоӣ, ки бештар бо муоширати фаъол бо одамони дигар алоқаманд аст, ҳисоб кард. Мафҳумҳои зиёде оид ба лаёқати роҳбарӣ мавҷуданд, ки дар онҳо хусусиятҳои умумиро метавон мушоҳида кард. Умумияти асосӣ ин аст, маҷмӯи муайяни маҳоратҳои роҳбарӣ ба гурӯҳ имкон медиҳанд, ки ба мақсадҳои худ бо қаноатмандии тарафайн ва ҳисси қаноатмандии шахси ноил гарданд. Мувофиқи таъриф, малақаҳои роҳбарӣ асосан байнишахси буда, устуворӣ, ошкорбаёнӣ ва малақаҳои ташкилотчигиро дарбар мегиранд. Роҳбарӣ мавҷудияти чунин хислатҳои шахсият, ба монанди эҳтироми худ, сифатҳои баланди ахлоқӣ ва сайқал додани эҳсосоти мукамалро талаб мекунад [10, 36].

Ба роҳбарони муваффақ, одатан чунин хусусиятҳо хос мебошанд:

- заковати фарқкунанда;
- қобилияти қабул намудани қарорҳои қатъӣ;
- қобилияти қор кардан бо мафҳумҳои абстрактӣ, банақшагирии оянда, бо маҳдудиятҳои вақт;
- дарки мақсад, самти ҳаракат;
- устуворӣ, мутобиқшавӣ;
- ҳисси масъулият;
- эътимод ба худ ва худшиносӣ;
- истодагарӣ;
- таҳаммулпазирӣ ва сабр дар раванди ҳамкорӣ бо дигарон;
- шавқмандӣ;
- қобилияти возеҳ баён кардани фикрҳои шифоҳӣ ва (ё) хаттӣ.

Рӯйхати боло хусусиятҳои лаёқати роҳбариро дар муқоиса бо лаёқати иҷтимоӣ равшан мекунад ва ҳам барои муайян кардани такмил додани онҳо мусоидат менамояд.

Рушди лаёқати роҳбарӣ. Зухурот ва хислатҳои роҳбариро аллакай дар кӯдакони синни томақтабӣ дидан мумкин аст. Мушоҳидаҳои нишон доданд, ки волидайнӣ кӯдаконе, ки майли сарварӣ доранд, муносибатҳои худро бо онҳо ба таври махсус бунёд мекунанд. Падару модарон бо истифода аз воситаҳои гуногуни зерин бо чунин кӯдакон бисёр

муошират мекунанд:

- ифодаи чеҳра, имову ишора, нутқ;
- онҳо тавре ба тарафи кудак майл мекунанд, ки гуё бо ӯ дар як сатҳ суҳбат мекарда бошанд. Онҳо аз кӯдакон мепурсанд, ки чӣ кор кардан мехоҳанд;
- гуш мекунанд, ки кӯдакон ба онҳо чӣ мегӯянд;
- ба ҳар як амалиёти мустақилона иҷронамудаи онҳо диққат медиҳанд. Онҳо фарзандони худро таҳдид намекунанд ва нисбат ба онҳо хашмгин нестанд, вале ҳамзамон онҳо ба муҳофизат намудани аз ҳад зиёди кӯдаконашон майл надоранд.

Онҳо, инчунин, бо устувории пайдарпаии рафтори худ аз дигарон фарқ мекунанд. Муайян кардан ва инкишоф додани лаёқати роҳбарӣ барои ҳаёти ҷамъият дар тамоми ҷабҳаҳо аҳамияти калон дорад. Дар сиёсату истеҳсолот, илму маориф, хулоса дар ҳама ҷо шахсоне лозим мебошанд, ки ба дигарон роҳбарӣ карда, бо онҳо ҳамкорӣ ташкил карда, муносибат ба роҳ монанд ва роҳҳои амалӣ гардонидани муносибатҳоро муайян намоянд. Ин қобилиятҳоро дар хонандагон мушоҳида намуда, барои рушди онҳо имконият фароҳам овардан лозим аст.

Ин навъи нисбатан «дерина»-и (аз нуқтаи назари эътирофи мутахассисон) лаёқат таваҷҷӯҳи махсуси мутахассисонро ба худ ҷалб карда аст ва барои рушди он як қатор барномаҳои самаранок таҳия карда шудаанд. Дар тӯли солҳои 70-ум дар ҷадвали илми Л.И.Уманский таҷрибаи арзишманд оид ба ташаккули малақаҳои ташкилотчигӣ ҷамъоварӣ карда шуд, ки барои бахшҳои дахлдори таълимӣ замина фароҳам оварда метавонанд [13, 18].

Дар баробари тадқиқи қобилияти педагогӣ ва фаъолияти омӯзгорӣ (сохтори қобилиятҳои педагогии дар натиҷаи ин тадқиқотҳо ошкоршуда ба сохтори лаёқати иҷтимоӣ шабоҳат дорад) маводҳои зиёде, ки бо масъалаҳои лаёқати иҷтимоӣ алоқамандии зич доранд, гирд оварда шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо олимони кишвар, 20.08.2020. <http://prezident.tj/node/22643>
2. Ҳ. Гарднер. Структура разума: теория множественного интеллекта // Захаров, 2007 с., 512 с.
3. Крутетсий В. А. Психология математических способностей школьников // Москва: Просвещение, 1986 с., 416 с.
4. Матюшкин А.В. Что такое одаренность: выявление и развитие одаренных детей // ЧеРо, 2008 с., 368 с.
5. Морган Т.Х. Программист-прагматик // Диалектика, 2020 с. 368 с.
6. Шумаков Н. Б. Обучение и развитие одаренных детей. // издательство МПСИ, Воронеж, 2004. – 336с.
7. Джумагулова Т. Н., Соловьева И. В. Одаренный ребенок: дар или наказание// Санкт-Петербург: Речь, 2009. – 160с.
8. Монкс Франц, Ипенбург Ирен. Одарённые дети// Когито-Центр, 2014 г., 132 стр.
9. Артемьева Т.И. Проблема способностей: личностный аспект // Психологический журнал. - 1984. - Т. 5, №3.
10. Бабаева Ю.Д. Динамическая теория одаренности // Основные современные концепции творчества и одаренности / Под ред. Д. Б. Богоявленской. - М., 1997.
11. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей //Учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2002, - 320 с.
12. Холодная М. А. Психология интеллекта: Парadoxы исследования // 2 издание, Питер, 2002, - 272 с.

13. Уманский, Л.И. Психология организаторской деятельности школьников: учебное пособие // Москва: Просвещение, 1980. – 160 с.

ГУРУҶБАНДИИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГИИ ЛАӢҚАТМАНДӢ

Мақола ба мавзӯи гуруҷбандии психологӣ-педагогии лаёқатмандии хонандагон тавассути усулҳои психологӣ зимни таъхиси лаёқатмандӣ ва тавассути усулҳои педагогӣ дар раванди фаъолияти омӯзгорон зимни кор бо кӯдакони лаёқатманд дар мактаб бахшида шудааст. Муаллиф хусусияти лаёқатмандиро ҳамчун категорияи психологию педагогӣ баҳо дода, ҷанбаҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ психологию навъҳои гуногуни лаёқатмандиро шарҳ дода, аҳамияти масъалаҳои баррасишавандаро барои таҷрибаи педагогии ватанӣ нишон медиҳад.

Инчунин, дар мақола назарҳои гуногуни олимони соҳа, аз ҷумла В.А.Крутетский, А.М. Матюшкин, Б.М.Теплов, К.Тейлор, Л.И.Уманский, Т. Хант ва дигарон дар бораи навъҳои гуногуни лаёқатмандӣ, ҳамчунин усулҳои муайянкунӣ ва дастгирии навъҳои лаёқатмандӣ оварда шудаанд.

Дар ин баробар, дар мақола тавсияҳои умумие дода шудаанд, ки ба баланд бардоштани самаранокии кор бо кӯдакони лаёқатманд дар муҳити муассисаҳои таълимӣ нигаронида шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: *лаёқатмандӣ, таъхиси лаёқатмандӣ, лаёқатҳои зеҳнӣ, лаёқати академӣ, лаёқати иҷтимоӣ, қобилиятҳои математикӣ, роҳбарӣ, лаёқати роҳбарӣ, ташаккули эҷодӣ, малакаҳои ташилотчиӣ.*

Неъматуллоев Муродбек Музаффарович – директори Муассисаи таълимии давлатии “Гимназияи №1 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе”, шаҳри Душанбе, кӯчаи Гаффор Мирзо 6, Ҷумҳурии Тоҷикистон, тел: (+992) 92-768-07-27, mail: mnematulloev@bk.ru

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОДАРЁННОСТИ

Статья посвящена теме психолого-педагогической классификации одарённости учащихся психологическими методами при диагностике способностей и педагогическими методами в процессе деятельности педагогов при работе с одаренными детьми в школе. Автор дает оценку одаренности как психолого-педагогической категории, разъясняет личностные и социально-психологические аспекты различных видов одаренности, показывает значимость рассматриваемых вопросов для отечественного педагогического опыта.

Также в статье представлены различные взгляды ученых в данной области, в том числе В.А. Крутецкого, А.М. Матюшкин, Б.М. Теплов, К. Тейлор, Л.И. Уманский, Т. Хант и других про различные виды одаренности, а также методы выявления и поддержки одаренности.

В то же время в статье даны общие рекомендации, направленные на повышение эффективности работы с одаренными детьми в условиях образовательных учреждений.

Ключевые слова: *одаренность, диагностика одаренности, интеллектуальные способности, академические способности, социальные способности, математические способности, лидерство, лидерские способности, творческое развитие, организаторские способности.*

Неъматуллоев М. – директор Государственного образовательного учреждения “Гимназия №1 для одарённых учащихся города Душанбе”, соискатель Института развития образования имени Абдурахмони Джоми Академии образования Таджикистана, город Душанбе, улица Гаффор Мирзо 6, тел: (+992) 92-768-07-27, mail: mnematulloev@bk.ru

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CLASSIFICATION OF GIFTEDNESS

The article is devoted to the topic of psychological and pedagogical classification of students' giftedness by psychological methods in the diagnosis of abilities and pedagogical methods in the process of teachers' activities when working with gifted children at school. The author gives an assessment of giftedness as a psychological and pedagogical category, explains the personal and socio-psychological aspects of various types of giftedness, shows the significance of the issues under consideration for domestic pedagogical experience.

The article also presents various views of scientists in this field, including V.A. Krutetsky, A.M. Matyushkin, B.M. Teplov, K. Taylor, L.I. Umansky, T. Hunt and others about various types of giftedness, as well as methods for identifying and supporting giftedness.

At the same time, the article gives general recommendations aimed at improving the efficiency of

work with gifted children in educational institutions.

Key words: *giftedness, giftedness diagnostics, intellectual abilities, academic abilities, social abilities, mathematical abilities, leadership, leadership abilities, creative development, organizational skills.*

Nematulloev M. - Director of the State Educational Institution “Gymnasium No. 1 for gifted students in Dushanbe”, applicant for the Institute for the Development of Education named after Abdurahmoni Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, Gaffor Mirzo Street 6, tel: (+992) 92-768-07-27, mail: mnematulloev@bk.ru

ЭКОНОМИКА

УДК 339.543

СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН СНГ ПО ВОПРОСАМ ТАМОЖЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ ТОВАРООБОРОТА

Пайшанбиева С.М.

Хорогский государственный университет имени М.Назаршоева

После распада СССР на постсоветском пространстве, было сформировано новый институт управления интеграционных процессов - СНГ, решение о создании которого приняли лидеры Украины, России и Белоруссии в конце 1991 году. В декабре 1991 года, главы России, Украины и Белоруссии подписали соглашение о сотрудничестве вне рамок СССР и позднее к этому соглашению присоединились другие бывшие республики, за исключением прибалтийских республик. Основными условиями объединения стран в рамках СНГ было торгово-экономическое сотрудничество, что поставило перед странами вопрос о совершенствовании работы таможенного контроля на границах стран членов организации. В уставе СНГ в частности были определены цели по внешнеторговым операциям стран СНГ путем наращивания экспорта и импорта внутри СНГ. Кроме этого либерализации национальных рынков привело к росту пропорциях. Всё возрастающая степень взаимодействия национальных хозяйств, их постепенное превращение в относительно целостную мировую систему, что в свою очередь требовало совершенствование работы таможенных пунктов на пространстве СНГ. В условиях перехода Таджикистана к новым экономическим отношениям проблемы формирования и развития интеграционных процессов как часть работы по направлению создания таможенной службы, в стране были созданы современные пункты пересечения границ с соседними странами.

26 февраля 1999 года, пятью государствами СНГ была принята Программа подготовки Договора о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве, для реализации интеграционных планов. [5,12] Таким образом, в феврале 1999 года, страны СНГ в составе Белоруссии, Казахстана, Киргизии, России и Таджикистана подписали Договор о создании Таможенного союза и Едином экономическом пространстве. [5,17] Странам региона в рамках интеграционных процессов предстояло выполнить работу по сближению и гармонизации национального законодательства для интеграционного взаимодействия, синхронизация выполнения внутригосударственных процедур по заключенным договорам, принятие мер по формированию правовой системы ЕврАзЭС. [3,14]

На таджикскую республиканскую таможенную службу возлагались задачи по обеспечению соблюдения таможенного законодательства, эффективному применению мер таможенно-тарифного регулирования, организации и осуществлению борьбы с контрабандой и

нарушениями таможенных правил на таможенной территории Таджикской ССР. Для совершенствования таможенного регулирования внешней торговли, постановлением Совета Министров СССР 7 марта 1989 года, №203 «О мерах регулирования ВЭД» введён порядок декларирования товаров перемещаемых через таможенную границу. Затем, в 1991 году, Главное управление государственного таможенного контроля было преобразовано в Таможенный комитет СССР, были приняты Таможенный кодекс СССР и Закон СССР «О Таможенном тарифе».[1,69]

В 1992 году был принят Таможенный Кодекс Республики Таджикистан. Также были приняты другие нормативно-правовые акты и определены тарифы и бестарифные правила приграничной торговли. Однако быстрое развитие рынков на приграничных территориях и увеличение торгового оборота РТ с внешними партнерами, выявило необходимость внедрения новых правил для внешнеэкономической деятельности. Исходя из этого, в 1995 году был принят новый (второй) Таможенный кодекс Республики Таджикистан, согласно которому были расширены таможенные режимы и повысилась интеграция отечественной экономики в мировое хозяйство.[7,12]

В связи с изменениями в системе взаимной торговли, в 2004 году, был принят третий Таможенный кодекс РТ вследствие которого начался новый этап, на котором преодолеваются громоздкость таможенного законодательства, включавшего огромное количество подзаконных актов, недостатки технологии таможенного процесса, противоречия между нормами таможенного законодательства и нормами гражданского, административного и уголовного права.[7,12]

Важность регулирования таможенных процедур состояла также в том, что Таджикистан принял на себя нагрузки транзитных товаров, которые проходили через территорию Таджикистана в Узбекистан. В 2000-е годы резко увеличился товарооборот в торговле Центрально – Азиатских стран. В частности через таможенный пункт на железной дороге Термез –Регар только из Казахстана в два раза по сравнению с 1990 годом увеличился объем импорта пшеницы, пшеничной муки, кокса, нефтепродуктов, минеральных удобрений и других товаров. Из Узбекистана объемы в Таджикистан поступало электроэнергия, пшеничная мука, цемент, нефтепродукты, природный газ и другие товары.

В 2000-е годы заметно выросло экспорт из году из Таджикистана в страны СНГ, которая состояла из фруктовых соков, первичного алюминия, силовых трансформаторов, хлопка волокна и электроэнергии. Во многом этому способствовало строительство автомобильных дорог Джиргатала – Сары – Тош – Исфара и Джиргаталь – Ош, Ташкуртан (КНР) – Кульма – Хорог – Куляб до Нижнего Пянджа. Правительство Таджикистана с целью строительства и реконструкции таможенных терминалов на границе с соседними странами, привлекает международные финансовые институты.

Однако интеграционным процессам в системе таможенного сотрудничества, дополнительные трудности создают следующие факторы:

- Различные темпы хода экономической реформы, где лидирующее место занимает Казахстан, а Туркменистан и Узбекистан занимают последние места, а Кыргызстан и Таджикистан занимают срединное положение;

- Конкуренция между Туркменистаном, Казахстаном и Узбекистаном на одних и тех же международных рынках сбыта энергоносителей;

- Наличие мощного наркотрафика через таджикско – афганскую и туркменско – афганскую границы;

- Отсутствие в настоящее время несомненной региональной державы, доминирующей как в экономической так и в военно – политическом плане, способный консолидировать регион;

- Узбекско – туркменские и узбекско – кыргызские разногласия по поводу распределения водных ресурсов региона;
- Препятствия со стороны узбекских и туркменских властей для свободного перемещения людей и товаров по их территории.

Эти обстоятельства не позволяют странам региона создать открытые таможенные преференции для свободного передвижения товара, поскольку среди этих стран по прежнему отсутствует доверительная экономическая политика.

Несмотря на декларирование курса на сближение Таджикистана с СНГ и ЕврАзЭС, в их отношениях сохраняется целый ряд нерешенных проблем, препятствующих дальнейшему развитию и расширению торгово-экономических связей сторон и созданию нового таможенного пространства. Страны СНГ имеют естественную обоюдную заинтересованность друг в друге. Экономическое взаимодействие между их участниками осуществляется как в сфере обращения через таможенные пункты, так и в сфере непосредственного производства. Для новых независимых государств, бывших - республик СССР, широкий рынок СНГ является не только привлекательным, но иногда и безальтернативным, с экономической точки зрения, для экспорта и импорта многих видов промышленной и сельскохозяйственной продукции, энергоносителей, сырья и других ресурсов. Наиболее последовательным выразителем интеграционных устремлений выступает Евразийское экономическое сообщество - ЕврАзЭС. Потребность в создании общего таможенного пространства в Средней Азии все более становится актуальной для предпринимателей, поскольку открывает доступ к рынкам сбыта для товаров, производящих в регионе и в целом по СНГ. При этом доля готовых изделий в структуре экспорта на рынке СНГ существенно выше, чем на мировом рынке. К настоящему времени на территории СНГ сформировались три интеграционных групп, в которые входят Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС) с участием России, Беларуси, Казахстана, Таджикистана, Кыргызстана и (до октября 2008 г.) Узбекистана; Единое экономическое пространство России, Белоруссии и Казахстана, основу которого составляет Таможенный союз. Региональные интеграционные процессы и их формирование на пространстве СНГ как переход от общего к особенному в глобальной экономике, определяет место Таджикистана в этом процессе и помогает выявить основные направления и этапы развития экономической интеграции с учетом природных, геополитических, демографических, экономических, социальных, политических и других особенностей. Для наиболее полного отражения принципов и механизмов таможенного регулирования в качестве основного источника улучшения таможенного законодательства, следует рассматривать Международную конвенцию об упрощении и гармонизации таможенных процедур. В основу Таможенного кодекса Республики Таджикистан под редакцией №906 от 28.12.2012 года стала Конвенция, разработанная Всемирной таможенной организацией и заключенная в ходе раунда переговоров глав таможенных администраций в 1974 году в г. Киото (Киотская конвенция). [2,22]

По состоянию на 2016 год, в Республике Таджикистан действовали пять таможенных управлений, в которых входили: региональное таможенное управление по ГБАО, региональное таможенное управление по Согдийской области, региональное таможенное управление по Хатлонской области и региональное таможенное управление по городу Турсунзаде. Также действовали 20 постов в Согдийской области, три пункта перехода в Хатлонской области, десять пунктов перехода границы в ГБАО и шесть пунктов в городе Регаре. На территории ГБАО наиболее активным участком было пункт перехода границы «Кульма», расположенный на границе между РТ и КНР. Увеличение количество постов приграничной торговли на Памире было вызвано тем, что в период с 2005 по 2016 годы были построены четыре моста с Афганистаном, что увеличило пунктов приграничной

торговли. В частности были построены мосты на участке «Рузвай», «Хумроги», «Тем» и «Ишкошим». [1,14] По состоянию на 2020 год, на границе Таджикистана имеется 27 пунктов пропуска, 17 из которых находятся на границе с Узбекистаном, 5 на границе с Кыргызстаном, 4 на границе с Афганистаном и 1 на границе с Китайской Народной Республикой. [4,24] Создание структуры торговли привело не только к развитию таможенных дел в регионе, но и способствовало укреплению мира и безопасности в регионе, поскольку торговые союзы препятствуют перерастанию спора в войну в любой точке мира.[8,34]

Исследуя данную проблему, мы пришли к выводу, что правильное определение понятия «таможенных преференций», понимание его места и роли имеет большое значение в укреплении экономического, политического, культурного и научно-технического сотрудничества между странами на постсоветском пространстве. Анализ вышеизложенного дает возможность сделать вывод о том, что, несмотря на возникшие трудности и ситуации, за последние годы окрепли связи стран СНГ по вопросам облегчения таможенных правил для развития региональной торговли. Практика опыта стран региона показывает, что регионализация производства и развитие таможенных структур в регионе есть закономерный результат развития Центральной Азии. Регионализация мировой экономики является результатом развития объективно существующих международных отношений в новом высоком уровне. Управление этих процессов требует формирования структурирующих международных взаимоотношения механизмов, т.е. новых региональных институтов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев М.Б. Организационно-экономические аспекты улучшения таможенного сервиса в РТ.-специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - сферы услуг) .-дисс.на соискание ученой степени кандидата экономических наук .-Душанбе – 2016.- С.69
2. Буриев Л.Д. Совершенствование системы проведения таможенных процедур в условиях развития рыночной экономики (на материалах Республики Таджикистан).-Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами-сфера услуг).-дисс.на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Душанбе – 2016
3. Губанова Е.В. Современное состояние и перспективы интеграции постсоветского пространства в Евразийском регионе,- автореферат дисс. по ВАК РФ 08.00.14, кандидат экономических наук кандидат экономических наук, 2007 год.- С.14
4. Оценка нормативных и процедурных барьеров в сфере торговли в Республике Таджикистан Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций Нью-Йорк и Женева, 2014 г. (126 с.)
5. Исингарин Н.К. Пути развития, формы и механизм интеграционных процессов в СНГ, автореферат диссертации ВАК РФ 08.00.05, доктор экономических наук.- 1999 год. С.12
6. Мишальченко Ю.В. Теория и практика международной экономической интеграции государств: Экономико-правовые и валютно-финансовые аспекты, автореферат дисс. 08.00.14, доктор экономических наук, 2000 год. –С.17
7. Саидов Х.Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Специальность 12.00.01 – теория и история права и государства история

учений о праве и государстве.- Душанбе – 2017.-С.12

8. The huge and increasing amount of regional trading arrangements (RTAs), - as of September 2006, 156 RTAs notified to the WTO under Enabling Clause and GATT Art. XXIV As putted by Balassa (1961).

ҲАМКОРИИ МАМЛАКАТҲОИ ИДМ ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ РАСМИЁТИ ГУМРУКИИ МУОМИЛОТИ МОЛ

Дар мақолаи мазкур оиди масъалаи эҳёи ҳамкориҳои давлатҳо ва пешрафти равандҳои интеграционӣ миёни ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар самти беҳтар кардани фаъолияти гумрукӣ омадааст. Барқарор кардани робитаҳои гумрукӣ ва кушодашавии роҳҳои нави тиҷоратӣ барои арҷгузори манфиатҳои умумимиллӣ ва умумидавлатӣ, мусоидат намуданд. Муаллиф инчунин сатҳи ҳамкориҳои давлатҳои минтақаро дар доираи созмонҳои минтақавӣ муҳокима намуда, нақши ин ташилотҳоро дар таъмини бехатарии минтақавӣ ва рушди тиҷорат нишон медиҳад. Муаллиф ҳамчунин аз муносибати ташилотҳои Ҳамкориҳои Аврупо ва Тоҷикистонро ёдрас шуда, сиёсати интеграционии минтақа ва ҷаҳонро баррасӣ мекунад.

Калимаҳои калидӣ: гумрук, истиқлолият, муносибатҳои байналмилалӣ, ҳамкорӣ, сиёсат, интегратсия, минтақа.

Маълумот дар бораи муаллиф: Пайшанбиева Сулҳия Меҳмоноевна, муаллимаи калони кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. Тел: 93-601-84-85, E-mail: sulhiyam9@gmail.com

СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН СНГ ПО ВОПРОСАМ ТАМОЖЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ ТОВАРООБОРОТА

В данной статье автор рассматривает становление интеграционных процессов на постсоветском пространстве и в особенности развитие таможенного дела. Автор приводит этапы становления и развития закономерности и предпосылок интеграции бывших союзных республик после распада СССР. Также автор показывает развитие торговых и экономических отношений этих стран в регионе. Автор особо отмечает факторы интеграции новых государств после распада СССР с указанием на базовые институты интеграции в сфере таможни. В статье автор указывает на важность сотрудничества стран региона в деле укрепления безопасности в рамках региональных организаций. Автор статьи также отмечает роль региональных институтов в сотрудничестве с организацией по сотрудничеству и безопасности в Средней Азии. Автор ссылается на двусмысленность политики некоторых стран указывает на создание правового поля в рамках сотрудничества между странами.

Ключевые слова: таможня, независимость, международные отношения, сотрудничество, политика, интеграция, регион.

Информация об авторе: Пайшанбиева Сулҳия Меҳмоноевна, ст. преподаватель кафедры истории таджикского народа, Хорогского Государственного Университета. Тел: 93-601-84-85. E-mail: sulhiyam9@gmail.com

SOTRUDNICHESTVA STRAN SNG PO VOPROSAM TAMOJENNOGO OFORMLENIYA TRANSPORT

According to the article the author, consider of becoming independent and its occurrences to the former of the regional community. Author leads the creation of the periods of the conformity and pre-condition of integration former Soviet Union republic relationship in customs trend. Likewise, the author shows activity of the economic relationship of the states both worldwide and in region. Author, especially shows the role of the cooperation between Republic of Tajikistan and regional organizations. Author underline and to emphasize the cooperation of Republic of Tajikistan with regional organizations of Central Asia and particularly neighbours countries.

Key words: customs office, Independence, international relation, cooperation, integration, policy, Soviet Union.

Information about the author: Paishanbieva Sulhiya Mehmonovna. Senior teacher of the History of Tajik Department, of Khorog State University named after M.Nazarshoev, Phone: 93-601-84-85, E-

ТАЛАБОТ ВА ПЕШНИҲОД БА ҚУВВАИ КОРӢ ДАР БОЗОРИ МЕҲНАТИ ВМКБ

Азизова Г.М.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон саноаткунони босуръати кишварро ҳадафи чоруми рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон намуданд. Ноил шудан ба ин мақсад шарҳи илмӣ ва амалии инкишофи бозори меънатро дар самти мутобиқ кардани он ба талаботи иқтисодӣ саноат талаб мекунад. [1]

Бозори муносири меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҳиссаи зиёди муҳочирони меҳнати муваққатӣ, нарасидани доимии кадрҳои баландихтисос аз руи ихтисосҳои маъмул ва бо шумораи зиёди бекорон хос аст. Дар системаи муносибатҳои бозорие, ки дар мамлақати мо инкишоф ёфта истодаанд, бозори яке аз омилҳои асосии истеҳсолот – меҳнат ҷои худро ишғол мекунад. Дар бозори меҳнат корфармоён ва кормандони кироя дучор мешаванд. Аз ин лиҳоз, омузиши қонунҳои фаъолияти бозори меҳнат хеле муҳим аст.

Бозори меҳнат - соҳаи муҳим ва бисёрнақшаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҳаёти ҷомеа мебошад, зеро вазъи он дар бештари мавридҳо суръати рушди иқтисодии давлатро муқаррар месозад. Бозори меҳнат барои ба муҳлати муайян фурӯштани нерӯи корӣ мусоидат мекунад. Объекти хариду фурӯш дар бозори меҳнат қувваи корӣ, малака, таҳассус ва қобилияти меҳнат аст. [2]

Дар шароити рақобати озод талабот ба нерӯи корӣ зери таъсири ду нишондоди асосӣ - музди ҳақиқии меҳнат ва арзиши маҳсули ниҳоии меҳнат (маҳсули меҳнатӣ коргаре, ки аз ҳама охир киро карда шудааст) ташаккул меёбад. Танзимгари асосии бозори меҳнат нархи қувваи коргарӣ мебошад, чунки музди кор ҳар қадар зиёд бошад, дараҷаи пешниҳоди қувваи корӣ ҳамон қадар меафзояд.

Дар ҳаёти воқеии иқтисодӣ ба динамикаи бозори меҳнат як қатор омилҳо таъсир мерасонанд: сатҳи таваррум, сатҳи афзоиши шумораи аҳолии қобили меҳнат, сохтори сину соли ҷинсии он, раванди муҳочират ва ғайраҳо. Вазифаи бозори меҳнат аз он иборат аст, ки нақши меҳнатро дар ҳаёти ҷамъиятӣ муайян мекунад, меҳнат ба сифати сарчашмаи даромад ва некуаҳволӣ баромад мекунад.

Меҳнат ба соҳибкор ҳамчун омили дар раванди истеҳсолот амалкунанда хеле зарур аст. Коргар ҳамчун шахси озод аз воситаҳои истеҳсолот маҳрум буда дар ихтиёри худ омили меҳнат дорад. Бо ин омил коргар бо мақсади фуруши он ба бозор мебарояд. Корхонаҳо ба меҳнати коргарон мӯҳтоҷ мебошанд ва тайёранд, ки меҳнати онҳоро пардохт намоянд ва ба нархи муайян харида гиранд. Нархи меҳнат аз афзудани даромади корхонаҳо дар натиҷаи баланд гардидани истеъдоди коргарони ба кор машғул вобаста мебошад. [3]

Ба маънии том, бозори меҳнатсилсилаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ҳуқуқии ҷамъият буда, барои таъмини муттасилу бомароми таҷдиди нерӯи корӣ ва истифодаи босамари меҳнат мусоидат мекунад.

Вазъи бозори меҳнати ВМКБ аз руи маълумотҳои сарраёсати агентии омили Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ВМКБ

Шумораи аҳолии бо кор машғулбуда ва шумораи бекорони расман ба қайд гирифта шуда дар маҷмӯъ қувваҳои кориро ташкил медиҳанд. [3]

Шумораи қувваҳои кор аз руи баҳои пешакӣ дар моҳҳои январ - ноябри соли 2020 49.7 ҳазор нафарро ташкил дод, ки аз ҷумлаи онҳо 45.1 дар соҳаҳои иқтисодӣ машғуланд ва 4.6 ҳазор нафар мақоми бекорро гирифтаанд, ки 9.3 фоизи шумораи қувваҳои кориро

ташкил медиҳанд. Яъне аз 86.8 фоизи шумораи қувваҳои корӣ 85.6 фоиз аҳолии бо кор машғул аст.

Дар соли 2021 шумораи қувваҳои корӣ 55.7 ҳазор нафарро ташкил дод, ки аз он 50.5 ҳазор нафар аҳолии бо кор машғул ва 5.2 ҳазор нафар расмӣ мақоми бекорро гирифтаанд, ки 9.3 фоизи шумораи қувваҳои кориро ташкил медиҳанд. [4]

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки соли 2022 шумораи қувваҳои корӣ ба 55.8 ҳазор нафар расид, ки 51.4 ҳазор нафар бо кор машғуланд ва 4.1 ҳазор нафар расмӣ мақоми бекорро гирифтаанд, ки 7.9 фоизи шумораи қувваҳои кориро ташкил медиҳанд. [4]

Аз шумораи умумии аҳолии бо кор машғул шахсони дар руҳиятбудаи кироякорон дар корхонаҳои ҳамаи шаклҳои моликият, дар моҳҳои январ - ноябри соли 2022 24.8 ҳазор нафар ё 43.9 фоизи шумораи умумии аҳолии машғулро ташкил дод. [4]

Дар ташкилоту муассисаҳои вилоят ғайр аз кормандони расмӣ, қувваи корӣ дар шароити дучоякорӣ ва дар асоси қарордоду шартномаҳои хусусияти шахрвандию ҳуқуқидошта истифода бурда мешавад. Дар соли 2022 дар ин шароит 1.2 ҳазор нафар кор кард, ки ин 4.9 фоизи шумораи ҷойҳои ишғолшудаи кориро ташкил медиҳад. [4]

Талабот ва пешниҳод ба қувваи корӣ дар ВМКБ аз руи маълумотҳои сарраёсати агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар моҳҳои январ – ноябр соли 2022 дар раёсати меҳнат ва шуғли аҳоли 5704 нафар корталаб дар қайд буд, ки нисбат ба соли 2021 36 нафар зиёд аст ва нисбати соли 2020 161 нафар кам аст. Дар соли 2022 7964 нафар муроҷиаткунандагон барои таъмини кор ба қайди раёсати меҳнат ва шуғли аҳолии гирифта шуда буданд, ки ин нисбат ба соли 2021, 2 нафар зиёд ва нисбати соли 2020 123 нафар кам аст. Аз шумораи умумии муроҷиаткунандагон 5026 нафар бекороназ кор таъмин карда шуданд. Дар соли 2020 бошад аз 4370 муроҷиаткунандагон 54.9 фоизи бекорон бо кор таъмин карда шуданд. [4]

Шумораи бекорони дар раёсати меҳнат ва шуғли аҳолии вилоят расми ба қайд гирифташуда дар моҳҳои январ – ноябри соли 2022 4.1 ҳазор нафар ташкил карда, нисбат ба соли 2021 1182 кам шудааст. Аз ҷумлаи бекорони бақайдгирифташуда, занон 2.5 ҳазор нафарро ташкил дода, ки ин нисбати соли гузашта 567 нафар кам аст. [4]

Дар асоси маълумотҳои оиди фаъолияти мақомоти агентӣ дар соли 2022 дар самти шуғли аҳоли дар ВМКБ 8994 нафар ба шуғли аҳоли муроҷиат карданд, ки аз онҳо 6545 нафар ба қайд гирифта шуданд ва 6200 нафар бо кор таъмин карда шуданд. 1487 нафар ба омӯзиши касбӣ фаро гирифта шуданд, ки аз онҳо 813 нафар бо кор таъмин карда шудаанд ва ба 627 нафар кумакпулӣ барои бекорӣ ба маблағи 384785 (613 сомон) дода шуд. Ҳамагӣ дар қайди агентӣ 3740 нафар меистанд, ки 3732 нафар бекорон мебошанд. [4]

ТАЪСИСИ ҶОЙҲОИ НАВИ КОРӢ

Дар соли 2022 дар қаламрави вилоят аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ 10423 ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шудааст, ки ин нисбати соли 2021 105 нафар зиёд шудааст. Аз ҷумла 907 ҷойи корӣ дар ноҳияи Дарвоз, 1057 дар ноҳияи Ванҷ, 1389 дар ноҳияи Рушон, 991 дар ноҳияи Шуғнон, 2485 дар ноҳияи Роштқалъа, 1457 дар ноҳияи Ишқошим, 458 дар ноҳияи Мурғоб, ва 1679 дар шаҳри Хоруғ. [4]

Вобаста ба соҳаҳои иқтисодиёт соли 2022 аз тарафи шахсони воқеӣ дар ҷамоатҳои деҳот дар соҳаи кишоварзӣ 1457, саноати коркард 423, неруи барқ 84, сохтмон 6614, савдои яклухт ва чакана 1223, таъмири автомобилҳо, мотосиклҳо, молҳои маишӣ ва маводи истифодаи шахсӣ 3, меҳмонхонаҳо 16, тарабхонаҳо 17, нақлиёт, хоҷагии анбор ва алоқа 265, амалиёт бо амволи ғайриманқул иҷора 1, дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ 320 ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шуданд.

Дар нӯҳ моҳи соли равон дар вилоят аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ 3268 ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шудааст, ки ин нисбати соли гузашта 93.3 фоиз зиёд шудааст. [4]

Бо мақсади вусъат бахшидан ба раванди гузариши иқтисодиёти кишвар аз модели

аграрию саноатӣ ба саноатию аграрӣ ва аҳамияти назаррас доштани бахши саноат дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ соли 2018 аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон саноатикунонии босуръати мамлакат ҳамчун ҳадафи чоруми миллий ва стратегии давлат ва солҳои 2022–2026 «Солҳои рушди саноат» эълон карда шуд. [1]

Вобаста ба ин, дастур дода шуд, ки дар ин давра бояд беш аз 500 ҳазор ҷойҳои нави корӣ таъсис дода, даромади пулии аҳоли беш аз 2 баробар зиёд гардад ва ҳиссаи табақаи миёнаи аҳоли ба 45 фоиз расонда, дар натиҷа сатҳи камбизоатӣ то 15 фоиз коҳиш дода шавад. [1]

Ҳамин тариқ, бозори меҳнат - бозори махсус мебошад, зеро меҳнаткунанда ифодакунандаи шахсияти беназири инсон мебошад, ки на танҳо қобилияти муайян ба меҳнат дорад, балки боз сифатҳои бисёри дигар дорад: рафтори меҳнатӣ, таҷрибаи ҳаётӣ, хусусияти руҳию физиологӣ ва ғайраҳо. Аз тарафи дигар, кордиҳандагон ҳам на танҳо ба дараҷаи ихтисоснокӣ аҳамият медиҳанд, балки боз ба муносибати коргар бо дигарон, ҳунармандӣ, маҳорати кор дар коллектив кор кордан, қобилияти бозомузӣ ва азнавомӯзӣ, зудҳаракатии меҳнатӣ ва ғайраро ба ҳисоб мегиранд.

АДАБИЁТ

9. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидер нации Эмомали Рахмон Маджлиси Оли. 26.12.2019, г. Душанбе
10. Ахмедов К.А. Рынок труда Республики Таджикистан: занятость и безработица /К.А. Ахмедов// Сборник статей и докладов научно-теоретической конференции «Организация развития инновационной экономики в Республике Таджикистан: проблемы и преимущество».
11. Федченко А.А. [и др.]; Экономика труда: теоретический и практический анализ: учеб. – М.: Изд-во «Экзамен», 2007.-С. 23.
12. Вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодии ВМКБ дар соли 2020-2022 аз руи маълумотҳои сарраёсати агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ВМКБ.

ТАЛАБОТ ВА ПЕШНИҲОД БА ҚУВВАИ КОР+ ДАР БОЗОРИ МЕҲНАТИ ВМКБ

Бозори меҳнат яке аз нишондиҳандаҳои аст, ки тавассути он метавон устуворӣ ва самаранокӣ таъиноти ҳар як минтақаро арзёбӣ кард. Дар бозори меҳнат талабот ва пешниҳод бо бисёр омилҳо алоқаманданд, ки бояд саривақт муайян карда шаванд, то таъсири манфии онҳо бартараф карда шавад ё таъсири мусбати онҳо зиёд карда шавад.

Дар мақола маълумот оиди бозори меҳнат дар ВМКБ таҳлил карда шудааст. Муаллиф дар асоси маълумотҳои агентии шугли аҳоли ва сарраёсати агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон талабот ва пешниҳоди қувваи кориро дар бозори меҳнати ВМКБ таҳлил кардааст.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, меҳнат, талабот дар бозори меҳнат, пешниҳод ба қувваи корӣ, бозори меҳнати минтақавӣ.

Маълумотдарбораимуаллиф: Азизова Гулбиби Миликшоевна - PhD докторант курси 3, факултети иқтисод бо ихтисоси «Иқтисод», Донишгоҳи давлатии Хоруғ,Тел: (+992 501154934),E-mail: gulbibi.azizova@bk.ru

СПРОС И ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА ТРУД НА РЫНКЕ ТРУДА ГБАО

Рынок труда является одним из показателей, по состоянию которого можно судить о стабильности и эффективности преобразований любого муниципального образования. На рынке труда спрос и предложение находятся во взаимосвязи со многими факторами, которые должны быть своевременно выявлены для устранения негативного их влияния, либо усиления положительного воздействия.

В статье проведен анализ рынка труда ГБАО. Автор на основе данных государственной

службы занятости населения и агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистана проводит анализ спроса и предложения на региональном рынке труда.

Ключевые слова: рынок труда, труд, спрос на рынке труда, предложение на рынке труда, региональный рынок труда.

Сведения об авторе: Азизова Гулбиби Миликшоевна - PhD докторант 3 – го курса экономического факультета по специальности «Экономика», Хорогский государственный Университет. Тел: (+992 501154934) E-mail: gulbibi.azizova@bk.ru

SUPPLY AND DEMAND FOR LABOR ON THE GBAO LABOR MARKET

The labor market is one of the indicators by which one can judge the stability and effectiveness of the transformation of any municipality. In the labor market, supply and demand are interrelated with many factors that must be identified in a timely manner in order to eliminate their negative impact, or enhance their positive impact.

The article analyzes the labor market of GBAO. Based on data from the State Employment Service and the Statistics Agency under the President of the Republic of Tajikistan, the author analyzes supply and demand in the regional labor market.

Key words: labor market, labor, demand in the labor market, supply in the labor market, regional labor market.

Information about author: Azizova G.M. -PhD – student of economics faculty with specialization of Economics, Khorog State University Tel: (+992 501154934) E-mail: gulbibi.azizova@bk.ru

УДК: 801. 316. 4

МУҲОЦИРАТИ АҲОЛӢ: ТАЪСИРИ РАВАНДӢОИ МУҲОЦИРАТ БА БОЗОРИ МИНТАҚАВИИ МЕҲНАТ ДАР ВМКБ

М. Курбонова.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Дар байни дигар бозорҳо бозори меҳнат ҷои махсусро ишғол намуда, дар амалия маълум аст, ки танҳо дар ин бозор талабот ва тақлифот ба омили муҳими истехсолот, яъне меҳнат ба амал меояд, чунки бидуни ҷаъолияти ин бозор иқтисодӣ мувозинатӣ барпо кардан ғайриимкон аст.

Бозори минтақавии меҳнат бошад дорои маҳдудияти маъмурӣ-ҷуғрофӣ буда, дар доираи он муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ барои танзими шуғли аҳоли вобаста ба хусусиятҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, этникӣ ва дигар хусусиятҳои хос ташаккул меёбанд, яъне ин маъноӣ онро дорад, ки бозори минтақавии меҳнат на ҳамчун қисми бозори ягонаи давлатии меҳнат, балки ҳамчун системаи мустақили муносибатҳои иҷтимоӣ, ки ба минтақаи муайяни дорои худтаъминкунӣ ва хусусиятҳои таърихан муқарраргардидаи идоракунӣ хос мебошад.

Бозори минтақавии меҳнат дар ВМКБ бо хусусияти хоси худ бо шумораи зиёди қувваи корӣ ва нисбатан кам будани талабот ба ин қувваи корӣ фарқ мекунад, яъне хусусияти асосии бозори меҳнат дар минтақа ин изофаи меҳнат (ки маъноӣ зиёд будани пешниҳод (бекорон) нисбат ба талаботро (кордиҳандагон) дорад), ки хусусиятҳои ташаккул ва тақсмоти захираҳои меҳнатиро муайян мекунад.

Дар амалия мутахассисон барои баҳо додан ба иқтисодӣ минтақаи дорои изофаи меҳнат чунин нишондиҳандаҳоро истифода мебаранд, ба монанди ҳиссаи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ҷаъол, сатҳи шуғл, сатҳи бекорӣ расман ба қайд гирифташуда ва воқеӣ, давраи миёнаи ҷустуҷӯи кор аз ҷониби бекорон, ҳиссаи коргарони нопурра (кормандоне, ки дар руҳсатии бемузд кор мекунанд бо ташаббуси маъмурият), таносуби шумораи

умумии бекорон ва шумораи ҷойҳои холии дар бозори меҳнат мавҷудбуда.

Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, чун дар дигар минтақаҳои Тоҷикистон, аз ҳисоби ба муддати 3 сол дароз кардани муҳлати синни қобили меҳнат (саршавӣ аз синни 15 сола, барои занон 58 сол ва барои мардон 63 сол – ба нафақа баромадан, ба ҷои 55 ва 60 сол,) миқдори захираҳои меҳнатӣ ба таври автоматӣ афзоиш ёфтаанд, ки ин чараён ба бозори минтақавии меҳнат фишор оварда, ба зудӣ таъмин намудани талаботи аҳолии қобили меҳнат ба ҷойҳои корӣ, бахусус ба ҷойҳои баландихтисос, маоши баланд ва бонуфуз афзоиш дод.[1]

Умуман, ба ташаккулёбии бозори минтақавии меҳнат дар вилоятамон омилҳои зиёд таъсир мерасонанд, яке аз омилҳои муҳими таъсиркунандаи рушди бозори минтақавии меҳнат ин омилҳои иқтисодӣ - музди меҳнат мебошад.

Пас қайд кардан бамаврид аст, ки мувофиқи тадқиқотҳои гузаронидашуда ва маълумотҳои аз Сарраёсати Агентии омили назди Президенти ҶТ дар ВМКБ барои солҳои 2021 -2022 ҷамъовардашуда шумораи шуғли кормандони кироӣ, ки дар охири 2 сол дар баъзе аз соҳаҳои вилоят қору фаъолият мекунанд, ғоизи камро ташкил медиҳад. Аз ҷумла дар соҳаҳои саноати истихроҷу қорқард, таъмини об, соҳаи кишоварзӣ, савдо, меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо, нақлиёт, алоқа ва соҳаи иттилоот аҳолии қобили меҳнат кам ба шуғл фаро гирифта шудааст, ки ҳиссаи онҳо дар иқтисодиёти вилоят аз 0.7% то 1.6%- ро ташкил медиҳад.

Сабаби асосии кам будани шумораи шуғлварзидагон дар соҳаҳои номбаршуда ин нисбатан паст будани музди меҳнати кормандон нисбати дигар соҳаҳои амалкунандаи вилоят мебошад, чунки музди миёнаи хармоҳаи номиналии меҳнат дар ВМКБ дар солҳои охир аз 880 сомони то 1987 сомони ро ташкил медиҳад.[2]

Аз ин ҷост, ки таҳлили рақамҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки музди миёнаи хармоҳаи номиналии кормандон (сабади истеъмолии онҳоро), яъне хароҷотҳои онҳоро рупуш накарда ва умуман дараҷаи пастии талабот ба қувваи корӣ ва дар натиҷа кам будани музди қор дар вилоят, сабаби асосии муҳочирати шаҳрвандони вилоят ба хориҷи кишвар гардид.

Аз ҳамин сабаб имруз аҳолии вилояти ВМКБ барои қор ба хориҷа мераванд, ин на аз он сабаб, ки дар ҳудуди минтақаи мо қор нест, балки аз он сабаб аст, ки дараҷаи музди қорӣ умуман дар ҷумҳуриамон нисбат ба дараҷаи музди қор дар давлатҳои, ки муҳочирони меҳнатиро қабул мекунанд нисбатан паст.

Гуфта ба маврид аст, ки имруз аҳолии вилоятамон бо сабабҳои дар боло зикргардида роҳи муҳочиратро пеш гирифтаанд. Мувофиқи маълумотҳои оморӣ маълум аст дар тули 30 соли соҳибистиклолии кишвар шумораи муҳочирони меҳнатӣ аз ВМКБ аз 9155 нафар ба 42000 нафар расид. Яъне 4 маротиба шумораи муҳочирон афзоиш ёфтааст. Дар ду соли охир бошад, ин миқдор ба 46000 нафар расид.

Аз ин шумора бештари зиёди муҳочирон аз ҷумла қариб 11000 нафар ба ноҳияи Шуғнон, зиёда аз 7000 нафар ба ноҳияи Рушон ва зиёда аз 9000 нафар ба ноҳияи Роштқалъа рост меояд. Мувофиқи маълумотҳои оморӣ шуъбаи Хадамоти муҳочират дар ВМКБ дар се моҳи аввали соли 2023 шумораи муҳочирони меҳнатӣ аз вилоят ба хориҷи кишвар дар умум 47555 нафарро ташкил медиҳад, ки синни шаҳрвандони дар муҳочират қорордошта аз 18 сола қор шуда то 63 сола ва аз ин болоро ташкил медиҳад. Бештари муҳочирони меҳнатиро қоронии синнашон аз 18 сола – то 39 сола ташкил медиҳанд.

Инчунин дигар фақат дар се моҳи соли қорӣ шумораи муҳочирон аз вилоят ба хориҷи кишвар 11181 нафарро ташкил дода, аз ин теъдод 8600 нафар бо мақсади муҳочирати қорӣ, 863 нафар бо мақсади тичорат, 535 нафар бо мақсади сайёҳат, 1071 нафар бо мақсади қорҳои шахсӣ ва 112 нафар бо мақсади сафари хизматӣ хичрат қордаанд.[3]

Маълум аст, ки шумораи муҳочирони аз вилоят ба хориҷи кишвар сол аз сол зиёд шуда истодааст ва тибқи маълумотҳои шуъбаи Хадамоти муҳочират дар ВМКБ аз шумораи

умумии муҳоҷирон аз хама зиёд 43466 нафар дар ФР, 2966 нафар дар Қирғизистон, 220 нафар дар Қазоқистон, 165 нафар дар дигар давлатҳои ИДМ ва 738 нафар дар давлатҳои хориҷӣ дур қарор доранд.

Сабабҳои асосии муҳоҷирати қорӣ аз манотиқи кӯҳистон аз ҷумла ВМКБ дар ҳоли ҳозир ин фишори демографӣ дар бозори меҳнат, бекорӣ, камбизоатӣ ва нокифоя будани амнияти озуқаворӣ мебошанд.

Тибқи тадқиқотҳои “Муҳоҷирони Бадахшон” 40 фоизи муҳоҷирони пурсишшуда аз манотиқи дурдасттарин ва баландкӯҳҳои Бадахшон ба мақсади таъмин набудани хонаводаҳо бо ғизо, 41% аз сабаби бекорӣ, 17% бо сабаби гирифтани пул барои таҳсил, манзил, тӯй, 2% - барои кушодани бизнеси худ пул кор мекунанд.[4]

Ҳамин тариқ қайд кардан мумкин аст, ки афзоиши муҳоҷирати аҳоли дар вилоят на дар хама ҳолат таъсири мусбатро дорад, балки таъсири манфии худро низ дорад. Аз як тараф, афзоиши шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ боиси афзоиши талаботи умумӣ, ҳалли мушкилоти бекорӣ ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии мардум мегардад. Аз тарафи дигар, ҳамин равандҳо ба хориҷ рафтани мутахассисон, вайрон шудани муносибатҳои оилавӣ, инчунин таназзули арзишҳои миллий ва фарҳангӣ ва ба вобастагии минтақа аз даромади қорӣ як муҳоҷир оварда мерасонад.

Ҳамзамон маълум аст, ки муҳоҷирати берунӣ ба баланд шудани маҳорати касбии қорӣ мусоидат намуда, ба иқтисодиёт таъсири мусбӣ мерасонад ва талаботро ба меҳнат дар бозори минтақавии меҳнат ҳавасманд мегардонад. Аз тарафи дигар, берун рафтани кадрҳои дорои таҳассуси олии боиси сустшавии суръати рушди иқтисодӣ бо сабаби пайдо шудани номувозинатӣ дар бозори минтақавии меҳнат мегардад, яъне норасоии кадрҳои баланиқтисос ва соҳибтаҷриба бештар ба назар хоҳанд расид.

АДАБИЁТ

13. Мутиева С.Дж., к.э.н., доцент, Юсуфбеков Ю.Р., к.э.н. Монография Трудовая миграция в структуре социально-трудовых отношений в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2016.
14. Вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодии ВМКБ дар тули 30 соли Истиқлолияти давлатӣ, маълумоти Сарраёсати Агентии омили Президенти ҚТ дар ВМКБ.
15. Маълумоти шуъбаи Хадамоти муҳоҷират дар ВМКБ
16. www.pamirplus: Памир плюс: Памир становится некомфортной территорией для проживания

МУҲОҶИРАТИ АҲОЛӢ: ТАЪСИРИ РАВАНДҲОӢ МУҲОҶИРАТ БА БОЗОРИ МИНТАҚАВИИ МЕҲНАТ ДАР ВМКБ

Миқёси васеъ ва таъсири назарраси муҳоҷират ба вазъи иҷтимоӣ ва демографӣ минтақа зарурати таҳлили доимии ҳаракати механикии аҳоли, омӯзиши сабабҳои муҳоҷират, таркиби муҳоҷирон, сари вақт ошкор намудани тағйироти муҳоҷират ва арзёбии онҳо, ки барои аз ҷиҳати илмӣ асоснок қор қарда баромадани сиёсати муҳоҷират ва ба амал баровардани самарабахии он воқуниши фаврӣ ба вазъияти тағйирёбанда зарур аст.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда самаранокии муҳоҷират муайян қарда шуда, сабабҳои асосии тағйир додани қойи истиқомати муҳоҷирони воридшуда ва рафтанд, таъсири муҳоҷират ба тағйироти аҳолии қобили меҳнат ва сарбории демографӣ муайян қарда шуданд. Натиҷаҳои таҳлил барои таъмини идорақунии самарабахии равандҳои иҷтимоӣ демографӣ минтақа аҳамияти амалӣ доранд.

Қалидвожаҳо: бозори меҳнат, бозори меҳнати минтақавӣ, музди меҳнат, муҳоҷирати аҳоли, сабабҳои муҳоҷират, оқибатҳои муҳоҷират.

МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ: ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА РЕГИОНАЛЬНЫЙ РЫНОК ТРУДА В ГБАО

Большие масштабы и существенное влияние миграции на социально-экономическую и демографическую ситуацию в регионе обуславливают необходимость постоянного анализа механического движения населения, изучения причин миграции, состава мигрантов, своевременного выявления миграционных изменений и их оценки, что требуется для научно обоснованной разработки миграционной политики и её эффективной реализации, оперативного реагирования на изменяющуюся ситуацию.

На основе выполненного анализа определена эффективность миграции, выявлены основные причины смены места жительства прибывших и выбывших мигрантов, влияние миграции на изменение численности населения трудоспособного возраста и демографическую нагрузку. Результаты анализа имеют практическое значение для обеспечения эффективного управления социально-демографическими процессами в регионе.

Ключевые слова: рынок труда, региональный рынок труда, заработная плата, миграция населения, причины миграции, последствия миграции.

POPULATION MIGRATION: THE EFFECT OF MIGRATION PROCESSES ON THE REGIONAL LABOR MARKET IN GBAO

The large scale and significant impact of migration on the socio-economic and demographic situation in the region necessitates constant analysis of the mechanical movement of the population, studying the causes of migration, the composition of migrants, timely detection of migration changes and their assessment, which is required for the scientifically based development of migration policy and its effective implementation prompt response to changing situations.

On the basis of the performed analysis, the effectiveness of migration was determined, the main reasons for changing the place of residence of arrived and departed migrants, the impact of migration on changes in the working-age population and the demographic burden were identified. The results of the analysis are of practical importance for ensuring the effective management of socio-demographic processes in the region.

Key words: labor market, regional labor market, wages, population migration, causes of migration, consequences of migration.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қурбонова Махбуба Зарбалишоевна - PhD докторант курси 3, факултети иқтисод бо ихтисоси «Иқтисод», Донишгоҳи давлатии Хоруғ.Тел: (+992 935152758). E-mail: q.mahbuba1991@gmail.com

Сведения об авторе: Курбонова Махбуба Зарбалишоевна - PhD докторант 3 - го курса экономического факультета по специальности «Экономика», Хорогский государственный Университет .Тел: (+992 935152758) E-mail: q.mahbuba1991@gmail.com

Information about author: Qurbonova Mahbuba Zarbalishoevna - PhD - student of economics faculty with specialization of Economics, Khorog State University Tel: (+992 935152758) E-mail: q.mahbuba1991@gmail.com

ИЛМҲОИ ТАБИЙ, РИЁЗӢ, ДАҚИҚ, ТЕХНИКӢ

УДК. 514.11

ТАДБИҚИ БУРРИШИ ТИЛЛОИ ДАР ТАБИАТ

Асадбекова Г.Д., Довутов Ф.М.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Ба ҳиссиёти инсон он объектҳое хушоянд мебошанд, ки дорои таносуби дурустанд.

Фома Аквинский (1225-1274)

Инсон ҳамаи объектҳои гирду атрофи худро аз рӯи шаклашон фарқ мекунад. Таваҷҷуҳ ба шакли ин ё он объект метавонад ё дар натиҷаи зарурияти ҳаётӣ ё аз сабаби зебогии он пайдо шавад. Шакли объектҳо бештари вақт дар ҳамбастагии симметрия ва бурриши тиллоӣ ташаккул меёбад, объектро барои бинанда зоҳиран зебо ва диққатҷалбкунанда мегардонад. Дар табиат ҳар як ҷузъи том, ҳар як қисми бутун аз қисмҳои алоҳидаи хурдтар, яъне аз қисмҳо ё ҷузъҳои таркибӣ иборат аст. Ин ҷузъҳо бошанд бо ҳамдигар ва бо қисми бутун дар таносуби муайян қарор доранд. Бурриши тиллоӣ бошад яке аз олитарин рӯиҳои комилияти қисми бутун ва ҷузъҳои он дар санъат, илм, техника ва табиат мебошад.

Оиди бурриши тиллоӣ ҳанӯз дар Мисри қадиму Бобулистон, Ҳинду Чин маълумот доштанд. Пифагори бузург мактаби махфиеро ташкил дода буд, ки дар он моҳияти сеҳрангези “бурриши тиллоӣ” омӯхта мешуд. Евклид бошад онро ҳангоми тартибдиҳии геометрияи худ ва Фидий бошад ҳангоми сохтани муҷассасаҳои беҳамтояш истифода мебард. Платон бошад қайд карда буд, ки тамоми олам мувофиқи “бурриши тиллоӣ” сохта шудааст. Ҳамоҳангии сатҳи олиӣ “бурриши тиллоӣ”-ро бошад Леонардо да Винчи ва Микеланҷело муайян намуда буданд. Онҳо чунон меҳисобиданд, ки зебоии дараҷаи олий бевосита ба “бурриши тиллоӣ” алоқаманд аст. Дар баробари ин олимони бузург аз Пачоли то Эйнштейн ҳама қимати аниқии “бурриши тиллоӣ”-ро ҷустуҷӯ менамуданд, вале ҳеҷ кадоме аз онҳо дар ин самт муваффақ нашуд. Қатори беохир баъди вергул – 1,6180339887... Ин таносуби “илоҳӣ” ба тамоми олами зинда робита дорад. Мо метавонем ин таносуби ғайриоддиро ҳам дар остинҳои спиралшакли галлакатиқаҳо, ҳам дар спирал (илтиво)-ҳои донаҳои офтобпараст, ҳам дар ҷойгиршавии баргҳо ва гулбаргҳои растанӣҳо, ҳам дар гӯшмоҳии садаф, ҳам дар чехра ва танаи инсон, ҳам дар шоҳи баъзе ҳайвонҳои шохдор ва ғайра мушоҳида намоем. Ҳама он чизе, ки зиндаву зебо аст, ба як қонуни ба истилоҳ “илоҳӣ”-е, ки “бурриши тиллоӣ” ном дорад, тобеъ аст.

Яке аз муъҷизаҳои бурриши тиллоӣ ин имконияти беохирӣ он дар ташкилдиҳии шаклҳои мураккаб мебошад: аз секунҷа оғоз намуда то ҷисмҳои дувоздаҳкунҷа, ки икосаэдрҳо номида мешаванд. Новобаста аз ному мартабаи баланди худ дар тамоми соҳаҳои ҳаётӣ, бурриши тиллоиро ҳамарӯза дар предметҳои гирду атрофи худ дидан мумкин аст, масалан, кортҳои пластикӣ ё ситораҳои панҷгӯша ва ғайра. Барои мисол, шакли кортҳои пластикӣ ин намунаи возеҳи росткунҷаи “тиллоӣ” мебошад, ки дар он тарафҳо дар таносуби “тиллоӣ” қарор доранд. Пас ҳагто росткунҷаҳои “тиллоӣ” низ дар тамоми табиат паҳн гардидаанд. Ба ғайр аз ин спирал ва панҷгӯшаҳои “тиллоӣ” низ дар ҳама шаклҳои идеалӣ дучор мегарданд. Ҳамаи онҳо бо бурриши тиллоӣ алоқаи зич доранд ва зуд-зуд дар сохторҳои биноҳо, табиат ва ҳагто бозиҳои рӯимизӣ дучор мегарданд.

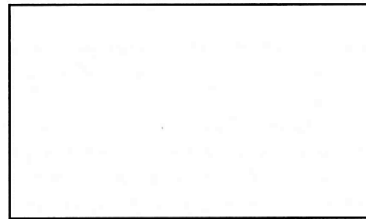
Бурриши тиллоиро инчунин “адади илоҳӣ”, “адади тиллоӣ” низ номидан мумкин аст. Навиштани ин адад қариб, ки ғайриимкон аст, чунки он аз қатори беохирӣ ададҳои, ки ҳеҷ гоҳ гурӯҳи тақроршавандаро ташкил намедиханд, ташкил ёфтааст. Аз ин рӯ барои

навиштани бурриши тиллоӣ барои мо зарур аст, ки аз формулаи математикӣ истифода барем:

$$\frac{1 + \sqrt{5}}{2} \cong 1,6180339887.$$

Диққат додан мумкин аст, ки дар ин ҷо адади $\sqrt{5}$ пайдо шуд, пас чизе дар ин ҷо “шубҳанок” мебошад. Ин реша дорои қатори хосиятҳои мебошад, ки онҳо ба адади мазкур ва ба дигар ададҳои монанди он номи ғайриоддии “иррационалӣ”-ро мебахшанд.

Кӯшиш мекунем, ки ба бурриши тиллоӣ аз нуқтаи назари геометрия нигоҳ кунем, то ки хосияти офарандагии онро муқаррар кунем. Барои ин мо росткунҷаеро тартиб медиҳем, ки як тарафи он 1,618 маротиба аз дигараш дарозтар бошад. Дар натиҷа росткунҷае пайдо мешавад, ки дар он таносуби тарафҳо бурриши тиллоиро ҳосил мекунад (қимати тақрибии он). Дар натиҷа ҳосил мекунем:

Росткунҷаи дорои чунин таносуби тарафҳо “тиллоӣ” ном дорад. Дар нигоҳи аввал он бароямон росткунҷаи муқаррарӣ менамояд. Вале мо як таҷрибаи содаеро бо он мегузаронем. Ду китоби якхеларо интиҳоб намуда яке аз онҳоро амудӣ ва дигареро уфуқӣ тавре ҷойгир мекунем, ки тарафҳои поёнии онҳо дар як хат ҷойгир шаванд (расми 1.1).

Ин гуна таҷрибаро инчунин бо қортҳои пластикӣ низ гузаронидан мумкин аст (расми 1.2). Агар дар қорт ё китоби ба таври горизонталӣ ҷойгиршуда мо хати рости диагоналӣ гузаронида онро идома диҳем, он ҳатман аз кунҷи рости болоии қорт ё китоби ба таври вертикалӣ ҷойгиршуда мегузарад.

Расми 1.1

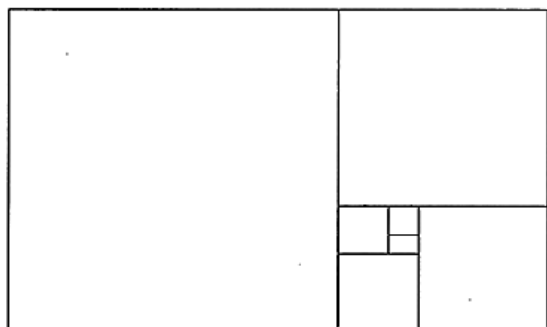
Ин хосият барои ду росткунҷаҳои “тиллоӣ”-и андозаашон якхела хос мебошад. Бештари объектҳои росткунҷашакл бо истифода аз ҳамин таносуби тарафҳо тартиб дода шудаанд. Тасодуф аст? Шояд. Ё ин ки, мумкин аст, ин гуна росткунҷаҳо ва дигар шаклҳои геометрӣ, ки дар онҳо бурриши тиллоӣ истифода мешавад, аз рӯи кадом як хусусиятҳои барои чашми инсон хушоянд мебошанд. Бо ин фарзия розӣ шуда, мо бо рассомон ва муҳандисони машҳур ҳамфикр мегардем. Оиди ин мо пурратар минбаъд маълумот медиҳем. Бо ҳарфи **Ф (фи)** ифода шудани бурриши тиллоӣ дар математика, ки он аз ҳарфи якуми номи муҳандиси юнонӣ Фидия гирифта шудааст, тасодуфӣ нест.

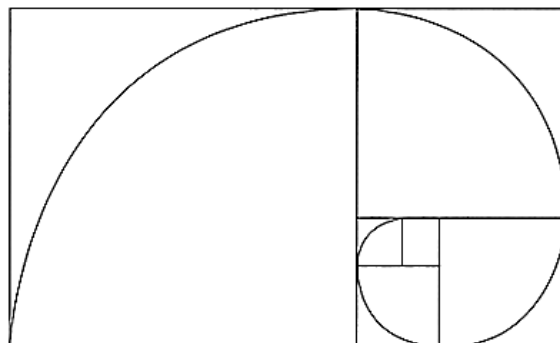
Расми 1.2

Алоқаи байни бурриши тиллоӣ ва зебогӣ нафақат дар дарки ҷаҳон аз

тарафи инсон мебошад. Чунин ба назар мерасад, ки худи табиат барои Φ нақши муҳимро ҷудо намудааст. Барои дарки ин нуқтаи назар барои мо лозим аст, ки хосиятҳои бурриши тиллоиро амиқтар омӯзем. Барои ин як росткунҷаи “тиллоӣ”-и бароямон аллакай шиносро интихоб намуда, дар он квадратро тасвир мекунем, ки тарафҳои он ба паҳноии ин росткунҷа баробаранд. Дар натиҷа мо росткунҷаи “тиллоӣ”-и навро ба даст меорем. Ин равандро якчанд маротиба, тавре, ки дар расми 1.3 тасвир карда шудааст, такрор мекунем.

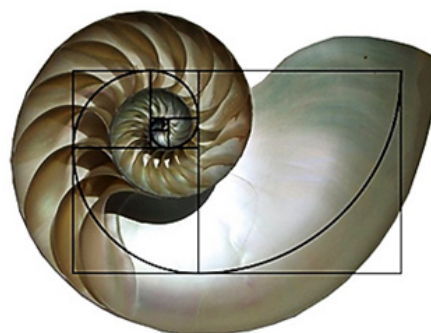

Расми 1.3

Расми 1.4

Акнун дар ҳар яке аз ин квадратҳо мо камонро ба тавре, ки дар расми 1.4 оварда шудааст, тасвир мекунем. Радиуси ҳар як камон ба дарозии тарафи квадрати мувофиқ баробар аст. Дар натиҷа тасвири мо чунин намуд мегирад.

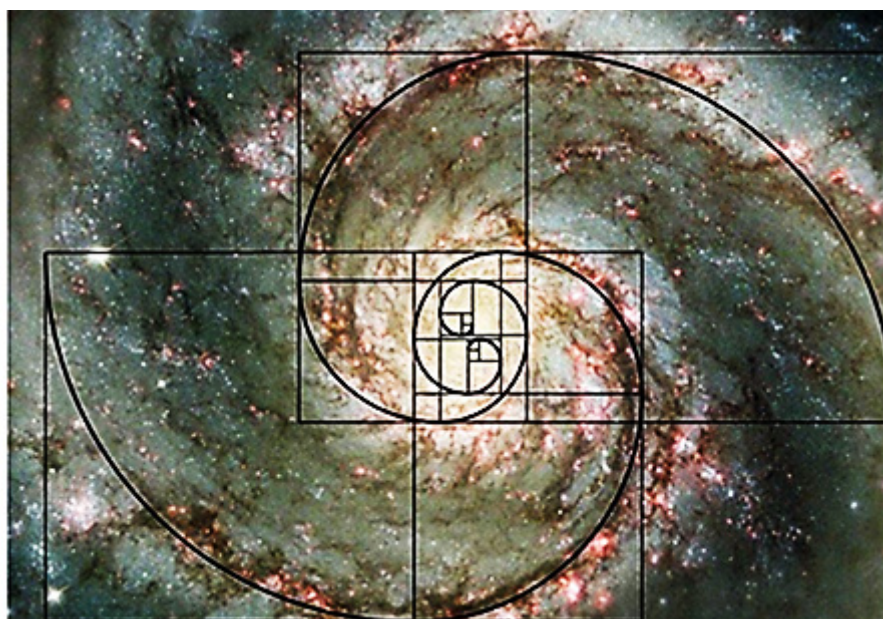

Расми 1.5

Ин хати қачи шево спирали логарифмӣ номида мешавад. Он ягон иштибоҳи математикӣ нест, балки баръакс ин хати қачи олиҷаноб зуд-зуд дар ҷаҳони физикӣ вомерӯад: аз гӯшмоҳии наутилус (расми 1.5) то остинҳои галактикаҳо (расми 1.6)

... ва ҳатто дар спирали шевои гули садбарги шукуфта (расми 1.7).

Дар намунаи шоҳи гулҳо мо ба соҳаи дигаре мегузарем, ки дар он ҷо низ бурриши тиллоӣ афзалият дорад: ин ҷаҳони растаниҳост. Мавҷудияти бурриши тиллоӣ дар ин соҳа он қадар возеҳ набуда дохилкунии мафҳуми нав – пайдарпаии Фибоначчи ро талаб

Расми 1.6

мекунад. Ин пайдарпаиест, ки аз тарафи математики машхури асримиёнагии итолиёвӣ Леонардо Пизанский (Фибоначчӣ) дар асри XIII тартиб дода шудааст. Ин пайдарпай аз ду рақами як оғоз мегардад, ҳар як адади оянда бошад аз суммаи ду адади пешина ҳосил карда мешавад. Дар поён понздаҳ адади аввалаи ин пайдарпаии беохирро меорем:

1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377, 610 ...

Дар ин пайдарпай ҳосили тақсими адади дилхоҳи он ба адади минбаъда қиматеро медиҳад, ки он ба Φ майл мекунад ва барои ҳар як адади минбаъдаи ин пайдарпай он қимати саҳеҳтарро медиҳад. Масалан:

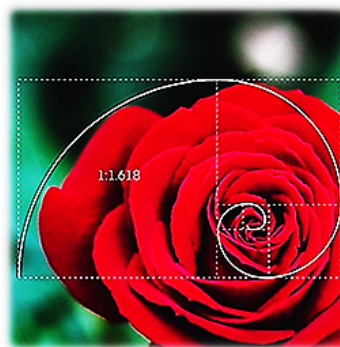
$$\begin{aligned} 1/1 &= 1 \\ 2/1 &= 2 \\ 3/2 &= 1,5 \\ 5/3 &= 1,666 \dots \\ 8/5 &= 1,6 \\ 13/8 &= 1,625 \\ 21/13 &= 1,615348 \dots \\ 34/21 &= 1,61904 \dots \\ 55/34 &= 1,61764 \dots \\ 89/55 &= 1,61818 \dots \\ \frac{144}{89} &= 1,61797 \dots \\ \Phi &= 1,6180339887 \dots \end{aligned}$$

Ҳамин тавр, пайдарпаиро то беохирӣ идома додан мумкин аст. Барои адади чилуми ин пайдарпай ҳосили тақсим бо адади “тиллоӣ” то рамзи чордахум мувофиқ меояд. Алоқаҳо байни бурриши тиллоӣ ва ададҳои Фибоначчӣ зиёд ва ногаҳонӣ мебошанд. Қайд кардан ҷоиз аст, ки ин алоқа байни ҷаҳони мавҳум ва ҳақиқати физикӣ ниҳоят боварнашуданист.

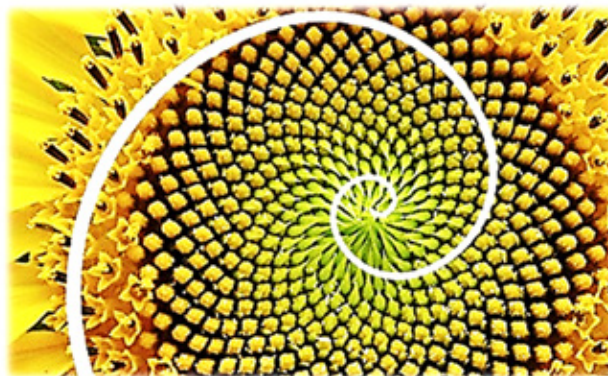
Барои нишон додани ин боз як гулро аз назар мегузаронем, ки он аз гули садбарг куллан фарқ мекунад – ин гул гули офтобпараст мебошад (расми 1.8).

Ҳомили якуме, ки диққати моро ҷалб мекунад, он аст, ки донаҳои офтобпараст тарзе ҷойгир шудаанд, ки ду намуди спиралро тартиб медиҳанд: ба самти ақрабаки соат ва ба муқобили самти ақрабаки соат. Агар мо миқдори спиралҳои ба муқобили ақрабаки соат ва ба самти онро ҳисоб намоем ду адади дар назари аввал муқаррариро ба даст меорем: 21 ва 34. Аммо мо бо ин ададҳо аллакай дучор гардида будем.

Дар сохтори гули офтобпараст ду адади пайи ҳам ояндаи пайдарпаии Фибоначчӣ пайдо гардиданд. Агар мо ин таҷрибаро бо дигар гули офтобпараст такрор кунем, бо эҳтимолияти комил гуфта метавонем, ки ададҳои дигари ин пайдарпай – 55 ва 89-ро ба даст меорем. Ин ягона намунаи бурриши тиллоӣ дар олами растаниҳо нест. Як намунаи дигар, ки аз тарафи худӣ Фибоначчӣ мушоҳида карда шуда буд,

Расми 1.7

Расми 1.8

чойгиршавии баргҳо дар бештари гулҳо ва ҳатто шакли худи баргҳо мебошад. Ададҳои иррационалӣ ва пайдарпаиҳои ададӣ, Фидий ва Леонардо, гулҳои садбаргу офтобпараст – ҳамаи инҳо дар умум “чаҳони тиллоӣ”-ро ташкил медиҳанд, ки ин чаҳон дар асоси адади аҷиби Φ сохта шудааст.

Баргҳои бештари растаниҳои дорои пояи баланд аз рӯи спирал чойгир шуда, одатан аз рӯи қонуни муайян, ки барои ҳамаи намуди растаниҳо иҷро мегардад, мерӯянд. Мувофиқи ин қонун, кунҷе, ки ду баргҳои пайдарпай ташкил медиҳанд, доимӣ буда, кунҷи фарқият номида мешавад. Ин кунҷ ё тавассути дараҷа ё дар намуди касре, ки дар сурати он адади даврҳои гирди навда, аз як барг оғоз намуда то барги ба он монанди болотар дар навда чойгиршуда ва дар маҳраҷи он адади баргҳои, ки дар спиралҳои байни ин ду баргҳо чойгир мешаванд, навишта мешаванд.

Пайдарпаии Шимпер-Браун, ки аз нисбати ададҳо аз пайдарпаии Фибоначӣ мувофиқан бо ададҳои, ки тавассути як мавқеъ чойгир мешаванд, яъне a_n/a_{n+2} , имконияти таснифи намудҳои гуногун аз рӯи кунҷи фарқиятро медиҳад. Азбаски таносуби байни ду адади пай дар пайи a_{n+1}/a_n ба Φ наздикшаванда мебошад, нисбатҳои аз пайдарпаии Шимпер – Браун ба $1/\Phi^2$ наздикшаванда мебошад. Ибтидои математикии он чунин намуд дорад:

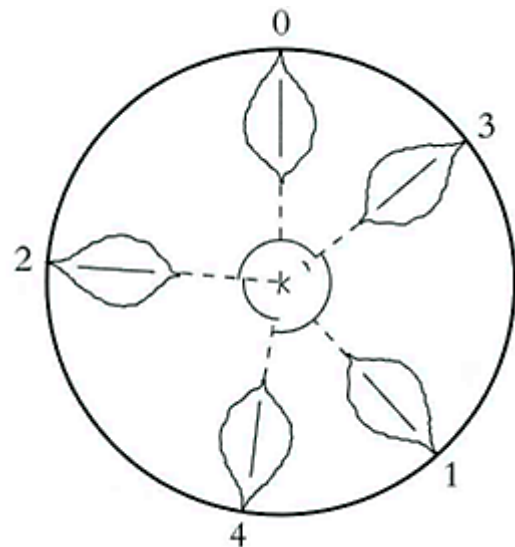
$$\frac{a_n}{a_{n+2}} = \frac{a_n}{a_{n+1}} \cdot \frac{a_{n+1}}{a_{n+2}} \rightarrow \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{a_{n+1}} \cdot \frac{a_{n+1}}{a_{n+2}} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{a_{n+1}} \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_{n+1}}{a_{n+2}} = \frac{1}{\Phi} \cdot \frac{1}{\Phi} = \frac{1}{\Phi^2}.$$

Саволи аз ҳама мушкил дар ҳамаи ин дар он аст, ки чӣ тавр растаниҳо “медонанд”, ки баргҳои онҳо бояд айнан мувофиқи пайдарпаии Фибоначӣ чойгир шаванд? Гап дар сари он аст, ки навдаи растаниҳо шакли конусӣ дорад. Баргҳо дар навда бошад ба таври радиалӣ мерӯянд, агар ба растани аз боло нигоҳ кунем. Браве қайд намуд, ки ҳар як барги оянда тақрибан ба $137,5^\circ$ аз пештара чойгир аст. Ҳисоб мекунем:

$$360^\circ \cdot \frac{1}{\Phi^2} = \frac{360^\circ}{\Phi^2},$$

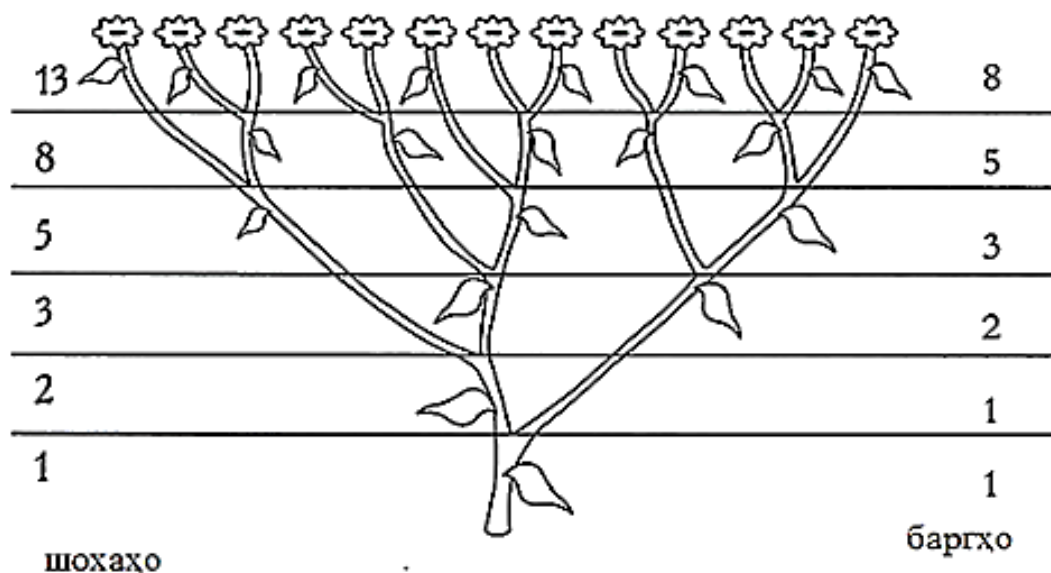
(ки дар ин ҷо 360° ба як даври пурра баробар аст) ва кунҷи $137,5^\circ$ -ро ба даст меорем, ки онро баъзан кунҷи “тиллоӣ” меноманд.

Ба самти муқобил аз математика ба ботаника ҳаракат намуда, гурӯҳи олимони дар зер роҳбарии Ривер соли 1984 исбот намуданд, ки алгоритми математикӣ ва кунҷи рӯидани баргҳо, ки ба кунҷи “тиллоӣ” баробар аст, истифода бурда, конфигуратсияро ба даст овардан мумкин аст, ки он дар офтобпарастии ҳақиқӣ дида мешавад (расми 1.9). Ин натиҷа аз он ҷиҳат диққатҷалбкунанда буд, ки айнан сохторҳои якҷинса ва мувофиқгузоришаванда дар организмҳои зинда шаклҳои имконпазири онҳоро маҳдуд мекунанд. Дар навбати худ, ин зуд-зуд дучоршавии ададҳои Фибоначӣ ва бурриши тиллоиро дар филлотаксис шарҳ медиҳад. Дигар таҷрибаҳо, масалан бо майдонҳои магнитӣ низ ба конфигуратсияҳо бо спирали “тиллоӣ” оварда мерасонанд.

Расми 1.9 Ҳар як барги оянда дар танаи офтобпараст аз барги пешина дар кунҷи $137,5^\circ$ қарор дорад.

Шохаҳои дарахтон низ мисли баргҳо чойгир мешаванд (расми 1.10). Дар ин ҷо ҳам, шохаҳо на яке пайи дигаре, балки аз рӯи спирал чойгир мегарданд. Андозаи дарахт бо рафти сабзишаш тағйир меёбад, аммо таносубҳои байни баландӣ ва дарозии шохаҳои он, ҳамчун шакли умумӣ нигоҳ дошта мешавад. Шахси таҷрибадор мувофиқи ин як намудро

Расми 1.10

аз дигараш дар масофаи дилхоҳ бе азназаргузарони пӯсту барг фарқ карда метавонад.

Шиносой бо принципҳои “бурриши тиллоӣ” ба мо кӯмак мекунад, то шевогӣ ва мақсаднокии офаринишҳои табиати гирду атроф ва инсонро дида тавонем. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки:

- аввалан, бурриши тиллоӣ – ин яке аз принципҳои асосии фундаменталии табиат аст;
- дуввум, тасаввуроти инсон оиди зебогӣ дар тахти таъсири тасаввурот оиди он, ки кадом тартиб ва шевогиро инсон дар табиат мебинад, шакл гирифтааст.

Ҳарчанд илмҳои расмӣ на ҳама вақт “бурриши тиллоӣ”-ро қабул мекунанд, вале он дар ҳамаи соҳаҳои илму техника, қариб ки дар тамоми давлатҳо истифода мегардад. Қисми зиёди олимони баландмартаба то ҳол дар ҷустуҷӯ ва тадқиқи ин принципи “тиллоӣ”-и математикӣ кӯшиш ба харҷ медиҳанд ва барои он роҳу усулҳои истифодабарии амалиро ҷустуҷӯдоранд.

АДАБИЁТ

1. Мир математики: Т.1: Фернандо Корбалан. Золотое сечение. Математический язык красоты. 2014-с.160
2. Гика М. Эстетика пропорций в природе и искусстве. – М.: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1936-с.310
3. Н. Васютинский “Золотая пропорция” –М., “Молодая гвардия”, 1990-с.232
4. А. Азевич “Двадцать уроков гармонии” –М., “Школа-Пресс”, 1998-с.159
5. Волошинов А.В. Математика и искусство. – Москва: Просвещение 1992-с.335
6. Прохоров А.И. Золотая спираль // Квант. 1984. № 9.

ТАДБИҚИ БУРРИШИ ТИЛЛОИ ДАР ТАБИАТ

Дар ин мақола масъала оиди омӯзиши таҳлили роҳу усулҳои истифодабарии бурриши тиллоӣ дар илм ва санъат дар тӯли тамоми таърихи инсоният оварда шудааст. Яке аз муъҷизаҳои бурриши тиллоӣ ин имконияти беохирӣ он дар ташиқлидиҳои шаклҳои мураккаб мебошад: аз секунҷа оғоз намуда то ҷисмҳои дувоздаҳкунҷа, ки икосаэдрҳо номида мешаванд. Новобаста аз ному мартабаи баланди худ дар тамоми соҳаҳои ҳаётӣ, бурриши тиллоиро ҳамарӯза дар предметҳои гирду атрофи худ дидан мумкин аст.

Калимаҳои калидӣ: симметрия, бурриши тиллоӣ, қисми бутун, таносуби илоҳӣ, секунҷа, росткунҷаи тиллоӣ, дувоздаҳкунҷа, икосаэдра, адади илоҳӣ, иррационалӣ, спирали логарифмӣ.

Маълумот оиди муаллиф: Асадбекова Г.Д. – муаллимаи калони кафедраи тахлили математикии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. agulamo70@mail.ru

Довутов Ф. М. – ассистенти кафедраи тахлили математикии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. farid.dovutov@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ЗОЛОТОГО СЕЧЕНИЯ В ПРИРОДЕ

В данной статье речь идет об изучении и анализе способов и методов использования золотого сечения в науке и искусстве на протяжении всей истории человечества. Одно из чудес золотого сечения – его бесконечные возможности для образования сложных форм: от треугольников до додекаэдров, называемых икосаэдрами. Несмотря на свой высокий статус во всех сферах жизни, золотое сечение каждый день можно увидеть в окружающих его предметах.

Ключевые слова: симметрия, золотое сечение, целая часть, божественная пропорция, треугольник, золотой прямоугольник, додекаэдр, икосаэдр, божественное число, иррациональность, логарифмическая спиралью

Сведения об авторе: Асадбекова Г.Д. –ст. препод. кафедры математического анализа Хорогского Государственного университета им. М.Назаршоева, agulamo70@mail.ru

Довутов Ф. М.- ассистент кафедры математического анализа Хорогского Государственного университета им. М.Назаршоева, farid.dovutov@mail.ru

APPLICATION OF THE GOLDEN RATIO IN NATURE

This article deals with the study and analysis of the methods of use the golden ratio in science and art throughout the history of mankind. One of the wonders of the golden ratio is its endless possibilities for forming complex shapes, from triangles to dodecahedrons called icosahedrons. Despite its high status in all spheres of life, the golden ratio can be seen every day in the objects surrounding it.

Key words: symmetry, golden section, integer part, divine proportion, triangle, golden rectangle, dodecahedron, icosahedron, divine number, irrationality, logarithmic spiral.

Information about the author: Asadbekova G. D.- the senior trainer of the math analyses Department of Khorog State University named after M.Nazarshoev, agulamo70@mail.ru

Dovutov F.M.- Assistant of the math analyses Department of Khorog State University named after M.Nazarshoev, E-mail: farid.dovutov@mail.ru

УДК 581.582(575.3)

ЭКОЛОГО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛУКА ДУШИСТОГО ALLIUM RAMOSUM L. В ПАМИРСКОМ БОТАНИЧЕСКОМ САДУ

Бекназарова Х.А.

**Памирский биологический институт им.Х.Юсуфбекова Национальной академии
наук Таджикистана**

Расширение ассортимента овощных культур является стратегической задачей любой страны, т.к. в мировой практике утвердилось положение, что овощи – это мощнейший регулятор здоровья населения. Многие виды многолетних видов луковых культур успешно введены в культуру и возделываются в личных и фермерских хозяйствах. Лук душистый в настоящее время востребован как пищевая культура, его используют в лечебных и декоративных целях. Этот лук - хороший медонос с ароматным запахом цветков. В пищу используют листья, луковицы и соцветия в свежем, сушенном, вареном, квашеном и соленом виде. Но лучше всего использовать лук в пище все-таки в сыром виде, поскольку при переработке теряется до 80% витамина С. По данным современной фармакологии, лук душистый обладает желчегонным, мочегонным и укрепляющим капилляры действием, повышает сопротивляемость организма к инфекциям. Растения

рода *Allium L.* семейства луковых уже давно привлекают внимание большого круга исследователей благодаря высокому содержанию биологически активных веществ (БАВ) широкого спектра действия. С древнейших времен различные виды лука используются как пищевые и лекарственные растения. Все виды лука содержат те или другие биологически активные вещества разной природы. В химический состав наиболее распространенных съедобных видов лука входят различные углеводы и азотистые вещества. При этом по качественному составу химических веществ различные виды лука довольно близки между собой, но по количественному содержанию они существенно различаются. Все виды лука обладают своеобразным запахом, который обусловлен наличием эфирного масла, содержание которого зависит от вида: у острых сортов лука репчатого, чеснока и многоярусного лука содержание эфирных масел выше, чем у сладких сортов репчатого лука, многолетних видов и лука порея. Количественное содержание эфирного масла в каждом из видов зависит от условий выращивания. Эфирные масла чеснока и некоторых видов лука обладают выраженным гипохолестеринемическим действием. Эфирное масло лука репчатого рекомендуется для лечения мокнущей экземы.

Материалы и методы.

Работа выполнена на базе коллекции луков в Памирском Ботаническом саду - Памирский биологический институт им. Х.Юсуфбекова НАНТ.

В условия культуры на территории Памирского Ботанического сада им. А.В.Гурского на высоте 2320 м над ур. м. изучены эколого-биологические особенности *Allium ramosum L.* (*A. odorum L.*) - Лука душистого. При исследовании эколого-биологических аспектов исследуемых видов использовали предложения Е.В.Шишкина, С.В. Жаркова [1], исследования фенологического характера проводились по методике И.Н. Бейдемана [2;3]. Исследуемые образцы *Allium ramosum L.* были выбраны из коллекции флористического участка Памирского Ботанического сада. Использовались общепринятые методики интродукционных и биологических исследований [4;5].

Результаты и их обсуждений.

Allium ramosum L. (*A. odorum L.*) - Лук душистый относится к подроду *Butomisa* (*Salisb.*) *N. Friesen* секции *Butomisa* (*Salisb.*) *Kamelin* [4;5]. корневищному луковичному многолетнику. Луковицы данного растения по 1-3, а в некоторых случаях большим количеством, присоединены к горизонтальному либо косому корневищу, имеют узкую конически-цилиндрическую форму и имеют серовато-бурый цвет. Стебель растения характеризуется своей мощностью, высота его составляет от 25 до 50 см, характер строения стебля несколько угловато-ребристый, в основании содержит узколинейные мясистые листья, численность которых составляет 3-6. Эти листья имеют не дудчатую форму, к основанию стебля они несколько сужаются, их длина в 1,5 раза меньше длины стебля. Длина чехла в 1,5-2 раза меньше длины зонтика, который имеет пучковатый либо пучковато-шаровидную форму и многоцветковый характер. Длина цветоножек в 2-3 раза превышает длину околоцветника, возле основания имеются прицветники. Цветы расположенных на околоцветнике листочков белый с зеленоватой жилкой, их длина достигает 6-7 мм, наружные их участки имеют ланцетную, островатую форму. Длина нитей тычинок почти в 1,5 раза меньше длины листочков околоцветника. Столбик не выдается из околоцветника. Длина коробочки около 5 мм. Растение цветет с июля по сентябрь. Начало плодоношения - август, продолжается до сентября.

При выращивании в условиях культуры *A. ramosum L.* дает обильный самосев, благодаря чему растет на одном месте в течение многих лет и плантация превращается в многолетнее место произрастания. Нами изучена лабораторная и грунтовая всхожесть семян *A. ramosum L.* в трехкратной повторности. При изучении лабораторной всхожести выявлено, что всхожесть семян у *A. ramosum* составляет 81%.

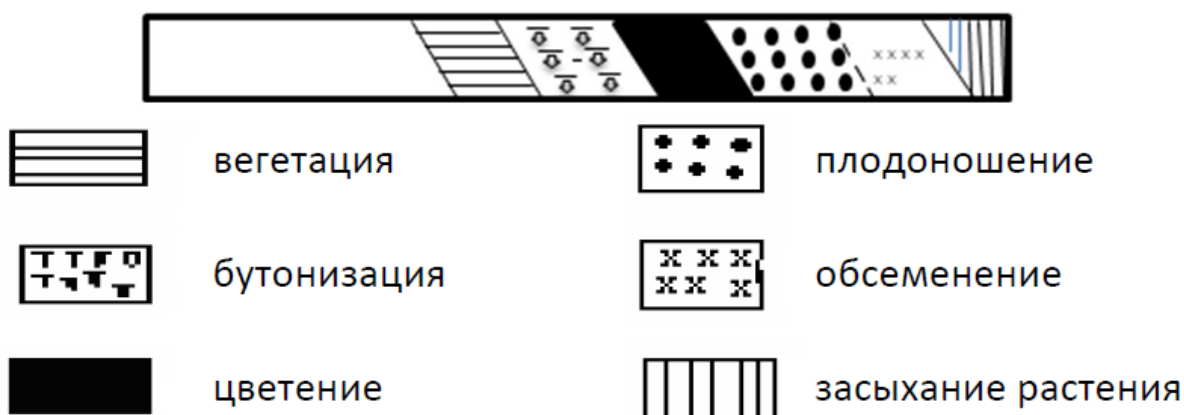
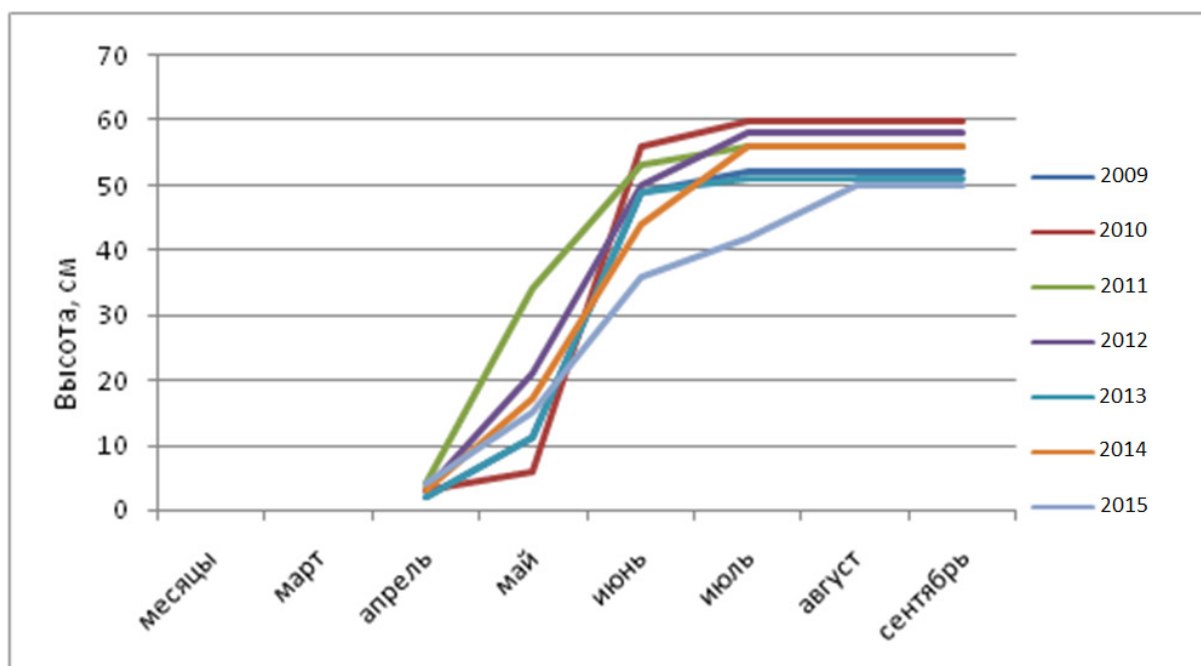

Рисунок 1. Многолетняя динамика роста побегов и фенологического спектра лука душистого-*Allium ramosum* L., в условиях Памирского ботанического сада, на высоте 2320 м над ур. м.

Многолетние наблюдения за сезонным ритмом и развитием в условиях культуры на территории Памирского ботанического сада показали, что лук душистый проходит полный цикл индивидуального развития и образует самосевы (рис. 1).

Условные обозначения:

Многолетние фенологические наблюдения показали, что ритмика развития видов в условиях культуры у одного и того же вида по годам изменчивая. У *A. ramosum*. продолжительность фазы вегетации от начала до конца года в 2015 году составила 154 дней, в 2016 году она длилась 160 дней. Основные требования растений - это требовательность к теплу и влаге, что повлияло в условиях культуры на продолжительности периода от отрастания до цветения.

Общее распространение - Сибирь, Дальний Восток, Монголия, Китай (Тибет), Индия (Гималаи).

По хозяйственному значению этот вид растений охотно употребляется овцами и плохо употребляется лошадьми. Является перспективным для ведения пчеловодства. Перо и луковицы могут использоваться в пище, способствуют усилению секреции желудочного сока. В условиях Памирского ботанического сада на коллекционном участке выращивается с восьмидесятых годов XX-ого столетия. Проходит полный цикл

индивидуального ритма развития, а также образует самосевы при интродукции.

Многолетнее луковичное растение, с высотой 55-60 см. Луковицы, густо одетые остатками оснований листьев прошлых лет, резко утолщенные. Стебель слегка угловато-ребристый. Листья в числе 3-6, линейные в сечении, слегка треугольные. Зонтик пучковатый или пучковато-полусферовидный, многоцветковый. Околоцветник белый с неясной жилкой. Редкий вид для флоры ГБАО РТ.

Встречается в Гималаях, в Западном Китае (Синьцзян), в Центральном Китае, где широко разводится. В Бадахшан попал с древней культурой в качестве многолетнего овощного растения, ране неправильно определялся как лук китайский - *A. chinense* G. Don. Чаще встречается небольшими группами из нескольких особей, реже образует самостоятельные группировки площадью около 10 м².

На территории Западного Памира встречается в бассейне р. Бартанг возле кишлаков Ябшорв и Нисур на заболоченных полях и поливных землях, на высоте 2400 м над ур. м. [6].

Таким образом, многолетние фенологические наблюдения показали, что ритмика развития у лука душистого в условиях культуры на территории Памирского ботанического сада по годам изменчивая. У *A. ramosum* L. продолжительность фазы вегетации от начала до конца 2018 года составила 154 дней, в 2019 году она длилась 160 дней. В условия культуры на территории Памирского ботанического сада лук душистый проходит полный цикл индивидуального ритма развития, образует самосевы и также размножается вегетативным способом. Основная причина у растений - это требовательность к теплу и влаге, что сказалось в условиях культуры на продолжительности периода от отрастания до цветения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шишкина Е. В., Жаркова С. В. Лук душистый: интродукция и результаты селекции // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. 2021. № 3 (197). С. 17 - 23.
2. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск, 1974, 155 с.
3. Горышина Т.К. Экология растений. - М. - Высш. школа -1979.- 368 с.
4. Иконников С. С. Определитель высших растений Бадахшана. Л., 1979 - 400 с.
5. Камелин Р. В. Биологическое разнообразие и интродукция растений. Раст. Ресурсы Т. 33. Вып. 3, 1997. - С. 1-11.
6. Наврузшоев Д., и др. Редкие и исчезающие виды флоры и фауны Горно-Бадахшанской Автономной Области Республики Таджикистан. - Душанбе. Изд-во «Торус». 2013, 288 с.

ЭКОЛОГО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛУКА ДУШИСТОГО *ALLIUM RAMOSUM* L. В ПАМИРСКОМ БОТАНИЧЕСКОМ САДУ

*В статье представлены результаты исследования эколого-биологических особенностей *Allium ramosum* L. в условиях Памирского Ботанического сада на высоте 2320 м над ур. м. Многолетние фенологические наблюдения показали, что ритмика развития вида в условиях культуры у одного и того же вида по годам изменчива. Основная причина у растений - это требовательность к теплу и влаге, что сказалось в условиях культуры на продолжительности периода от отрастания до цветения. Почти все особи вида луковичного поликарпика развиваются в течение влажного весеннего периода, выдерживает засуху в виде подземных частей.*

Ключевые слова: Лук душистый, экология, биология, ботанический сад, растений, вид, фенология, развитие.

Сведения об авторе: Бекназарова Х.А. кандидат биологических наук, старший научный сотрудник Памирского биологического института им Х. Юсуфбекова Национальной академии

ХУСУСИЯТҲОИ ЭКОЛОГИЮ БИОЛОГИИ ПИЁЗИ ХУШБУЙ - ALLIUM RAMOSUM L. ДАР БОҒИ БОТАНИКИИ ПОМИР

Дар мақола натиҷаҳои таҳқиқоти бисёрсолаи хусусиятҳои экологияю биологии Allium ramosum L. дар шароити боғи ботаникии Помир дар баландии 2320 м аз сатҳи баҳр гирд оварда шудааст. Мушоҳидаҳои бисёрсолаи фенологи нишон доданд, ки ритми инкишофи растаниҳо дар шароити маъдани дар як намуд ҳар сол тағирёбанда аст. Сабаби асосии ин барои наизғунамои растаниҳо аз баромадани майсаҳо то гулкуни талаботи гарми ва нами мебошад. Қариб, ки ҳамаи растаниҳои пиёзакдори поликарпикӣ аввали баҳор ба сабзии сар мекунанд ва дар қисмҳои зери замини намиро барои инкишофи минбаъда захира мекунанд.

Вожаҳои калидӣ: *Пиёзи хушбуй, экология, биология, боғи ботаники, растани, намуд, фенология, инкишоф.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бекназарова Х.А. номзади илмҳои биология, ходими калони илмии Институти биологии Помир ба номи Х. Юсуфбекови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон Тел:(+992)93 156 96 40 E-mail: khosiyat07@mail.ru

ECOLOGICAL-BIOLOGICAL FEATURES ALLIUM RAMOSUM L. THE CONDITIONS OF THE PAMIR BOTANICAL GARDEN

The article presents the results of studies of the ecological and biological features of the Allium ramosum L. in the conditions of the Pamir Botanical Garden at an altitude of 2320 m above sea level. Long-term phenological observations have shown that the rhythm of the development of species in culture conditions in the same species varies from year to year. The main reason for plants is the exactness of heat and moisture, which turned out to be in culture conditions for the duration of the period from regrowth to flowering. Almost all types of bulbous polycarps develop during the wet spring period and withstand drought in the form of underground parts.

Key words: *allium ramosium, ecology, biology, botanical garden, plant, view, phenology, development.*

Information about the author: Beknazarova Kh. A. candidate of Biological Sciences of the Pamir Biological Institute named after Kh.Yusufbekov of the National Academy of Sciences of Tajikistan Tel: (+992) 93 156 96 40 E-mail: khosiyat07@mail.ru

CLIMATE CHANGE IN HIMALAYAN REGION

Mohammad E.S., Mavlonov M.

Mining and Metallurgical Institute of Tajikistan

The Hindu Kush [1] is an 800-kilometre-long (500 mi) mountain range in Central and South Asia to the west of the Himalayas. It stretches from central and western Afghanistan [2] into northwestern Pakistan and far southeastern Tajikistan. The range forms the western section of the Hindu Kush Himalayan Region (HKH) [3] to the north, near its northeastern end, the Hindu Kush buttresses the Pamir Mountains near the point where the borders of China [4-6]. Pakistan and Afghanistan meet, after which it runs southwest through Pakistan and into Afghanistan near their border. The eastern end of the Hindu Kush in the north merges with the Karakoram Range [7-8]. Towards its southern end, it connects with the White Mountains near the Kabul River [9-10]. It divides the valley of the Amu Darya (the ancient Oxus) to the north from the Indus River valley to the south. The range has numerous high snow-capped peaks, with the highest point being Tirich Mir or Terichmir at 7,708 metres (25,289 ft) in the Chitral District of Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan.

The Hindu Kush range region was a historically significant center of Buddhism, with sites such as the Bamiyan Buddhas [11-12]. The range and communities settled in it hosted ancient monasteries, important trade networks and travelers between Central Asia and South Asia [13-

14]. While the vast majority of the region has been majority-Muslim for several centuries now, certain portions of the Hindu Kush only became Islamized relatively recently, such as Kafiristan [15], which retained ancient polytheistic beliefs until the 19th century when it was converted to Islam by the Durrani Empire and renamed Nuristan (“land of light”)[16]. The Hindu Kush range has also been the passageway for invasions of the Indian subcontinent [17-18], and continues to be important to contemporary warfare in Afghanistan [19-20].

Before Alexander’s Arrival Vedic and Avestan name of the Hindu Kush mountains is ‘Uparisyena’ in Sanskrit and ‘Upairisaena’ in Avestan (or the mountains crossed by the syena, an eagle), referring to Garuda bringing Soma from across mountain range [21].

The earliest known usage of the Persian name Hindu Kush occurs on a map published about 1000 CE [22]. Some modern scholars remove the space and refer to the mountain range as Hindukush [23-24].

The range forms the western section of the Hindu Kush Himalayan Region (HKH) and is the westernmost extension of the Pamir Mountains, the Karakoram and the Himalayas. It divides the valley of the Amu Darya (the ancient Oxus) to the north from the Indus River valley to the south. The range has numerous high snow-capped peaks, with the highest point being Tirich Mir or Terichmir at 7,708 metres (25,289 ft) in the Chitral District of Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan. To the north, near its northeastern end, the Hindu Kush buttresses the Pamir Mountains near the point where the borders of China, Pakistan and Afghanistan meet, after which it runs southwest through Pakistan and into Afghanistan near their border. The eastern end of the Hindu Kush in the north merges with the Karakoram Range. Towards its southern end, it connects with the Spin Ghar Range near the Kabul River.

The Hindu Kush Himalayan region has the largest concentration of frozen water on Earth after the North Pole and South Pole, hence it is referred to as “the third pole”. Like the Arctic and part of Antarctica, the Hindu Kush Himalayan region is warming faster than the global average, and for similar reasons.

As ice cover melts, it exposes larger areas to solar radiation, thus allowing greater absorption of heat. Since ice reflects light, as the ground is increasingly exposed this leads to greater heating. The fact that many glaciers in the HKH region are covered with debris means this effect is less pronounced than in areas like the Arctic. Greater detail on exactly how and why this is happening can be found in the third chapter of the HKH Assessment conducted by the International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD).

Unfortunately, the glaciers of the Hindu Kush Himalayas are facing another problem: black carbon. This is essentially soot from fires in the surrounding lowlands which rises in the air and settles on glaciers. Because of its dark colour, black carbon absorbs solar radiation faster. Black carbon and other short-lived climate pollutants – such as dust and aerosols – are produced by a range of human activities, including biomass burning, brick factories, and coal-based electricity plants. Not only do they darken the glaciers, these pollutants can also lead to warming of the air mass, leading to higher temperatures around the cryosphere and melting of its ice.

Many peaks of the range are between 4,400 and 5,200 m (14,500 and 17,000 ft), and some are much higher, with an average peak height of 4,500 metres (14,800 feet) [25]. The mountains of the Hindu Kush range diminish in height as they stretch westward. Near Kabul, in the west, they attain heights of 3,500 to 4,000 metres (11,500 to 13,100 ft); in the east they extend from 4,500 to 6,000 metres (14,800 to 19,700 ft). Observed glacier mass loss in the HKH since the 20th century.

The 2019 Hindu Kush Himalaya Assessment [26] concluded that between 1901 to 2014, the Hindu Kush Himalaya (or HKH) region had already experienced warming of 0.1 °C per decade, with the warming rate accelerating to 0.2 °C per decade over the past 50 years. Over the past 50 years, the frequency of warm days and nights had also increased by 1.2 days and

1.7 nights per decade, while the frequency of extreme warm days and nights had increased by 1.26 days and 2.54 nights per decade. There was also a corresponding decline of 0.5 cold days, 0.85 extreme cold days, 1 cold night, and 2.4 extreme cold nights per decade. The length of the growing season has increased by 4.25 days per decade. There is less conclusive evidence of light precipitation becoming less frequent while heavy precipitation became both more frequent and more intense. Finally, since 1970s glaciers have retreated everywhere in the region beside Karakoram, eastern Pamir, and western Kunlun, where there has been an unexpected increase in snowfall. Glacier retreat had been followed by an increase in the number of glacial lakes, some of which may be prone to dangerous floods [27].

In the future, if the Paris Agreement goal of 1.5 °C of global warming is not exceeded, warming in the HKH will be at least 0.3 °C higher, and at least 0.7 °C higher in the hotspots of northwest Himalaya and Karakoram. If the Paris Agreement goals are broken, then the region is expected to warm by 1.7–2.4 °C in the near future (2036–2065) and by 2.2–3.3 °C (2066–2095) near the end of the century under the “intermediate” Representative Concentration Pathway 4.5 (RCP4.5). Under the high-warming RCP8.5 scenario where the annual emissions continue to increase for the rest of the century, the expected regional warming is 2.3–3.2 °C and 4.2–6.5 °C, respectively. Under all scenarios, winters will warm more than the summers, and the Tibetan Plateau, the central Himalayan Range, and the Karakoram will continue to warm more than the rest of the region. Climate change will also lead to the degradation of up to 81% of the region’s permafrost by the end of the century [28].

Future precipitation is projected to increase as well, but CMIP5 models struggle to make specific projections due to the region’s topography: the most certain finding is that the monsoon precipitation in the region will increase by 4–12% in the near future and by 4–25% in the long term [29]. There has also been modelling of the changes in snow cover, but it is limited to the end of century under the RCP 8.5 scenario: it projects declines of 30–50% in the Indus Basin, 50–60% in the Ganges basin, and 50–70% in the Brahmaputra Basin, as the snowline elevation in these regions will rise by between 4.4 and 10.0 m/yr. There has been more extensive modelling of glacier trends: it is projected that one third of all glaciers in the extended HKH region will be lost by 2100 even if the warming is limited to 1.5 °C (with over half of that loss in the Eastern Himalaya region), while RCP 4.5 and RCP 8.5 are likely to lead to the losses of 50% and >67% of the region’s glaciers over the same timeframe. Glacier melt is projected to accelerate regional river flows until the amount of meltwater peaks around 2060, going into an irreversible decline afterwards. Since precipitation will continue to increase even as the glacier meltwater contribution declines, annual river flows are only expected to diminish in the western basins where contribution from the monsoon is low: however, irrigation and hydropower generation would still have to adjust to greater interannual variability and lower pre-monsoon flows in all of the region’s rivers [30–32].

A range of adaptation efforts are already undertaken across the HKH region: however, they suffer from underinvestment and insufficient coordination between the various state, institutional and other non-state efforts, and need to be “urgently” strengthened in order to be commensurate with the challenges ahead [33].

The 2019 Hindu Kush Himalaya Assessment outlined three main “storylines” for the region between now and 2080: “business-as-usual” (or “muddling through”), with no significant change from the current trends and development/adaptation initiatives proceeding as they do now; “downhill”, where the intensity of global climate change is high, local initiatives fail and regional cooperation breaks down; and “prosperous”, where extensive cooperation allows region’s communities to weather “moderate” climate change and increase their living standards while also preserving the region’s biodiversity. In addition, it described two alternate pathways through which the “prosperous” future can be achieved: the first focuses on top-down, large-

scale development and the latter describes a bottom-up, decentralized alternative [34].

The 2019 Hindu Kush Himalaya Assessment[35] concluded that between 1901 to 2014, the Hindu Kush Himalaya (or HKH) region had already experienced warming of 0.1 °C per decade, with the warming rate accelerating to 0.2 °C per decade over the past 50 years. Over the past 50 years, the frequency of warm days and nights had also increased by 1.2 days and 1.7 nights per decade, while the frequency of extreme warm days and nights had increased by 1.26 days and 2.54 nights per decade. There was also a corresponding decline of 0.5 cold days, 0.85 extreme cold days, 1 cold night, and 2.4 extreme cold nights per decade. The length of the growing season has increased by 4.25 days per decade. There is less conclusive evidence of light precipitation becoming less frequent while heavy precipitation became both more frequent and more intense. Finally, since 1970s glaciers have retreated everywhere in the region beside Karakoram, eastern Pamir, and western Kunlun, where there has been an unexpected increase in snowfall. Glacier retreat had been followed by an increase in the number of glacial lakes, some of which may be prone to dangerous floods [36].

In the future, if the Paris Agreement goal of 1.5 °C of global warming is not exceeded, warming in the HKH will be at least 0.3 °C higher, and at least 0.7 °C higher in the hotspots of northwest Himalaya and Karakoram. If the Paris Agreement goals are broken, then the region is expected to warm by 1.7–2.4 °C in the near future (2036–2065) and by 2.2–3.3 °C (2066–2095) near the end of the century under the “intermediate” Representative Concentration Pathway 4.5 (RCP4.5). Under the high-warming RCP8.5 scenario where the annual emissions continue to increase for the rest of the century, the expected regional warming is 2.3–3.2 °C and 4.2–6.5 °C, respectively. Under all scenarios, winters will warm more than the summers, and the Tibetan Plateau, the central Himalayan Range, and the Karakoram will continue to warm more than the rest of the region. Climate change will also lead to the degradation of up to 81% of the region’s permafrost by the end of the century [37].

Future precipitation is projected to increase as well, but CMIP5 models struggle to make specific projections due to the region’s topography: the most certain finding is that the monsoon precipitation in the region will increase by 4–12% in the near future and by 4–25% in the long term [38]. There has also been modeling of the changes in snow cover, but it is limited to the end of century under the RCP 8.5 scenario: it projects declines of 30–50% in the Indus Basin, 50–60% in the Ganges basin, and 50–70% in the Brahmaputra Basin, as the snowline elevation in these regions will rise by between 4.4 and 10.0 m/yr. There has been more extensive modeling of glacier trends: it is projected that one third of all glaciers in the extended HKH region will be lost by 2100 even if the warming is limited to 1.5 °C (with over half of that loss in the Eastern Himalaya region), while RCP 4.5 and RCP 8.5 are likely to lead to the losses of 50% and >67% of the region’s glaciers over the same timeframe. Glacier melt is projected to accelerate regional river flows until the amount of melt water peaks around 2060, going into an irreversible decline afterwards. Since precipitation will continue to increase even as the glacier melt water contribution declines, annual river flows are only expected to diminish in the western basins where contribution from the monsoon is low: however, irrigation and hydropower generation would still have to adjust to greater interannual variability and lower pre-monsoon flows in all of the region’s rivers [39-41]. A range of adaptation efforts are already undertaken across the HKH region: however, they suffer from underinvestment and insufficient coordination between the various state, institutional and other non-state efforts, and need to be “urgently” strengthened in order to be commensurate with the challenges ahead [42].

On top-down, large-scale development and the latter describes a bottom-up, decentralized alternative [43].

REFERENCES

1. Hindu Kush, google pics.

2. Jump up to:a b c Mike Searle (2013). *Colliding Continents: A geological exploration of the Himalaya, Karakoram, and Tibet*. Oxford University Press. p. 157. ISBN 978-0-19-165248-6., Quote: “The Hindu Kush mountains run along the Afghan border with the North-West Frontier Province of Pakistan”.
3. George C. Kohn (2006). *Dictionary of Wars*. Infobase Publishing. p. 10. ISBN 978-1-4381-2916-7.
4. Jump up to:a b “Hindu Kush Himalayan Region”. ICIMOD. Retrieved 17 October 2014.
5. Jump up to:a b Elalem, Shada; Pal, Indrani (2015). “Mapping the vulnerability hotspots over Hindu-Kush Himalaya region to flooding disasters”. *Weather and Climate Extremes*. 8: 46–58. doi:10.1016/j.wace.2014.12.001.
6. Jump up to:a b “Development of an ASSESSment system to evaluate the ecological status of rivers in the Hindu Kush-Himalayan region” (PDF). Assess-HKH. at.Archived (PDF) from the original on 22 September 2015. Retrieved 6 September 2015.
7. Jump up to:a b Karakoram Range: MOUNTAINS, ASIA, Encyclopædia Britannica
8. Jump up to:a b Stefan Heuberger (2004). *The Karakoram-Kohistan Suture Zone in NW Pakistan – Hindu Kush Mountain Range*. vdf Hochschulverlag AG. pp. 25–26. ISBN 978-3-7281-2965-9.
9. Jump up to:a b Spīn Ghar Range, MOUNTAINS, PAKISTAN-AFGHANISTAN, Encyclopædia Britannica
10. Jump up to:a b Jonathan M. Bloom; Sheila S. Blair (2009). *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*. Oxford University Press. pp. 389–390. ISBN 978-0-19-530991-1.
11. Jump up to:a b Deborah Klimburg-Salter (1989), *The Kingdom of Bamiyan: Buddhist art and culture of the Hindu Kush*, Naples – Rome: Istituto Universitario Orientale & Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, ISBN 978-0877737650 (Reprinted by Shambala)
12. Claudio Margottini (2013). *After the Destruction of Giant Buddha Statues in Bamiyan (Afghanistan) in 2001: A UNESCO’s Emergency Activity for the Recovering and Rehabilitation of Cliff and Niches*. Springer. pp. 5–6. ISBN 978-3-642-30051-6.
13. Jump up to:a b Jason Neelis (2010). *Early Buddhist Transmission and Trade Networks: Mobility and Exchange Within and Beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*. BRILL Academic. pp. 114–115, 144, 160–163, 170–176, 249–250. ISBN 978-90-04-18159-5.
14. Jump up to:a b Ibn Battuta; Samuel Lee (Translator) (2010). *The Travels of Ibn Battuta: In the Near East, Asia and Africa*. Cosimo (Reprint). pp. 97–98. ISBN 978-1-61640-262-4.; Columbia University Archive
15. Cacopardo, Augusto S. (15 February 2017). *Pagan Christmas: Winter Feasts of the Kalasha of the Hindu Kush*. ISBN 9781909942851.
16. Jump up to:a b Augusto S. Cacopardo (15 February 2017). *Pagan Christmas: Winter Feasts of the Kalasha of the Hindu Kush*. Gingko Library. ISBN 978-1-90-994285-1.
17. Jump up to:a b Konrad H. Kinzl (2010). *A Companion to the Classical Greek World*. John Wiley & Sons. p. 577. ISBN 978-1-4443-3412-8.
18. Jump up to:a b André Wink (2002). *Al-Hind: The Slavic Kings and the Islamic Conquest, 11th–13th Centuries*. BRILL Academic. pp. 52–53. ISBN 978-0-391-04174-5.
19. Jump up to:a b c d Frank Clements (2003). *Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia*. ABC-CLIO. pp. 109–110. ISBN 978-1-85109-402-8.
20. Jump up to:a b Michael Ryan (2013). *Decoding Al-Qaeda’s Strategy: The Deep Battle Against America*. Columbia University Press. pp. 54–55. ISBN 978-0-231-16384-2.
21. “Hindukush before Before Islam”. www.facebook.com. Retrieved 15 March 2023.

22. Fosco Maraini et al., Hindu Kush, Encyclopædia Britannica
23. Karl Jettmar; Schuyler Jones (1986). *The Religions of the Hindukush: The religion of the Kafirs*. Aris & Phillips. ISBN 978-0-85668-163-9.
24. Winiger, M.; Gumpert, M.; Yamout, H. (2005). "Karakorum-Hindukush-western Himalaya: assessing high-altitude water resources". *Hydrological Processes*. Wiley-Blackwell. 19 (12): 2329–2338. Bibcode:2005HyPr...19.2329W. doi:10.1002/hyp.5887. S2CID 130210677.
25. "kaush in English - Avestan-English Dictionary | Glosbe". glosbe.com. Retrieved 25 February 2023.
26. Allan, Nigel (2001). "Defining Place and People in Afghanistan". *Post-Soviet Geography and Economics*. 8. 42 (8): 545-560. doi:10.1080/ 10889388. 2001. 10641186. S2CID 152546226.
27. R. W. McColl (2014). *Encyclopedia of World Geography*. Infobase Publishing. pp. 413–414. ISBN 978-0-8160-7229-3.
28. Sumra, Mahar Abdul Haq (1992). *The Soomras*. Beacon Books. p. 36. The India of the ancient times extended from the Hindukush (Hindu meaning Indian, Kush meaning Koh or a mountain)... Apart from the names of places and streams there are many other words also which have 'Hind' as their adjectival parts. ... Hindko (the language of Peshawar and Abbotabad), Hindwana (water-melon), Indi maran (a wrestling skill), Hindvi (language other than Persian and Arabic spoken or written by locals) etc.
29. Henry Yule; A. C. Burnell (13 June 2013). Kate Teltscher (ed.). *Hobson-Jobson: The Definitive Glossary of British India*. Oxford University Press. p. 258. ISBN 9780199601134.
30. Thapar, Romila (2019). *Which of Us are Aryans?: Rethinking the Concept of Our Origins*. Aleph. p. 1. ISBN 978-93-88292-38-2.
31. Schmitt, Rüdiger (2007). "Iškata". *Encyclopaedia Iranica*.
32. Griffiths, Arlo (2004). *The Vedas: Texts, Language & Ritual* (PDF). Groningen: Egbert Forsten. p. 594. ISBN 90-6980-149-3. OCLC 57477186. Archived (PDF) from the original on 30 July 2012.
33. Vogelsang, Willem (2002). *The Afghans*. Wiley-Blackwell. ISBN 978-0-631-19841-3. Retrieved 22 August 2010.
34. 1890,1896EncyclopædiaBritannicas.v."Afghanistan",VolIp.228.;1893,1899Johnson's Universal Encyclopedia Vol I p.61.; 1885 Imperial Gazetteer of India, V. I p. 30.; 1850 A Gazetteer of the World Vol I p. 62.
35. Jump up to:a b Scott-Macnab, David (1994). *On the roof of the world*. London: Reader's Digest Association Ltd. p. 22.
36. John Laffin (1997). *The World in Conflict: War Annual 8 : Contemporary Warfare Described and Analysed*. Brassey's. pp. 24–25. ISBN 978-1-85753-216-6.
37. Burrard, Sir Sidney Gerald (1908). *A Sketch of the Geography and Geology of the Himalaya Mountains and Tibet*. Superintendent government printing, India. p. 102.
38. Authority, West Pakistan Water and Power Development (1971). *WAPDA Annual Report*. The Authority.
39. Jump up to:a b Ahmad, Masood; Wasiq, Mahwash (1 January 2004). *Water Resource Development in Northern Afghanistan and Its Implications for Amu Darya Basin*. World Bank Publications. p. 9. ISBN 978-0-8213-5890-0.
40. *History of Environmental Change in the Sistan Basin*, UNEP, United Nations, pages 5, 12-14
41. Ahmad, Masood; Wasiq, Mahwash (1 January 2004). *Water Resource Development in Northern Afghanistan and Its Implications for Amu Darya Basin*. World Bank

Publications. ISBN 978-0-8213-5890-0.

42. Nicks, Oran W., ed. (1970). This Island Earth. NASA. p. 66.

43. Jump up to: a b Robert Wynn Jones (2011). Applications of Palaeontology: Techniques and Case Studies. Cambridge University Press. pp. 267–271. ISBN 978-1-139-49920-0.

Climate change and variability affect virtually everyone and every region of the world but the effects are nowhere more prominent than in mountain regions and people living therein. The Hindu Kush Himalayan (HKH) region is a vast expanse encompassing 18% of the world's mountainous area. Sprawling over 4.3 million km², the HKH region occupies areas of eight countries namely Nepal, Bhutan, Afghanistan, Bangladesh, China, India, Myanmar, and Pakistan. The HKH region is warming at a rate higher than the global average and precipitation has also increased significantly over the last 6 decades along with increased frequency and intensity of some extreme events. Changes in temperature and precipitation have affected and will like to affect the climate-dependent sectors such as hydrology, agriculture, biodiversity, and human health. This paper aims to document how climate change has impacted and will impact, health and well-being of the people in the HKH region and offers adaptation and mitigation measures to reduce the impacts of climate change on health and well-being of the people. In the HKH region, climate change boosts infectious diseases, non-communicable diseases (NCDs), malnutrition, and injuries. Hence, climate change adaptation and mitigation measures are needed urgently to safeguard vulnerable populations residing in the HKH region.

Keywords: climate change; disasters; gender; health; infectious disease; mental health; mountain; non-communicable disease.

Mohammad Erfon Sediqi – the 3rd course student of group 330101-05 an Engineering and Environmental Protection at Mining and Metallurgical Institute of Tajikistan (Islamic Republic of Afghanistan) E-mail: erfansediqi6@gmail.com

Manon Mavlonov – Professor of Department of Ecology at Mining and Metallurgical Institute of Tajikistan (Republic of Tajikistan) E-mail: manon.mavlonov@mail.ru

ТДУ 574.6:477.63/64

БАРНОМАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ ФАЪОЛИЯТИ ЗАНБЎРИ АСАЛ ВОБАСТА БА ТАЪСИРИ БЕМОРИҶО ВА ЗАРАРРАСОНҶО

Саидзода И.М., Комилиён Ф.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Гузориши масъала. Мо дар таҳқиқотҳои қаблии хеш [3; 4; 11-13] ҳаёт ва фаъолияти оилаи занбӯри асалро мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор дода, тасвири рамзии ин равандҳоро дар шакли амсилаҳои концептуалӣ, математикӣ ва компютерӣ ба расмиёт дароварда будем. Дар ин таҳқиқотҳо мо бештар ба тасвири ҳолатҳои умумии марҳилаҳои ҳаёти индивидҳои оилаи занбӯр ва ҷудокунии индивидҳо ба гурӯҳҳои синнусолӣ аз рӯи хусусиятҳои ҷинсиашон таваҷҷуҳ зоҳир карда будем.

Аммо таҳқиқотҳои дигари илмӣ ва адабиёти соҳавӣ [1; 2; 6; 15] собит месозанд, ки зимни ташаккулёбии марҳилаҳои синнусолии индивидҳои оилаи занбӯри асал баъзе омилҳои объективие пайдо мешаванд, ки ба рушди ин равандҳо метавонанд таъсири манфӣ расонанд. Аз ин рӯ, мо дар таҳқиқотҳои баъдии хеш [13-14] тамоми омилҳои ба фаъолияти оилаи занбӯри асал таъсиррасонро ба ду гурӯҳи калон – микроорганизмҳои барангезандаи бемориҳои сироятӣ ва организмҳои намудҳои биологии зараррасони гуногун тақсим намуда, амсилаҳои концептуалӣ ва математикии қаблан сохташударо [3; 4; 11; 12] аз нав таҷдиди назар кардем ва онҳоро бо воридсозии тағйирёбандаҳои нав мукамалтар гардонидем.

Дар таҳқиқоти мазкур мо дар заминаи амсилаи математикии таҳияшуда [14] ба коркарди амсилаи компютери таъсири бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасон ба рушди индивидҳои оилаи занбӯри асал шурӯъ менамоем. Дар амсилаи таҳияшаванда андешаҳои муҳаққиқони дигар низ, масалан, В.П. Каменков [2], А.В. Кудряков [5], В.В. Меншуткин [7], В.В.Чудинов, Н.Д. Морозкин, Н.И. Бикунина [17] ва дигарон роҷеъ ба технологияи сохтани амсилаҳои математикӣ ва компютериҳои популятсияи ҳашаротҳои нафърасон ва зараррасон ба эътибор гирифта мешаванд.

Амсилаи математикӣ. Асоси амсилаи математикии таъсири бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасон ба рушди индивидҳои оилаи занбӯри асалро системаи 14 муодилаи дифференсиалии одии ғайрихаттӣ (1) бо шартҳои аввалаи (2) (масъалаи Кошӣ) ташкил медиҳад [14]:

$$\begin{aligned}
\frac{dE_1}{dt} &= \delta_{11}k_1E_m(t) - (\delta_{12} + \mu_{11})E_1(t) - b_{11}E_1(t)B_z(t) - m_{11}E_1(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dE_2}{dt} &= \delta_{21}k_2E_m(t) - (\delta_{22} + \mu_{21})E_2(t) - b_{21}E_2(t)B_z(t) - m_{21}E_2(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dK_1}{dt} &= \delta_{12}E_1(t) - (\delta_{13} + \mu_{12})K_1(t) - b_{12}K_1(t)B_z(t) - m_{12}K_1(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dK_2}{dt} &= \delta_{22}E_2(t) - (\delta_{23} + \mu_{22})K_2(t) - b_{22}K_2(t)B_z(t) - m_{22}K_2(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dP_1}{dt} &= \delta_{13}K_1(t) - (\delta_{14} + \mu_{13})P_1(t) - b_{13}P_1(t)B_z(t) - m_{13}P_1(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dP_2}{dt} &= \delta_{23}K_2(t) - (\delta_{24} + \mu_{23})P_2(t) - b_{23}P_2(t)B_z(t) - m_{23}P_2(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dZ_1}{dt} &= \delta_{14}P_1(t) - (\delta_{15} + \mu_{14})Z_1(t) - b_{14}Z_1(t)B_z(t) - m_{14}Z_1(t)H_{oz}(t); \quad (1) \\
\frac{dZ_2}{dt} &= \delta_{24}P_2(t) - (\delta_{25} + \mu_{24})Z_2(t) - b_{24}Z_2(t)B_z(t) - m_{24}Z_2(t)H_{oz}(t); \\
\frac{dM_1}{dt} &= \delta_{15}Z_1(t) - \mu_{15}M_1(t) - b_{15}M_1(t)B_z(t) - m_{15}M_1(t)H_{oz}(t) - \\
&\quad - c_1M_1(t)H_{az}(t) - p_1M_1(t)P_z(t); \\
\frac{dM_2}{dt} &= \delta_{25}Z_2(t) - \mu_{25}M_2(t) - b_{25}M_2(t)B_z(t) - m_{25}M_2(t)H_{oz}(t) - \\
&\quad - c_2M_2(t)H_{az}(t) - p_2M_2(t)P_z(t); \\
\frac{dB_z}{dt} &= \alpha_1B_z(t) \\
&\quad + [b_{11}E_1(t) + b_{21}E_2(t) + b_{12}K_1(t) + b_{22}K_2(t) + b_{13}P_1(t) + b_{23}P_2(t) + b_{14}Z_1(t) \\
&\quad + b_{24}Z_2(t) + b_{15}M_1(t) + b_{25}M_2(t)] * B_z(t) - \beta_1B_z(t); \\
\frac{dH_{oz}}{dt} &= \alpha_2H_{oz}(t) \\
&\quad + [m_{11}E_1(t) + m_{21}E_2(t) + m_{12}K_1(t) + m_{22}K_2(t) + m_{13}P_1(t) + m_{23}P_2(t) \\
&\quad + m_{14}Z_1(t) + m_{24}Z_2 + m_{15}M_1(t) + m_{25}M_2(t)] * H_{oz}(t) - \beta_2H_{oz}(t); \\
\frac{dH_{az}}{dt} &= \alpha_3H_{az}(t) + [c_1M_1(t) + c_2M_2(t)] * H_{az}(t) - \beta_3H_{az}(t); \\
\frac{dP_z}{dt} &= \alpha_4P_z(t) + [p_1M_1(t) + p_2M_2(t)] * P_z(t) - \beta_4P_z(t).
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
E_{i0} &= E(t_{0E_i}), K_{i0} = K(t_{0K_i}), P_{i0} = P(t_{0P_i}), Z_{i0} = Z(t_{0Z_i}), \\
M_{i0} &= M(t_{0M_i}), i = 1, 2; B_{z0} = B_z(t_0), H_{oz0} = H_{oz}(t_0), \\
M_{i0} &= M(t_{0M_i}), i = 1, 2; B_{z0} = B_z(t_0), H_{oz0} = H_{oz}(t_0), \\
H_{az0} &= H_{az}(t_0), P_{z0} = P_z(t_0); t \in [t_0; t_n], n \in N.
\end{aligned}
\tag{2}$$

Дар системаи муодилаҳои дифференсиалии (1) бо шартҳои аввалии (2) раванди тухмгузори модарзанбӯр бо ёрии функсияи

$$E_m(t) = k\alpha E_0 e^{\beta t}, k = k_1 + k_2 = 1 \quad (k_1 = 0,98; k_2 = 0,02)$$

ифода карда шудааст. Дар ин формула $E_m(t)$ – миқдори умумии тухмҳои дар як шабонарӯз гузошташудаи модарзанбӯр ва E_0 – миқдори ибтидоии тухмҳоро ифода карда, α, β – коэффитсиентҳои мебошанд, ки бо тарзи эксперементалӣ муайян карда шудаанд [3-4; 7].

Дар амсилаи математикии (1-2) тағйирёбандаҳои системаи муодилаҳои дифференсиалии (1) бузургҳои зеринро ифода мекунанд [3-4; 12-14]:

$E_1(t)$ – миқдори тухмҳои, ки аз онҳо занбӯрони корӣ ба дунё меоянд;

$E_2(t)$ – миқдори тухмҳои, ки аз онҳо нарзанбӯрҳо ба дунё меоянд;

$K_1(t)$ – миқдори кирминаҳои занбӯри корӣ;

$K_2(t)$ – миқдори кирминаҳои нарзанбӯр;

$P_1(t)$ – миқдори индивидҳои марҳилаи пешаззочавии занбӯри корӣ;

$P_2(t)$ – миқдори индивидҳои марҳилаи пешаззочавии нарзанбӯр;

$Z_1(t)$ – миқдори зочаҳои занбӯри корӣ;

$Z_2(t)$ – миқдори зочаҳои нарзанбӯр;

$M_1(t)$ – миқдори занбӯрҳои кории болиғ;

$M_2(t)$ – миқдори нарзанбӯрҳои болиғ;

$H_{oz}(t)$ – миқдори умумии хояндаҳои зараррасон;

$H_{az}(t)$ – миқдори умумии хазандаҳо ва обхокиҳои зараррасон;

$P_z(t)$ – миқдори умумии парандаҳои зараррасон;

$B_z(t)$ – миқдори умумии микроорганизмҳои барангезандаи бемориҳои сироятӣ (бактерияҳо, микробҳо, каннаҳо, паразитҳо ва дигар микроорганизмҳои баромади набототӣ ё ҳайвоноти дошта).

Инчунин, дар амсилаи математикии (1-2) дараҷаи таъсири равандҳои табиӣ бо ёрии бузургҳои (коэффитсиентҳои) зерин тасвир ёфтаанд:

μ_{ij} ($i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5$) – коэффитсиенти фавти табиӣ индивидҳои гурӯҳи чинсии i -юми популятсияи оилаи занбӯри асал дар марҳилаи j -юми ҳаёти онҳо;

δ_{ij} ($i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5$) – коэффитсиенти (ҳиссаи) аз як марҳила ба марҳилаи дигари ҳаёт гузаштани индивидҳои гурӯҳи чинсии дахлдор;

b_{ij} ($i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5$) – коэффитсиенти фавти индивидҳои гурӯҳи чинсии i -юми популятсияи оилаи занбӯри асал дар марҳилаи j -юми ҳаёти онҳо аз таъсири бемориҳо;

m_{ij} ($i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5$) – коэффитсиенти (ҳиссаи) талафоти индивидҳои гурӯҳи чинсии i -юми популятсияи оилаи занбӯри асал дар марҳилаи j -юми ҳаёти онҳо аз ҳисоби зарари хояндаҳо;

c_1, c_2 – мувофиқан, коэффитсиентҳои (ҳиссаҳои) фавти индивидҳои болиғи ҳар як гурӯҳи чинсӣ аз ҳисоби хазандаҳои зараррасон;

p_1, p_2 – мувофиқан, коэффитсиентҳои (ҳиссаҳои) фавти индивидҳои болиғи ҳар як гурӯҳи чинсӣ аз ҳисоби парандаҳои зараррасон;

α_1 – коэффитсиенти (шиддати) авчгирии таъсири манфии бемориҳо ба фаъолияти индивидҳои гурӯҳҳои чинсии оилаи занбӯри асал;

β_1 – коэффитсиенти дараҷаи таъсири мусбати амали дорудармонӣ барои рафъи бемориҳо;

α_2 – коэффитсиенти афзоиши хояндаҳои зараррасон;

β_2 – коэффитсиенти фавти табиӣ хояндаҳои зараррасон;

α_3 – коэффитсиенти афзоиши хазандаҳо ва обхокиҳои зараррасон;

β_3 – коэффитсиенти фавти табиӣ хазандаҳо ва обхокиҳои зараррасон;

α_4 – коэффитсиенти афзоиши парандаҳои зараррасон;

β_4 – коэффитсиенти фавти табиӣ парандаҳои зараррасон.

Амсиласозии компютерӣ. Барои ёфтани ҳалли ададии масъалаи Кошии (1-2) ва таҳлили компютерии системаи муодилаҳои дифференсиалии одии (1) аз усули Рунге-Кутти тартиби чорум истифода шуда, барномаи компютерӣ он дар забони барномасозии объектгарои C++ Builder XE7 сохта шудааст.

Дар барномаи компютерӣ ишораҳои зерин истифода шудаанд:

n – миқдори тағйирёбандаҳои системаи муодилаҳои (1) ($n=14$);

k – миқдори рӯзҳои ташаккулёбии занбӯрони болиғ ($k=21$ – барои занбӯри қорӣ; $k=24$ – барои нарзанбӯр);

t_i – рӯзи i -юми амсилавӣ ($i = 1, 2, \dots, k$);

t_1 – ибтидои вақти ҳисобкунӣ;

t_k – интиҳои вақти ҳисобкунӣ;

Y_{il} , $i, l = 1, 2, \dots, 14$ – массиви тағйирёбандаҳои барномавӣ:

$Y_{1l} = E_1$; $Y_{2l} = E_2$; $Y_{3l} = K_1$; $Y_{4l} = K_2$; $Y_{5l} = P_1$; $Y_{6l} = P_2$; $Y_{7l} = Z_1$;

$Y_{8l} = Z_2$; $Y_{9l} = M_1$; $Y_{10l} = M_2$; $Y_{11l} = B_z$; $Y_{12l} = H_{oz}$; $Y_{13l} = H_{az}$; $Y_{14l} = P_z$;

R_l , $l = 1, 2, \dots, 14$ – массиви ишораҳои тарафи рости муодилаҳои системаи (1) зимни ҳисоббарориҳои амсилавӣ бо усули Рунге-Кутт;

h – қадами интегронӣ.

Алгоритми умумии ҳисоббарории амсилаи компютерӣ бо истифода аз усули Рунге-Кутт намуди зеринро дорад:

Ибтидои ҳисоббарорӣ.

Воридсозии қимати бузургҳои:

$$\delta_{ij} (i = 1, 2, \dots, 5; j = 1, 2, \dots, 5);$$

$$\mu_{ij} (i = 1, 2, \dots, 5; j = 1, 2, \dots, 5), h, k, n, c1, c2, p1, p2 ;$$

$$b_{ij} (i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5), m_{ij} (i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5);$$

$$\alpha_i, \beta_i, (i = 1, 2, 3, 4);$$

$$Y_{il}(0) (i = 1, 2, \dots, 14; l = 1, 2, \dots, 14).$$

$$i := 1.$$

$$l := 0.$$

$$l := l + 1.$$

Ҳисобкунии қимати функцияҳои:

$$k_{1l} := h R_l(t_i, Y_{il});$$

$$k_{2l} := h R_l\left(t_i + \frac{h}{2}, Y_{il} + \frac{k_{1l}}{2}\right);$$

$$k_{3l} := h R_l\left(t_i + \frac{h}{2}, Y_{il} + \frac{k_{2l}}{2}\right);$$

$$k_{4l} := h R_l(t_i + h, Y_{il} + k_{3l}).$$

Ҳисобкунии қимати тағйирёбандаҳои:

$$Y_{(i+1)i} = Y_{ii} + \frac{1}{6}(k_{1i} + 2k_{2i} + 2k_{3i} + k_{4i});$$

$$t_{i+1} = t_i + h.$$

Агар $l < n$ бошад, он гоҳ гузариш ба банди 5, вагарна – ба банди 9.

Содирсозии қимати тағйирёбандаҳои $Y_{ii}, i := i + 1$.

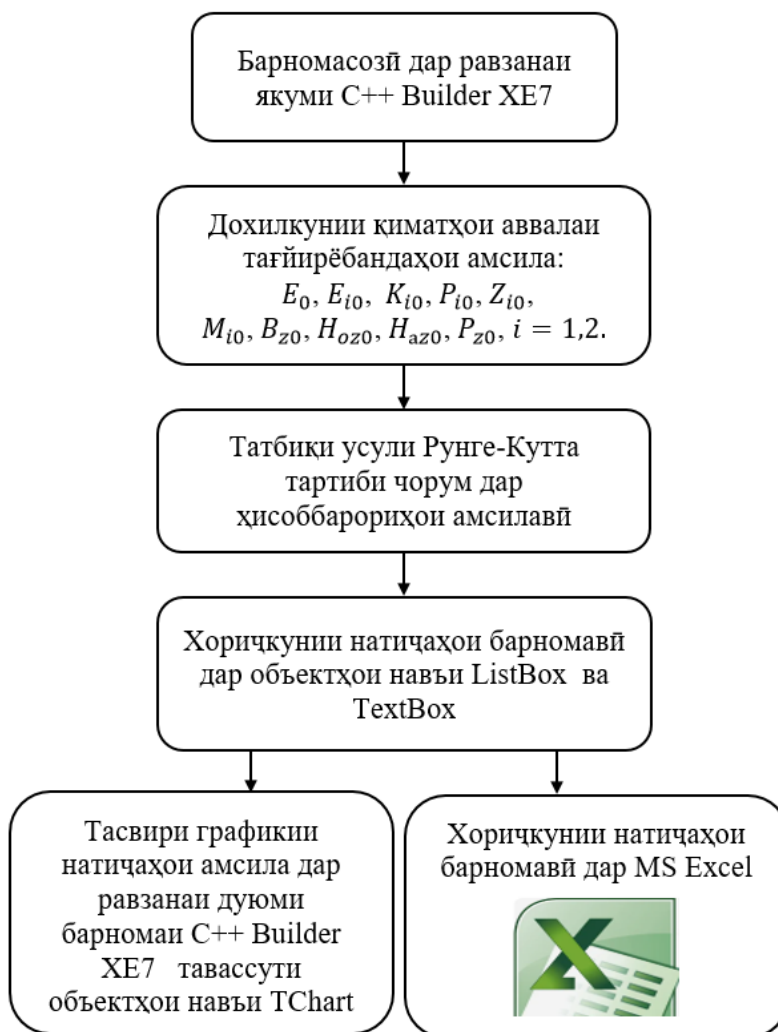
Агар $i < k$ бошад, он гоҳ гузариш ба банди 4, вагарна – ба банди 12.

Интиҳои ҳисоббарорӣ.

Нақшаи умумии амалишавии барномаи компютерӣ амсилаи математикӣ – алгоритми худкорсози табодули додаҳо байни забони барномасозии объектгарои C++ Builder XE7 ва усули Рунге-Кутт дар расми 1 тасвир ёфтааст.

Дар чараёни татбиқи усули Рунге-Кутт дар барномаи компютерӣ ва зимни ҳисоббарорихоӣ амсилави дар компютер зарурати ворид намудани қиматҳои аввали тағйирёбандаҳои амсила пеш меояд. Мо дар раванди идентификасияи коэффитсиентҳои амсилаи математикӣ аз қиматҳои аввали тағйирёбандаҳои $E_{i0}, K_{i0}, P_{i0}, Z_{i0}, M_{i0}, i = 1, 2$ барои соли 2017, ки дар чадвали 1 барои занбӯри асали зоти карпати дар шароити минтақаҳои шимолӣ Тоҷикистон парваришёбанда оварда шудаанд, истифода кардем. Верификатсияи қимати коэффитсиентҳои амсилаи математикӣ бошад, дар асоси додаҳои таҷрибавии занбӯри асали зоти бакфаст (чадвали 2), ки дар шароити минтақаҳои шимолӣ Тоҷикистон соли 2017 ба даст оварда шудаанд, гузаронида шудааст.

Додаҳои ададии дар чадвалҳои 1 ва 2 овардашуда, ки зимни ҳисоббарорихоӣ амсилави ҳамчун қиматҳои аввали тағйирёбандаҳои амсилаи математикӣ (1-2) мавриди истифода қарор гирифтаанд, аз таҳқиқотҳои [11] ва [12] дастрас карда шудаанд.

Расми 1 – Нақшаи амалишавии барномаи компютерӣ

Миқдори тухм, кирмина, пешаззоча, зоча ва занбӯри болиғи дар як оилаи занбӯри асали зоти карпатӣ (± 15 адад) парваришёфта, бо назардошти хусусиятҳои ҷинсӣ, дар шароити минтақаҳои шимоли Тоҷикистон, соли 2017

Рӯзи баҳисобгирӣ	Тухм		Кирмина		Пешаззоча		Зоча		Занбӯри болиғ	
	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ
10.03	549	11	548	11	512	10	491	10	480	9
22.03	790	16	789	16	736	15	707	14	646	13
02.04	1049	21	1048	21	977	20	938	19	858	18
14.04	1283	26	1282	26	1196	24	1148	23	1050	21
26.04	1607	33	1606	33	1498	31	1438	29	1315	27
08.05	1470	30	1468	30	1370	28	1315	27	1202	25
20.05	1548	32	1547	32	1444	29	1385	28	1267	26
02.06	1617	33	1616	33	1446	30	1323	27	1261	26
14.06	1529	31	1529	31	1425	29	1367	28	1251	26
26.06	1352	28	1351	28	1260	26	1209	25	1204	25
08.07	986	20	985	20	919	19	882	18	807	16

Манбаъ: Маълумоти таҷрибавӣ аз [18], коркард ва такмили муаллифон аз рӯи методикаи [12].

Миқдори тухм, кирмина, пешаззоча, зоча ва занбӯри болиғи дар як оилаи занбӯри асали зоти бакфаст (± 15 адад) парваришёфта, бо назардошти хусусиятҳои ҷинсӣ, дар шароити минтақаҳои шимоли Тоҷикистон, соли 2017

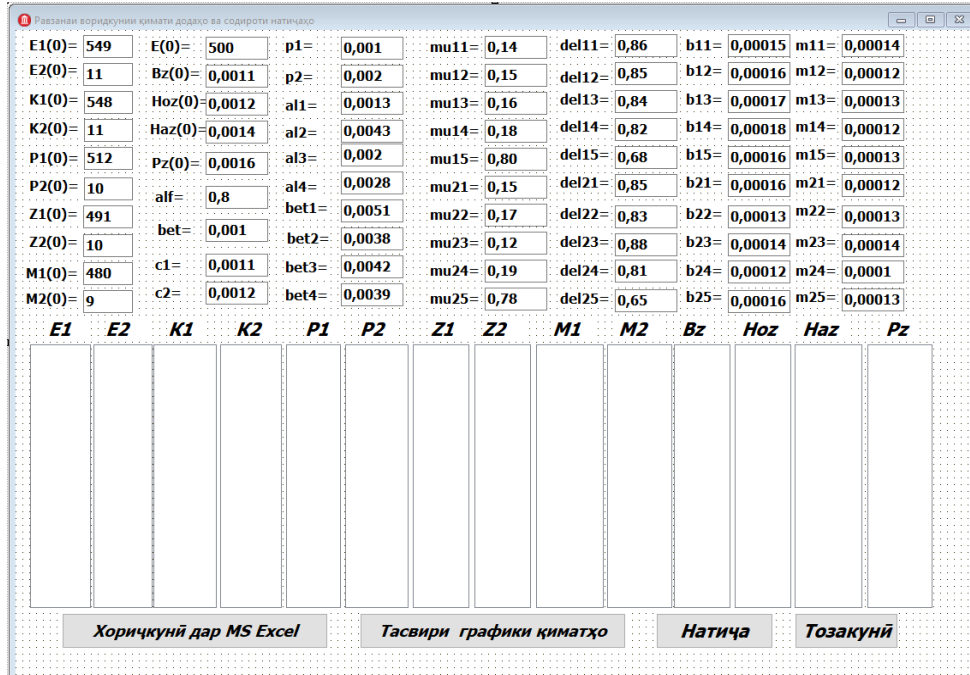
Рӯзи баҳисобгирӣ	Тухм		Кирмина		Пешаззоча		Зоча		Занбӯри болиғ	
	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ
10.03	530	11	528	11	484	10	462	9	417	9
22.03	770	16	769	16	705	14	765	15	607	12
02.04	1029	21	1027	21	941	19	897	18	810	17
14.04	1166	24	1163	24	1066	22	1016	21	918	19
26.04	1274	26	1270	26	1165	24	1110	23	1004	20
08.05	1303	27	1301	27	1192	24	1137	23	1026	21
20.05	1460	30	1457	30	1336	27	1273	26	1150	23
02.06	1517	31	1517	31	1388	28	1323	27	1195	24
14.06	1519	31	1517	31	1390	28	1324	27	1197	24
26.06	1264	26	1261	26	1156	24	1103	23	996	20
08.07	981	20	979	20	897	18	856	17	772	16

Манбаъ: Маълумоти таҷрибавӣ аз [18], коркард ва такмили муаллифон аз рӯи методикаи [12].

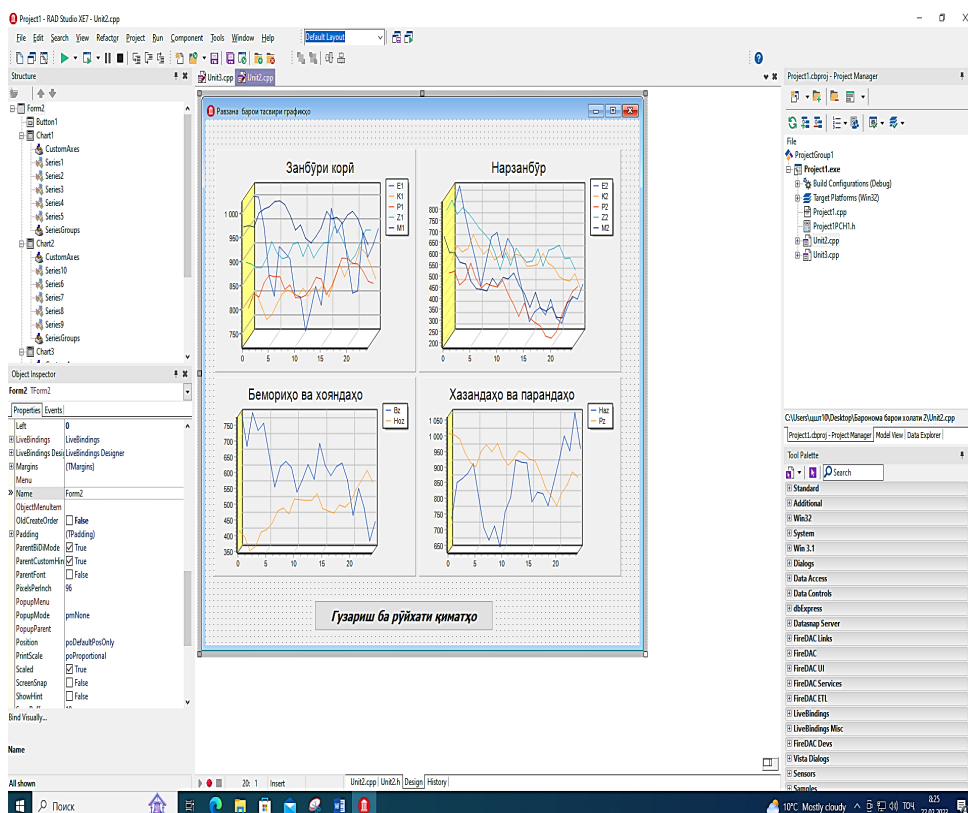
Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки барои муайян намудани қимати аввалаи тағйирёбандаҳои B_{z0} , H_{oz0} , H_{az0} ва P_{z0} , яъне микроорганизмҳои барангезандаи бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасонро мо аз ягон сарчашмаи илмӣ маълумоти мушаххас пайдо карда натавонистем. Аз ин лиҳоз, ба мо лозим омад, ки танҳо бо экстраполятсияи маълумоти таҷрибавии мутахассисони соҳа ва занбӯрпарварони соҳибтаҷриба қаноат карда, оид ба динамикаи ин тағйирёбандаҳои амсила баъзе арзёбиҳои сифатии «экспертӣ»-ро истифода барем ва бо ҳамин васила қиматҳои аввалаи тақрибии ин тағйирёбандаҳоро низ муайян кунем: $B_{z0} = 0,0011$; $H_{oz0} = 0,0012$; $H_{az0} = 0,0014$; $P_{z0} = 0,0016$.

Инчунин, бояд қайд кард, ки дар баъзе мавридҳо вобаста ба иқлими маҳал ва минтақаи ҷойгиршавии оилаҳои занбӯри асал таъсири бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасон ба таври тасодуфӣ тағйир ёфта (каму зиёд гашта) метавонанд [13].

Тавре аз нақшаи амалишавии барномаи компютерӣ (расми 1) бармеояд, барномаи таҳияшуда бо ёрии ду равзана амалӣ гардонида мешавад. Равзанаи якуми он тавассути забони барномасозии объектгарои C++ Builder XE7 сохта шуда, намуди зеринро дорад (расми 2):

Расми 2 – Равзанаи якуми барномаи компютерӣ (дохилкунии қимати коэффитсиентҳо ва қиматҳои аввалии тағйирёбандаҳо, хориҷкунии натиҷаҳо)

Расми 3 – Равзанаи дуюми барномаи компютерӣ (тасвири графикии натиҷаҳои дар компютер ҳосилшавандаи амсила)

Равзанаи якум равзанаи асосии барнома ба ҳисоб меравад. Ин равзана барои дохил намудани қиматҳои аввалаи тағйирёбандаҳо (14-то) ва коэффитсиентҳои амсилави (54-то) хизмат мерасонад. Натиҷаҳои ҳисоббарориҳои амсилави низ дар ҳамин равзана дар дохили объектҳои навъи ListBox хорич карда мешаванд. Равзанаи мазкур хусусан барои идентифиткати ва верификати намудани қимати коэффитсиентҳои амсила бисёр созгор аст. Он имкон медиҳад, ки натиҷаҳои ҳосилшуда дар шакли аёни муоина карда шаванд.

Равзанаи дуҷуми барнома, ки дар расми 3 инъикос ёфтааст, барои дар шакли графикӣ тасвир намудани қиматҳои дар компютер ҳисобшавандаи тағйирёбандаҳои амсила пешбинӣ шудааст.

Барои осонии муоинаи натиҷаҳои компютери ҳосилшаванда ва саҳеҳ тасвир намудани қимати тағйирёбандаҳои амсила (14-то) мо равзанаи мазкурро ба чор қисмат (тасвири қиматҳои ҳисобшавандаи занбӯри корӣ E_1, K_1, P_1, Z_1, M_1 , нарзанбӯр E_2, K_2, P_2, Z_2, M_2 , микроорганизмҳои барангезандаи бемориҳои сироятӣ ва хояндаҳои зараррасон B_z, H_{oz} ва инчунин хазандаҳо ва парандаҳои зараррасон) чудо намудем (расми 3), ки дар асл онҳо объектҳои навъи «TChart»-и забони C++ Builder XE7 мебошанд.

Дар қадами навбатии таҳқиқот бо истифода аз маълумоти адабии дар ҷадвалҳои 1 ва 2 овардашуда (таҷрибаҳои саҳроии соли 2017), ки онҳо ҳамчун қиматҳои аввалаи таҷрибавии (аслии) занбӯрони асали зотҳои карпатӣ ва бакфаст қабул гардидаанд, ҳисоббарориҳои компютерӣ ба роҳ монда шудаанд. Натиҷаи ҳисоббарориҳои компютерӣ барои як сикли ҳаёти (панҷ марҳилаи синусолии) занбӯри асали зоти карпатӣ дар заминаи усули адабии Рунге-Кутт тартиби чорум дар расми 4 оварда шудааст.

Равзанаи воридкунии қимати додаҳо ва содироти натиҷаҳо

$E1(0)=$ 549 $E(0)=$ 500 $p1=$ 0,001 $mu11=$ 0,14 $del11=$ 0,86 $b11=$ 0,00015 $m11=$ 0,00014
 $E2(0)=$ 11 $Bz(0)=$ 0,0011 $p2=$ 0,002 $mu12=$ 0,15 $del12=$ 0,85 $b12=$ 0,00016 $m12=$ 0,00012
 $K1(0)=$ 548 $Hoz(0)=$ 0,0012 $a11=$ 0,0013 $mu13=$ 0,16 $del13=$ 0,84 $b13=$ 0,00017 $m13=$ 0,00013
 $K2(0)=$ 11 $Haz(0)=$ 0,0014 $a12=$ 0,0043 $mu14=$ 0,18 $del14=$ 0,82 $b14=$ 0,00018 $m14=$ 0,00012
 $P1(0)=$ 512 $pz(0)=$ 0,0016 $a13=$ 0,002 $mu15=$ 0,80 $del15=$ 0,68 $b15=$ 0,00016 $m15=$ 0,00013
 $P2(0)=$ 10 $alf=$ 0,8 $a14=$ 0,0028 $mu21=$ 0,15 $del21=$ 0,85 $b21=$ 0,00016 $m21=$ 0,00012
 $Z1(0)=$ 491 $bet=$ 0,001 $bet1=$ 0,0051 $mu22=$ 0,17 $del22=$ 0,83 $b22=$ 0,00013 $m22=$ 0,00013
 $Z2(0)=$ 10 $bet=$ 0,001 $bet2=$ 0,0038 $mu23=$ 0,12 $del23=$ 0,88 $b23=$ 0,00014 $m23=$ 0,00014
 $M1(0)=$ 480 $c1=$ 0,0011 $bet3=$ 0,0042 $mu24=$ 0,19 $del24=$ 0,81 $b24=$ 0,00012 $m24=$ 0,0001
 $M2(0)=$ 9 $c2=$ 0,0012 $bet4=$ 0,0039 $mu25=$ 0,78 $del25=$ 0,65 $b25=$ 0,00016 $m25=$ 0,00013

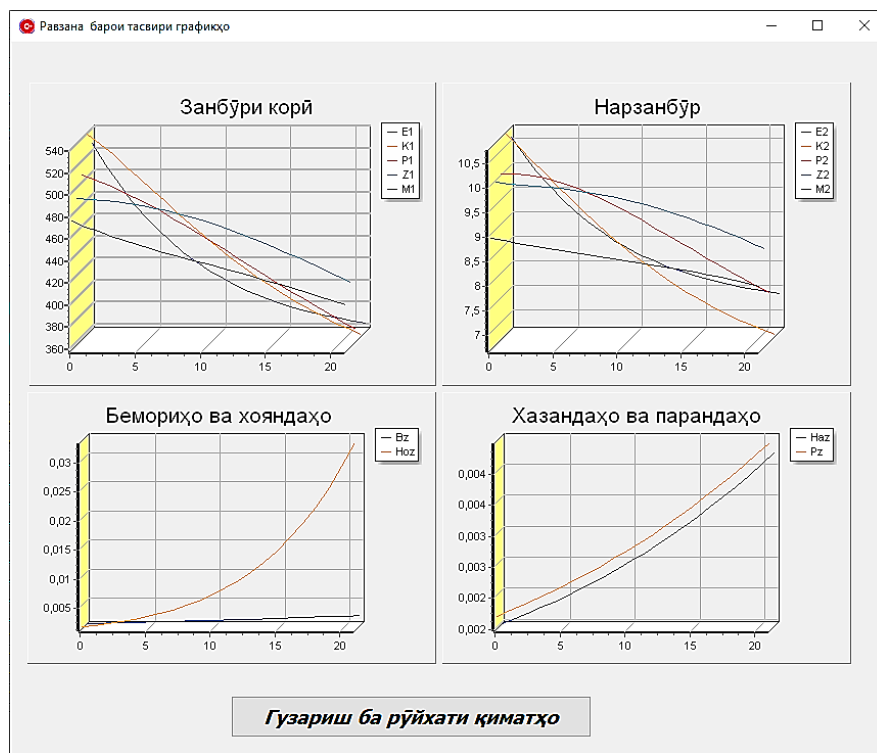
$E1$	$E2$	$K1$	$K2$	$P1$	$P2$	$Z1$	$Z2$	$M1$	$M2$	Bz	Hoz	Haz	Pz
549	11	548	11	512	9,7417	481,9	10	450,08	8,6665	0,001	0,001	0,0013	0,0015
527,32	10,58	540,02	10,745	507,6	9,6319	479,3	9,968	446,68	8,6264	0,001	0,001	0,0014	0,0016
507,92	10,20	530,93	10,482	503,0	9,5107	476,3	9,942	443,37	8,5871	0,001	0,001	0,0015	0,0017
490,62	9,873	521,06	10,216	498,0	9,3800	473,0	9,919	440,13	8,5480	0,001	0,001	0,0016	0,0018
475,13	9,573	510,66	9,9497	492,7	9,2417	469,3	9,896	436,93	8,5088	0,001	0,002	0,0017	0,0019
461,30	9,305	499,97	9,6867	487,1	9,0977	465,4	9,872	433,74	8,4689	0,001	0,002	0,0018	0,0020
448,92	9,066	489,15	9,4292	481,0	8,9495	461,2	9,845	430,53	8,4280	0,001	0,003	0,0019	0,0021
437,89	8,851	478,35	9,1794	474,7	8,7986	456,7	9,813	427,29	8,3856	0,001	0,003	0,0020	0,0022
428,04	8,660	467,69	8,9384	468,0	8,6464	452,0	9,776	424,01	8,3415	0,001	0,004	0,0021	0,0023
419,22	8,489	457,26	8,7072	461,1	8,4938	447,1	9,733	420,66	8,2954	0,001	0,005	0,0022	0,0024
411,41	8,336	447,13	8,4866	453,9	8,3420	441,9	9,683	417,24	8,2470	0,001	0,005	0,0023	0,0026
404,42	8,200	437,35	8,2774	446,6	8,1919	436,6	9,627	413,74	8,1962	0,001	0,006	0,0024	0,0027
398,15	8,079	427,97	8,0791	439,2	8,0442	431,2	9,564	410,16	8,1429	0,001	0,008	0,0026	0,0028
392,62	7,970	419,01	7,8922	431,6	7,8995	425,6	9,494	406,49	8,0870	0,001	0,009	0,0027	0,0030
387,72	7,874	410,48	7,7162	424,3	7,7585	420,0	9,417	402,73	8,0284	0,001	0,010	0,0028	0,0031
383,32	7,789	402,40	7,5517	416,6	7,6215	414,3	9,335	398,88	7,9672	0,001	0,012	0,0030	0,0032

Хоричқунӣ дар MS Excel Тасвири графики қиматҳо Натиҷа Тозакунӣ

Расми 4 – Натиҷаҳои компютерӣ барои як сикли ҳаёти занбӯри асали зоти карпатӣ

Тавре аз натиҷаҳои ҳосилшудаи компютерӣ дида мешавад, аз 549 тухми модарзанбӯр (марҳилаи 1), ки бояд ба кирминаҳои занбӯри корӣ (марҳилаи 2) табдил ёбанд, то ба занбӯри болиғ (марҳилаи 5) мубаддал гаштани онҳо 399 сар (72,6%) ва аз 9 тухми барои ба дунё омадани нарзанбӯрон пешбинишуда, то ба нарзанбӯри болиғ табдил ёфтанишон

7 сар (77,7%) боқӣ мемонанд. Натиҷаҳои графикии ҳисобкуниҳои амсилавӣ дар расми 5 тасвир ёфтаанд.

Расми 5 – Натиҷаҳои графикии ҳисоббарориҳои амсилавӣ

Дар чадвали муқоисавии 3 қиматҳои таҷрибавӣ ва дар компютер ҳисобшудаи занбӯрони болиғи зотҳои карпатӣ ва бакфаст оварда шудаанд.

Чадвали 3.

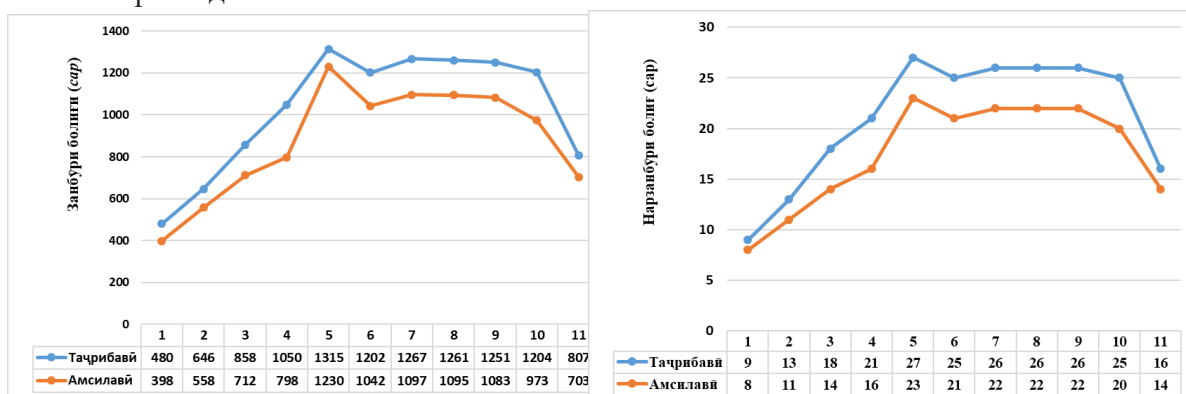
Миқдори занбӯрони болиғи бақайдгирифташудаи таҷрибавӣ ва амсилавии (ҳисобшудаи) оилаҳои занбӯри асали зотҳои карпатӣ ва бакфаст (± 15 адад), тибқи тақсими чинсӣ (занбӯрони навъҳои корӣ – ЗК ва нарзанбӯр – НЗ)

Рӯзи баҳисобгирӣ	Занбӯри асали зоти карпатӣ				Занбӯри асали зоти бакфаст			
	Таҷрибавӣ		Амсилавӣ		Таҷрибавӣ		Амсилавӣ	
	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ	ЗК	НЗ
10.03.17	480	9	398	8	417	9	376	7
22.03.17	646	13	558	11	607	12	563	11
02.04.17	858	18	712	14	810	17	719	14
14.04.17	1050	21	798	16	918	19	834	16
26.04.17	1315	27	1230	23	1004	20	887	18
08.05.17	1202	25	1042	21	1026	21	908	18
20.05.17	1267	26	1097	22	1150	23	1015	19
02.06.17	1261	26	1095	22	1195	24	1055	21
14.06.17	1251	26	1083	22	1197	24	1056	21
26.06.17	1204	25	973	20	996	20	881	18
08.07.17	807	16	703	14	772	16	686	13

Манбаъ: Маълумоти таҷрибавӣ аз [18] барои соли 2017, ҳисоббарориҳои амсилавии муаллифон.

Дар асл чадвали 3 чадвали идентификатсионӣ ва верификатсионии амсилаи компютерӣ оид ба марҳилаи панҷуми ҳаёти оилаҳои занбӯрони асали зотҳои карпатӣ ва бакфаст (давраи ба занбӯри болиғ, яъне парвозкунанда табдил ёфтани зочаҳо) бо назардошти хусусиятҳои чинсӣ, таъсири бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасон

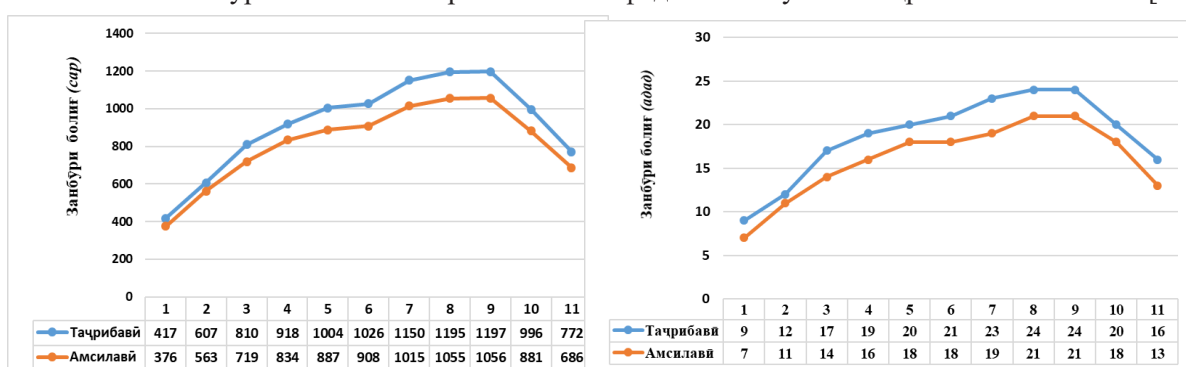
мебошад. Динамикаи солонаи шумораҳои таҷрибавӣ ва амсилавии индивидҳои марҳилаи панҷуми ҳаёти занбӯрони болиғи зотҳои зикршуда, мувофиқан, дар расмҳои 6 ва 7 инъикос ёфтаанд.

а) Занбӯри болиғ

б) Нарзанбӯр

Расми 6 – Натиҷаи идентификатсияи амсилаи компютерӣ аз рӯи динамикаи шумораи занбӯрони болиғи оилаи занбӯри асали зоти карпатӣ бо истифода аз маълумоти таҷрибавии соли 2017 [25]

а) Занбӯри болиғ

б) Нарзанбӯр

Расми 7 – Натиҷаи верификатсияи амсилаи компютерӣ аз рӯи динамикаи шумораи занбӯрони болиғи оилаи занбӯри асали зоти бакфаст бо истифода аз маълумоти таҷрибавии соли 2017 [25]

Тавре аз муқоисаи натиҷаҳои тариқи амсилаи компютерӣ ба дастомада бо маълумотҳои таҷрибавӣ, ки соли 2017 бо оилаҳои занбӯрони асали зотҳои карпатӣ ва бакфаст дар минтақаҳои гуногуни шимолӣ Тоҷикистон гузаронида шудаанд (ҷадвалҳои 1-3, расмҳои 4-7), бармеояд, амсилаҳои математикӣ ва компютерӣ марҳилаҳои ҳаёти оилаҳои занбӯрони асали зотҳои мазкур динамикаи шумораи индивидҳои ҳар як марҳиларо тибқи тақсими онҳо аз рӯи хусусиятҳои ҷинсӣ ва таъсири бемориҳои сироятно организмҳои зараррасон ба таври кофӣ дуруст инъикос карда метавонанд. Далели мазкур имкон медиҳад, ки бо амсилаи компютерӣ дар таҳқиқотҳои оянда озмоишҳои сенариявӣ гузаронида шаванд.

Хулосаҳо:

Дар заминаи амсилаи математикии таъсири бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасон ба рушди индивидҳои оилаи занбӯри асал амсилаи компютерӣ фаъолияти оилаи занбӯри асал – афзори таҳқиқ, идора ва пешдид кор карда баромада шудааст, ки асоси онро барномаи компютерӣ дар забони барномасозии объектгарои C++ Builder XE7 сохташуда ташкил медиҳад.

Бо ёрии амсилаи компютерӣ қимати тағйирёбандаҳои системаи муодилаҳои дифференсиалии одии ғайрихаттӣ бо шартҳои аввала тавассути усули Рунге-Кутти тартиби чорум ҳисоб карда шудаанд. Идентификатсия ва верификатсияи қимати коэффитсиентҳои амсилаи компютерӣ бо маълумоти таҷрибавии соли 2017 гузаронида шудааст, ки зимни озмоиши фаъолияти оилаҳои занбӯрони асали зотҳои карпатӣ ва бакфаст дар минтақаҳои гуногуни шимолӣ Тоҷикистон ба даст омадаанд.

Муқоисаи натиҷаҳои таҷрибавӣ ва амсилаи ҷиҳати санҷиши дурустӣ ва устувории кори барномаи таҳияшуда собит сохтанд, ки амсилаи компютерӣ динамикаи шумораи индивидҳои ҳар як марҳилаи ҳаёти оилаи занбӯри асалро тибқи тақсимои занбӯрон аз рӯи хусусиятҳои ҷинсӣ ва таъсири бемориҳои сироятӣ организмҳои зараррасон дуруст инъикос карда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Земскова, Н. Е. Численность популяции медоносных пчел в Самарской области [Текст] / Н.Е. Земскова, В.Н. Сатаров, В.Р. Туктаров // Пчеловодство. – 2014. – № 8. – С. 12-22.
2. Каменков, В. П. Пчелы и экология [Текст] / В.П. Каменков // Материалы 5-ой международной научно-практической конференции и координационного совещания по пчеловодству. – М.: «Рыбное», 2004. – С. 183-184.
3. Комилиён, Ф. С. Амсиласозии математикии марҳилаҳои ҳаёти популятсияи оилаи занбӯри асал [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2022. – № 1 (96). – С. 17-21.
4. Комилиён, Ф. С. Таҳлили математикии амсилаи марҳилаҳои ҳаёти оилаи занбӯри асал аз рӯи хусусиятҳои ҷинсӣ [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. – 2022. – № 3. – С. 20-35.
5. Кудряков, А. В. Простая модель функционально-возрастного состава пчелиных семей и некоторые её приложения [Текст] / Кудряков, А.В. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2006. – Т. 8. – № 2. – С. 556-563.
6. Лаврехин, Ф. А. Биология медоносной пчелы [Текст] / Ф.А. Лаврехин, С.В. Панкова. – М.: «Колос», 1983. – 303 с.
7. Меншуткин, В. В. Искусство моделирования (экология, физиология, эволюция) [Текст] / В.В. Меншуткин. – СПб.: «Петрозаводск», 2010. – 416с.
8. Метод Рунге-Кутта [Электронный ресурс] <http://korablik280.ru/ya-polonskijj/metod-runge-pryamye-metody-runge-kutta/> (Дата обращения: 12.11.21).
9. Петровец, В. Р. Экономико-математическая модель содержания двух пчелиных семей в инновационном двухблочном улье с комбинированной технологической перегородкой [Текст] / В.Р. Петровец, Т.Л. Хроменкова, Л.А. Шершнёва, А.Н. Шершнёв // Известия Национальной академии наук Беларуси. Аграрная серия. – 2021. – Т. 59. – № 1. – С. 103-110.
10. Рыбочкин, А. Ф. Контроль и управление жизнедеятельностью пчелиных семей: дисс ... док. наук [Текст] / А.Ф. Рыбочкин. – Москва, 2004. – 644 с.
11. Саидзода, И. М. Амсиласозии компютери динамикаи популятсияи оилаи занбӯри асал / И.М. Саидзода // Паёми политехникии ДДТ ба номи М.Осимӣ. Бахши интеллект, инноватсия, инвеститсия. – 2022. – № 2 (58). – С. 21-27.
12. Саидзода, И. М. Компьютерное моделирование популяции медоносной пчелиной семьи методом Рунге-Кутта [Текст] / И.М. Саидзода, Ф.С. Комилиён // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2022. – № 2. – С. 26-42.
13. Саидзода, И. М. Омилҳои таъсиррасон ба инкишофи оилаи занбӯри асал / И.М. Саидзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Бахши илмҳои табиӣ. – 2022. – № 2/3 (102). – С. 78-85.
14. Саидзода, И. М. Амсиласозии математикии таъсири бемориҳои сирояткунанда ва организмҳои зараррасон ба рушди индивидҳои оилаи занбӯри асал / И.М. Саидзода, Ф.С. Комилиён // Паёми Донишгоҳи давлатии Данғара. – 2022. – № 4. – С. 41-50.
15. Соколов, С. В. Модели динамики популяций. Учебное пособие [Текст] С.В.

Соколов / СПб.: СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2018. – 61 с.

16. Толчинский, С. П. Семьи должны быть сильными круглый год [Текст] / С.П. Толчинский // Пчеловодство. – 1938. – № 4. – С. 30-31.
17. Чудинов, В.В. Математическая модель динамики развития колонии клеща Варроа [Текст] / В.В. Чудинов, Н.Д. Морозкин, Н.И. Бикунина // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №1 (1). – С. 428-435.
18. Шарипов, А. Р. Хусусиятҳои биологӣю хочагидорӣю зотҳои занбӯрони асал дар шароити Тоҷикистони шимолӣ: дисс... номз. илмҳои кишов. [Матн] / А.Р. Шарипов. – Душанбе, 2019. – 150 с.

БАРНОМАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ ФАЪОЛИЯТИ ЗАНБӮРИ АСАЛ ВОБАСТА БА ТАЪСИРИ БЕМОРИҲО ВА ЗАРАРРАСОНҲО

Дар заминаи амсилаи математикии таъсири бемориҳои сироятӣ ва организмҳои зараррасон ба рушди индивидҳои оилаи занбӯри асал амсилаи компютерии фаъолияти оилаи занбӯри асал – афзори таҳқиқ, идора ва пешдид кор карда барномада шудааст, ки асоси онро барномаи компютери дари забони барномасозии объектгарои C++ Builder XE7 сохташуда ташикл медиҳад. Бо ёрии амсилаи компютерӣ қимати тағйирёбандаҳои системаи муодилаҳои дифференсиалии одии гайрихаттӣ бо шартҳои аввала тавассути усули Рунге-Кутти тартиби чорум ҳисоб карда шудаанд.

Идентификатсия ва верификатсияи қимати коэффитсиентҳои амсилаи компютерӣ бо маълумоти таҷрибавии соли 2017 гузаронида шудааст, ки зимни озмоиши фаъолияти оилаҳои занбӯрони асали зотҳои карпатӣ ва бакфаст дар минтақаҳои гуногуни шимолӣ Тоҷикистон ба даст омадаанд. Муқоисаи натиҷаҳои таҷрибавӣ ва амсилавӣ ҷиҳати санҷиши дурустӣ ва устувории кори барномаи таҳияшуда собит сохтанд, ки амсилаи компютерӣ динамикаи шумораи индивидҳои ҳар як марҳилаи ҳаёти оилаи занбӯри асалро тибқи тақсимоти занбӯрон аз рӯи хусусиятҳои ҷинсӣ ва таъсири бемориҳои сироятӣю организмҳои зараррасон дуруст инъикос карда метавонад.

Вожаҳои калидӣ: амсилаи компютерӣ, оилаи занбӯри асал, хусусияти ҷинсӣ, марҳилаи ҳаёт, таъсири бемориҳои сироятӣ, таъсири организмҳои зараррасон, системаи муодилаҳои дифференсиалии одии гайрихаттӣ, барномасозии компютерӣ, усули Рунге-Кутт, динамикаи шумораи индивидҳо, идентификатсия, верификатсия, озмоиши, натиҷа.

Маълумот оид ба муаллифон: Саидзода Исроил Маҳмад – номзади илмҳои техникӣ, мудири кафедраи информатикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Тел.: (+992) 904485555, E-mail: isroil-84@list.ru,

Комилиён Файзалӣ Саъдулло – доктори илмҳои физикаю математика, профессори кафедраи информатикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Тел.: (+992) 988685014, E-mail: komfaiz@mail.ru.

КОМПЬЮТЕРНОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЧЕЛ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВЛИЯНИЯ БОЛЕЗНЕЙ И ВРЕДИТЕЛЕЙ

На основе математической модели влияния инфекционных болезней и вредных организмов на развитие особей пчелиной семьи разработана компьютерная модель деятельности пчелиной семьи - инструмент исследования, управления и прогнозирования, который основан на компьютерной программе, созданной на объектно-ориентированном языке программирования C++ Builder XE7. С помощью компьютерной модели были рассчитаны значения переменных системы нелинейных обыкновенных дифференциальных уравнений с начальными условиями методом Рунге-Кутты четвертого порядка.

Идентификация и верификация значения коэффициентов компьютерной модели проведены по экспериментальным данным 2017 года, которые были получены при испытании пчелиных семей карпатской и бакфастской пород в разных районах северного Таджикистана. Сравнение экспериментальных и модельных результатов с целью проверки правильности и стабильности работы разработанной программы показало, что компьютерная модель может правильно отражать динамику численности особей каждого этапа жизни пчелиной семьи согласно распределению пчел по половым признакам и воздействию инфекционных болезней и вредителей.

Ключевые слова: компьютерная модель, пчелиная семья, половые признаки, жизненный этап, влияние инфекционных болезней, влияние организмов-вредителей, система нелинейных обыкновенных дифференциальных уравнений, компьютерное программирование, метод Рунге-Кутты, динамика популяции, идентификация, верификация, эксперимент, результат.

Сведения об авторах: Саидзода Исроил Махмад – кандидат технических наук, заведующий кафедрой информатики Таджикского национального университета, Тел.: (+992) 904485555, E-mail: isroil-84@list.ru,

Комилиён Файзали Саъдулло – доктор физико-математических наук, профессор кафедры информатики Таджикского национального университета, Тел.: (+992) 988685014, E-mail: komfaiz@mail.ru.

COMPUTER PROGRAMMING OF BEES ACTIVITY DEPENDING ON THE IMPACT OF DISEASES AND PESTS

On the basis of a mathematical model of the impact of infectious diseases and pests on the development of bee colony individuals, a computer model of the activity of a bee colony has been developed – a tool for research, management and forecasting, which is based on a computer program created in the object-oriented programming language C ++ Builder XE7. With the help of a computer model, the values of the variables of the system of nonlinear ordinary differential equations with initial conditions were calculated by the Runge-Kutt method of the fourth order.

Identification and verification of the value of the coefficients of the computer model were carried out according to the experimental data of 2017, which were obtained when testing bee colonies of the Carpathian and Buckfast breeds in different regions of northern Tajikistan. Comparison of experimental and model results in order to verify the correctness and stability of the developed program showed that the computer model can correctly reflect the dynamics of the number of individuals of each stage of the life of a bee colony according to the distribution of bees by sex and the impact of infectious diseases and pests.

Keywords: computer model, bee colony, sexual characteristics, life stage, influence of infectious diseases, influence of pest organisms, system of nonlinear ordinary differential equations, computer programming, Runge-Kutt method, population dynamics, identification, verification, experiment, result.

Information about the authors: Saidzoda Isroil Mahmad – Candidate of Technical Sciences, Head of the Informatics Department of the Tajik National University, Tel.: (+992) 904485555, E-mail: isroil-84@list.ru,

Komiliyon Fayzali Sa'dullo – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Informatics Department of the Tajik National University, Tel.: (+992) 988685014, E-mail: komfaiz@mail.ru.

ТАҲЛИЛИ ТАЪСИРИ ҚУТРИ БЕРУНАИ БАРАБАНИ МЕХАНИЗМИ БОЗДОРӢ БА РАВАНДИ ХУНУКШАВИИ ОН

Мажитов Б.Ж.

ДТТ ба номи академик М.С. Осимӣ, Чумхурии Тоҷикистон

Ҳар қадаре ки системаи боздории воситаҳои нақлиёти автомобилӣ муқиммал ва эътимоднок бошад, ҳамон қадар беҳатарии ҳаракат, суръати миёнаи ҳаракат ва самаранокии кори он баланд бардошта мешавад. Маълум аст, ки дар раванди боздорӣ энергияи кинетикии ҳангоми ҳаракат ва суръатфизой аз худ намудаи автомобил ба энергияи гармие, ки дар механизми боздорӣ ва сатҳи расиши чарх бо роҳ пайдо мешавад, мубаддал мегардад. Дар нишебиҳо системаи боздорӣ бо мақсади нигоҳдории суръати миёнаи доимии автомобил як қисми энергияи кинетикии автомобилро мунтазам фуру мебаранд (аз худ менамоянд). Як қисми энергияи кинетикии ва потенциалии автомобил барои ба мувозинат овардани кори қувва ва моментҳои ба ҳаракат муқобилияткунанда сарф мегарданд. Дар раванди истифодабарии техникаи автомобилҳо кам нестанд он

ҳолатҳое, ки бо сабабҳои дар боло зикргардида ҳарорати чузъҳои системаи боздорӣ аз ҳолати муътадили корӣ боло рафта ба ҳолати критикӣ мерасанд. Ин ҳолат боиси паст гардидани самаранокии корӣ ва ҳатто ба пурра аз байн рафтани коршоямии системаи боздорӣ оварда мерасонад.

Сарбории гармии системаи боздории автомобилҳоро нисбатан пурра нишондиҳандаҳои зерин тавсиф менамоянд [1]:

- шумораи боздорӣ намудан дар воҳиди вақт ва роҳи тайшуда;
- омори тақсимшавии раванди суштшавӣ ва суръатҳо дар оғози боздорӣ;
- омори тақсимшавии энергияи фурубурдашаванда аз тарафи механизми боздорӣ дар воҳиди вақт ва роҳи тайшуда;
- зарби тақсимшавии энергия дар байни механизмҳои боздории тири пеш ва қафои автомобил;
- ҳарорати муваққати ва доимии сатҳи чузъҳои соишхурандаи механизми боздорӣ.

Яке аз ҳолатҳои шиддатнокии кори системаи боздорӣ, ки сарбории гармии механизмҳои боздории автомобил хеле зиёд аст дар шароити шаҳрҳо ва шароити кӯҳию баландкӯҳ рост меояд: қимати миёнаи энергияе, ки механизмҳои системаи боздории автобусҳои тамғаи ЛАЗ – 695Е дар яке аз хатсайрҳои шаҳрии ш. Москва дар 1 км роҳи тайшуда ба 752-822кҶ/км, қимати максималии ин параметр зиёда аз 2000 кҶ/км ташкил медиҳад [1].

Дар шароити роҳҳои кӯҳӣ бошад, дар вақти ҳаракат дар нишебҳои дарозиашон 1500-3000 м давомнокии бетанаффуси кори системаи боздорӣ 5-10 дақиқаро ташкил медиҳад [2]. Инчунин муқаррар карда шудааст, ки дар шароити кӯҳсор ҳангоми чунин давомнокии кори системаи боздорӣ дар автомобилҳои боркаш ҳарорати чузъҳои системаи боздорӣ то 300-350°C ва зиёда аз он мерасад, ки ҳолати мазкур ба пурра аз байн рафтани коршоямии системаи боздории автомобил оварда мерасонад.

Бо назардошти ҳолатҳои мазкур қайд намудан ҷоиз аст, ки барои таъмини беҳатарии ҳаракат дар шароити кӯҳсор нақши асосиро кори боэътимод ва самаранокии системаи боздорӣ махсусан ҳангоми ҳаракат дар нишебҳои мебозад. Дар навбати худ таъмини кори боэътимоди системаи боздории автомобилҳо пеш аз ҳама аз сатҳи хуби гармиихроҷшавӣ аз сатҳи чузъҳои механизми боздорӣ вобаста мебошад, ки ин масъала на дар ҳамаи механизмҳои системаи боздории автомобилҳои муосир дуруст ҳалли ҳудро ёфтааст. Аз ин сабаб дар аксари намуди автомобилҳои ҳангоми боздории зуд-зуд ва давомнок бо сабаби баланд гардидани ҳудуди ҷоизии ҳарорати чузъҳои механизми боздорӣ ҳосиятҳои фриксионии чузъҳои соишхуранда паст гардида, кори системаи боздорӣ аксаран пурра аз байн меравад, ки ин ҳолат махсусан дар шароитҳои кӯҳӣ бисёр вақт ба рухдиҳии ҳодисаҳои роҳу нақлиётӣ оварда мерасонад.

Таҳлили раванди кори механизми боздории барабанӣ нишон медиҳад, ки самаранокии кори он ҳангоми ҳангоми гармшавӣ то 573-623 К (300-350°C) то 40% ва самаранокии механизми боздории дискӣ бошад то 20% кам мешавад. Дар чунин ҳолат дар баробари таъғирёбии тавсифоти кори механизми боздорӣ нисбати қувваҳои боздорӣ дар тирҳои автомобил низ таъғир меёбанду самаранокии кори системаи боздорӣ паст мешавад.

Ҳамин тариқ хулоса намудан мумкин аст, ки самаранокии умумии системаи боздории ВНА дар раванди корӣ пеш аз ҳама аз сарбории гармии чуфтҳои соишхурандаи механизми боздорӣ вобаста мебошад.

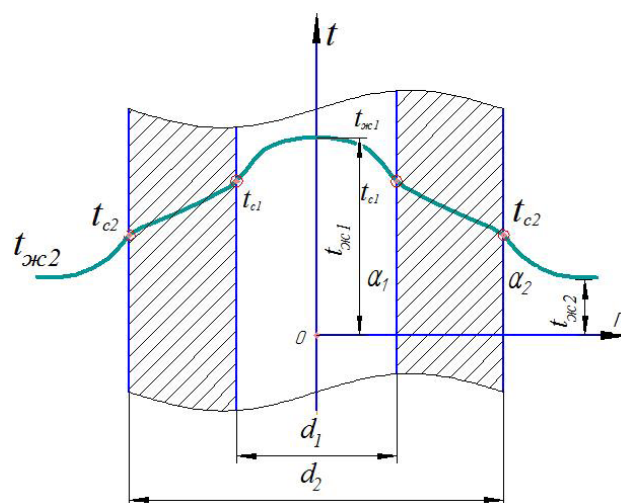
Яке аз вазифаи асосие, ки дар назди конструкторони системаи боздорӣ гузошта мешавад, ин интиҳоби дурусти андоза, шакли конструктивӣ ва маводи чуфтҳои бо ҳам соишхуранда аз руи шартӣ ба гармӣ тобоварӣ ва зуд гармихориҷкунии онҳо мебошад [2]. Барои ҳалли масъалаи мазкур бояд усулҳои омӯзиши таъсири омилҳои гуногунро

ба сатҳи гармигузаронӣ, гармихориҷкунӣ ва тобоварӣ ба гармию дараҷаи сардшавии ҷузъҳои гуногуни механизми боздории сохти гуногунро коркард ва зери омузиш қарор дод. Танҳо дар ҳолати мавҷуд будани чунин усулҳои таҳлил ва натиҷаи онҳо мумкин аст, ки қарорҳои конструктивии дурусти таъминкунандаи кори боътимоди системаи боздорию қабул намуд.

Дар доираи мақолаи мазкур асосан таъсири параметрҳои (кутри берунаи) барабани механизми боздорӣ ба сатҳи гармигузаронӣ, гармихориҷкунӣ ва тобоварӣ ба гармию дараҷаи сардшавии он дида баромада мешавад. Дар ин раванд бояд ба назар гирифт, ки дар навбати худ ба ҳар як ҷузъи конструктивии механизми боздорӣ талаботи махсус пешбинӣ шудааст, ба монанди: соддагии ҷузъ, мустаҳкамӣ, массаи кам, гармигузаронии баланд ва тобоварӣ ба гармӣ, зариби соиши баланд ва доимӣ, мавҷуд набудани ларзиш, муҳофизат будани сатҳи соиш аз гард ва об ва ғайра, ки инҳо бояд бетаъғир бошанд. Дар ин баробар барабани механизми боздорӣ яке аз ҷузъҳои аз ҳама зиёд сарбории гарми доштаи механизми боздорӣ буда, хосиятҳои зикргардидаро бояд доро бошад.

Баланд бардоштани сатҳи гармихориҷкунӣ ва сардшавии барабани томозиро мумкин аст, ки тавассути ба эътидол даровардани кутри берунаи он таъмин намуд, ки қимати зарурии ин параметрро ҳангоми тарҳрезии ин ҷузъ муайян ва интихоб намудан мумкин аст. Барои ҳалли ин масъала мо барабани механизми боздорию ҳамчун лулаи якҷинсаи цилиндрикӣ, бо зариби гармигузаронии доимии λ қабул менамоем. Ҳарорати муҳити дохила ва берунаро ҳамчун $t_{ж1}$ ва $t_{ж2}$ ва зариби гармидиҳии сатҳҳои дохила ва берунаи барабанро ба α_1 и α_2 қабул менамоем (расми 1). Қабул менамоем, ки дарозии девораи барабан нисбат ба ғафсии девораи он зиёд аст (дар амал чунин ҳам ҳаст). Дар ҳолат талафи гармиро аз сатҳи девора ба назар нагирифтани мумкин аст ва гармӣ ҳангоми речаи доимии гармӣ тавассути девораи барабан бароварда шуда, ба муҳити хуноки беруна дода мешавад. Дар ин ҳолат зичии селай гарморо барои шартҳои худудии ҷинси сеюм тибқи қонунияти Нютон – Рихман чунин навиштан мумкин аст:

$$\left. \begin{aligned} q_{в1} &= \alpha_{в1} \cdot \pi \cdot d_1 \cdot (t_{ж1} - t_{с1}); \\ q_l &= \frac{\pi \cdot (t_{в2} - t_{с1})}{\frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1}}; \\ q_{в2} &= \alpha_2 \cdot \pi \cdot d_2 \cdot (t_{с2} - t_{ж2}). \end{aligned} \right\} (1)$$

Расми 1- Раванди гармигузаронии девораҳои цилиндрикӣ

Муодилаҳои 2-юм ва 3-юми системаи (1) ро табдилдиҳӣ ва ҷамъ намуда чунин

шиддатнокии ҳароратиро ҳосил мекунем:

$$t_{ad2} - t = \frac{q_l}{\pi} \cdot \left(\frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1} + \frac{1}{a_2 \cdot d_2} \right). \quad (2)$$

Аз ин ҷо шиддатнокии ҳароратии умумӣ дар девораҳои цилиндр- барабани механизми боздорӣ чунин мешавад:

$$q_l = \frac{\pi \cdot (t_{ad2} - t)}{\frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1} + \frac{1}{a_2 \cdot d_2}}. \quad (3)$$

Маҳраҷи муодилаи (3) ро чунин ифода мекунем:

$$k_l = \frac{1}{\frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1} + \frac{1}{a_2 \cdot d_2}}. \quad (4)$$

Бузургии k_l зарифи ҳаттии ҳароратгузаронӣ номида шуда бо Вт/(м·К) чен карда мешавад ва дар ҳолати таҳлили мо бошад шиддатнокии гармидиҳиро аз сатҳи барабани механизми боздорӣ ба муҳити беруна ифода менамояд.

Бузургии R_l -ро дохил менамоем, ки он бузургии k_l мутаносибаи чаппа буда, муқовимати термикии гармидиҳии ҳаттӣ ном дорад.

$$R_l = \frac{1}{k_l} = \frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1} + \frac{1}{a_2 \cdot d_2}, \quad (5)$$

дар ин ҷо $\frac{1}{a_2 \cdot d_2}$ - муқовимати термикӣ дар сатҳи берунаи барабани механизми

боздорӣ мебошад ва онро бо R_{l2} ифода менамоем; $\frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1}$ - муқовимати термикии гармигузаронии девораи барабан механизми боздорӣ мебошад, ки онро бо R_{lc} ифода менамоем.

Таъсири қутри берунаи барабани механизми боздориро ба муқовимати термикии девораи он дида мебароем. Чӣ тавре ки дида мешавад дар муодилаи (5) ҳангоми қиматҳои доимии a_2 , d_1 ва λ муқовимати термикии пурраи гармигузаронии девораи цилиндрии барабани механизми боздорӣ танҳо аз қимати қутри берунаи он вобастагӣ дорад.

Муқовимати термикии гармигузаронӣ

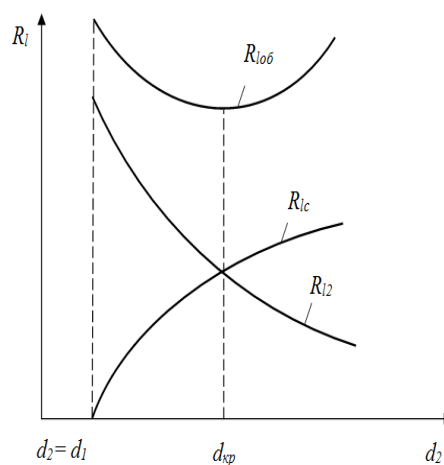
$$\frac{1}{2 \cdot \lambda} \cdot \ln \frac{d_2}{d_1} = R_{lc}, \quad \text{дар баробари зиёдшавии қимати } d_2$$

зиёд мешавад ва муқовимати термикии гармидиҳӣ

$$\frac{1}{a_2 \cdot d_2} = R_{l2} \quad \text{бошад кам мешавад. Мусаллам аст,}$$

ки муқовимати термикии пурра аз руи характери таъғирёбии ташкилдиҳандаҳои R_{l2} ва R_{lc} муқаррар карда мешавад (расми 2).

Барои муайян намудани он ки чӣ тавр қимати R_l ҳангоми таъғирёбии ғафсии девораи цилиндрикии барабани механизми боздорӣ таъғир меёбад, R_l -ро ҳамчун функсия аз d_2 таҳлил менамоем. Барои ин

Расми 2. Вобастагии муқовимати термикии сатҳи цилиндрии барабани механизми боздорӣ аз қимати қутри берунаи он d_2

амал аз R_1 нисбати d_2 ҳосила мегирем ва онро бо сифр баробар намуда таҳлил менамоем барои муайян намудани қиматҳои он.

$$\frac{d(R_1)}{d(d_2)} = \frac{1}{2 \cdot l} - \frac{1}{a_2 \cdot d_2^2} = 0.$$

Қимати d_2 -ро аз ифодаи охир ки ба нуқтаҳои экстремалии хати қачи $R_1 = f(d_2)$ мувофиқ меояд муайян менамоем. Функцияи мазкурро барои максимум ва минимум таҳқиқ намуда муайян менамоем, ки дар дар нуқтаи экстремалии минимум мувофиқ меояд.

Ҳамин тариқ ҳангоми қимати қутри берунаи баврабан баробар будан ба $d_2 = \frac{2 \cdot \lambda}{\alpha_2}$

муқовимати термикии гармигузаронӣ минималии мешавад.

Қимати қутри берунаи барбани механизми боздориро, ки ба қимати минималии муқовимати термикии пурраи гармигузаронии сатҳи он мувофиқ меояд мумкин аст ки қутри берунаи критикии барбани механизми боздорӣ номида, онро бо $d_{кр}$ ифода намуд. Бузургии $d_{кр}$ бо ифодаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$d_{\text{ёв}} = \frac{2 \cdot \lambda}{\alpha_2}. \quad (7)$$

Ҳангоми $d_2 < d_{кр}$ бо зиёдшавии d_2 муқовимати термикии пурраи гармигузаронӣ паст мешавад, чунки зиёдшавии сатҳи беруна ба муқовимати термикӣ зиёдтар таъсир мерасонад нисбат ба ғафсии девораи барабани механизми боздорӣ.

Ҳангоми $d_2 > d_{кр}$ бо зиёдшавии d_2 муқовимати термикии пурраи гармигузаронӣ баланд мешавад, чунки таъсири ғафсии девораи барабани механизми боздорӣ ба дараҷаи хунукшавии он алақай таъсири манфӣ мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Вольченко А.И. Расчет и конструирование тормозных устройств /А.И. Вольченко – Ташкент: Мехнат, 1990. – 288с.
2. Исаченко В.П. и др.Теплопередача /В.П. Исаченко, В.А. Осипова, А.С. Сукомел. – М.: Энергоиздат, 1981. – 416 с.
3. Тарасик В.П. Теория движения автомобиля. СПб.: БХВ – Петербург, 2006. – 478 с.
4. Труды Всесоюзной конференции «Пути повышения надежности и экономической эффективности автомобилей, работающих в жарком климате и горных районах страны. - Душанбе, 1971. – 346с.
5. Турсунов А.А. Теплонагруженность тормозных систем автомобилей в горных условиях / А.А.Турсунов, Б.Ж. Мажитов, С.Р. Назриев//матер. респ. конф. «Проблемы транспорта, новые технологии», Баку. С 120-126.
6. Турсунов А.А. Управление работоспособностью автомобилей в горных условиях эксплуатации. Душанбе, Маориф ва Фарҳанг 2003. – 356 с.

ТАҲЛИЛИ ТАЪСИРИ ҚУТРИ БЕРУНАИ БАРАБАНИ МЕХАНИЗМИ БОЗДОРӢ БА РАВАНДИ ХУНУКШАВИИ ОН

Самаранокии кори системаи боздорию воситаҳои нақлиёти автомобилӣ дар раванди кори онҳо пеш аз ҳама аз дараҷаи сарбории гармии ҷуфтҳои бо ҳам соишхурандаи онҳо вобастагӣ дорад. Аз ин сабаб яке аз вазифаи душворе, ки дар назди конструкторони системаи боздорӣ гузошта мешавад, ин интихоби дурусти андоза, шакли конструктивӣ ва маводи ҷуфтҳои бо ҳам соишхуранда аз руи шартӣ ба гармӣ тобоварӣ ва зуд гармихориҷкунии онҳо мебошад. Барои ҳалли масъалаи мазкур пеш аз ҳама бояд таъсири омилҳои гуногуни ба сарбории гармии ҷузъҳои системаи боздорӣ зерӣ омӯзиши қарор дода шавад. Дар доираи мақолаи мазкур таъсири қутри берунаи барабани механизми боздорӣ ҳамчун омилҳои асосии раванди ихроҷи гарми аз девораҳо ва сатҳи ин ҷузъ дида баромада шудааст.

Вожаҳои калидӣ: Системаи боздорӣ, механизми боздорӣ, сарбории гармӣ, гармигузаронӣ,

этимодияти системаи боздорӣ, барабани механизми боздорӣ.

ВЛИЯНИЯ НАРУЖНОГО ДИАМЕТРА ТОРМОЗНОГО БАРАБАНА НА ПРОЦЕСС ЕГО ОХЛАЖДЕНИЯ

Эффективность действия тормозов АТС в процессе работы существенно зависит от теплонагруженности их пар трения. Наряду с этим одной из наиболее трудных задач, стоящих перед конструктором тормозного механизма, является выбор размеров, конструктивных форм и материалов деталей пар трения из условия достаточности энергоемкости. Для решения этой задачи необходимо исследовать влияние различных факторов на теплонагруженность деталей тормозной системы. Исходя из этого на данной статье рассмотрен влияния наружного диаметра тормозного барабана на термическое сопротивление теплопередачи как основной фактор при отвода теплоты со стенки барабана.

Ключевые слова: Тормозная система, тормозной механизм, тормозной барабан, теплонагруженность, теплопроводность.

Сведения об авторе: Мажитов Бахриддин Жамилович – 1978г.р., окончил (2001г.) Таджикский технический университет имени академика М.С. Осимӣ по специальности «Автомобили и автомобильное хозяйство», к.т.н., автор свыше 50 научных работ. Область научных интересов «Исследование эффективности эксплуатации транспортных средств в горных условиях».

INFLUENCE OF DESIGN PARAMETERS ON THE PROCESS OF THE BRAKE DRUM IT COOL

The effectiveness of the brakes ATS in the process significantly depends on the heat load of the friction pairs. Along with this one of the most difficult challenges facing the designer of the brake system is a choice of sizes, shapes and materials of constructive friction pairs of conditions sufficiency in energy intensity. To solve this problem it is necessary to investigate the influence of various factors on the heat load of the braking system. Based on this in this paper the influence of the outer diameter of the brake drum on the thermal resistance of the heat transfer as a major factor in the removal of heat from the wall of the drum you.

Keywords: Brakes, brake, brake drum, heat load, thermal conductivity.

УДК 621.889

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОРБЦИОННЫХ СВОЙСТВ ПРИРОДНЫХ СОРБЕНТОВ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАТАГ ДЛЯ РЕГЕНЕРАЦИИ МИНЕРАЛЬНЫХ МАСЕЛ

Юнусов М.Ю., Сахибов Н.Б.

Таджикский технический университет им. акад. М.С.Осими

Введение. Экологические проблемы транспортных средств переросли за последние десятилетия в глобальные масштабы, особенно это связано с автомобильным транспортом. Ежегодно выпуск данного вида транспорта составляет чуть меньше 100 млн. шт. Небезынтересно отметить, что динамика производства автомобилей только в КНР показала резкий скачок с 3-4 млн. шт. в начале нынешнего столетия до 20 млн. шт. в 2020 г. На негативное воздействие автотранспортных средств (АТС) на окружающую среду уделяется большое внимание, как со стороны ученых, так и со стороны мировой общественности, однако под экологической безопасностью АТС, как правило понимают выбросы отработавших газов (ОГ) автомобилями. В данном контексте ушла в задний план проблема отработанных смазочных материалов и спецжидкостей, скорее всего из-за объемного соотношения по сравнению с топливом.

В реальности технические масла, в особенности моторные представляют серьезную угрозу окружающей среде. По данным [1] 1 т отработанных нефтяных масел могут

привести в негодность объем питьевой воды суточного потребления города с населением 30 тыс. чел. Имеются другие многочисленные факты загрязнения окружающей среды этими видами нефтепродуктов. Проблема усугубляется еще тем, что незначительная часть образовавшихся отработанных масел подвергается переработке и повторному использованию (табл. 1).

В мировой практике потребления нефтепродуктов, в зависимости от стоимости, имеется большая волатильность. Также на потребление нефтепродуктов большое влияние оказывает политическая ситуация в мире, приведшая к нефтяному кризису и негативному влиянию на стоимость нефти и нефтепродуктов. Стоимость нефти держится длительное время больше 100 долларов.

В сложившейся ситуации повторное использование смазочных масел, особенно для стран – не производителей нефтепродуктов, является весьма актуальным направлением [2].

Таблица 1.

Состояние со сбором и переработкой отработанных масел в мире, тыс. т/год

Страны	Потребление масел	Сбор отработанных масел	Переработка отработанных масел
Россия и страны СНГ	7800	1700	260
США	10000	4000	Около 400
Канада	1400	-	Около 250
Германия	1460	730	400
Великобритания	800	200	150
Франция	850	250	200
Италия	630	200	150
Голландия	500	200	15
Чехия и Словакия	350	147	125

Общая масса минеральных масел, поступающих в отходы в течение года во всем мире, оценивается приблизительно в 40 млн. тонн. Из них только 20 млн. тонн собирается, а подвергается переработке не более 2 млн. т, что составляет не более 5% от количества образующихся отходов. Развитые государства, которые не имеют своих нефтепродуктов, собирают и перерабатывают около 40% отработанных минеральных масел. Основные проблемы регенерации отработанных смазочных материалов в мировом масштабе - это отсутствие грамотного сбора отработанных минеральных масел, а также высокая стоимость восстановленного минерального масла по отношению к свежим приготовленным минеральным маслам. Выход из данной ситуации в мире решается следующим образом: государство законодательно обязывает предприятия поставщиков поставлять на рынок определённый процент регенерированного отработанного минерального масла. В настоящее время большая стоимость нефтепродуктов привлекает предприятия к регенерации отработанных минеральных масел, особенно в тех странах, где источник нефтепродуктов отсутствует.

Материалы и методы. Существуют разные методы регенерации отработанных минеральных масел:

- физические методы - отстаивание, центрифугирование, фильтрация, перегонка;
- физико-химические методы - коагуляция, адсорбция и экстракция;
- химические методы - очистка отработанных масел с помощью кислоты или щелочи, а также осушка и гидрогенизация;
- комбинированные методы регенерации отработанных минеральных масел.

В условиях Таджикистана наиболее приемлемым и эффективным с точки зрения ресурсной обеспеченности методом регенерации отработанных масел является

адсорбционная очистка природными сорбентами.

Для выявления возможности очистки отработанного минерального масла методом адсорбции с использованием бентонита месторождения Каратаг (Республика Таджикистан), проведено микроскопическое определение минерального состава бентонита месторождения Каратаг, что с большой долей уверенности позволяет говорить о преимущественно монтмориллонитовом составе. Химический состав бентонита месторождения Каратаг приведен в таблице 2.

Таблица 2.

Химический состав бентонита месторождения Каратаг

Каратаг											Разрез	
925	924	923	922	921	920	917	916	915	913	912	№ проб.	
70,56	62,30	69,76	68,92	72,04	62,0	60,13	63,14	64,58	55,80	58,64	SiO ₂	
0,55	0,70	0,79	0,80	0,80	1,07	0,75	0,87	0,88	0,75	0,87	TiO ₂	
11,40	14,45	11,87	13,86	11,78	14,25	13,30	14,82	13,30	11,40	15,96	Al ₂ O ₃	
2,40	3,70	3,44	1,84	3,76	5,83	4,64	4,25	4,68	4,28	4,0	Fe ₂ O ₃	
0,18	0,36	0,36	0,14	0,40	0,57	0,50	0,50	0,29	0,65	0,98	FeO	
0,01	0,02	0	0,01	0,02	0	0,06	0,01	0,02	0,02	0,04	MnO	
0,9	1,21	2,40	0,60	0,30	2,83	3,33	3,05	9,91	7,58	3,05	MgO	
1,54	2,0	0,61	1,11	1,09	0,61	1,33	0,60	1,52	1,74	0,60	CaO	
1,21	0,65	1,04	0,90	1,21	0,52	0,35	0,33	0,34	0,35	0,47	Na ₂ O	
2,0	2,17	2,11	2,21	2,17	2,38	2,21	2,45	2,41	2,17	2,45	K ₂ O	
8,86	12,12	7,80	9,72	6,16	9,64	13,10	10,48	11,14	15,22	12,12	п.п.п.	
4,82	6,64	3,72	5,62	2,52	3,98	6,66	6,24	6,26	5,80	5,86	1050 H ₂ O	
0,06	0,22	0	0,11	0	0	1,21	0,11	0,22	4,51	0,11	CO ₂	
0,50	0	0	0,06	0	0	0	0,21	0,29	0	0,37	SO ₃	
0,16	0,30	0,17	0,06	0,05	0,25	0,16	0,06	0,09	0,23	0,18	P ₂ O ₅	
100,27	99,98	100,35	100,24	99,78	99,95	100,01	99,77	100,45	100,19	99,73	Сумма	
6,2	4,3	5,8	4,9	6,1	4,3	4,5	4,2	4,8	4,9	3,6	SiO ₂ Al ₂ O ₃	
3,21	2,82	3,15	3,11	3,38	2,90	2,56	2,78	2,75	2,52	2,92	Na ₂ O+K ₂ O	

Анализ проб с месторождения Каратаг показывает, что отношение оксида кремния к оксиду алюминия в большинстве из проб более 3,7. По А.Твалчрелидзе величина алюмосиликатного показателя 3,7-4,7 является характерным для монтмориллонитовых глин [4]. В разрезе Каратаг описываемая разновидность проб распространена также в верхней части горизонта в составе трех пачек монтмориллонитовых глин мощностью в среднем до 15 м. Повышенные концентрации оксида магния с одновременным падением количества оксида кальция, может быть условием образования палыгорскита. В верхних слоях разреза Каратаг также расположен палыгорскит с мощностью в среднем до 1,5 м.

Авторами применена технология изучения адсорбционной активности глин по

методу, разработанному в Московском институте нефти и газа им. И.М. Губкина. Настоящий метод является более доступным, и с точки зрения получения результатов является надёжным. При данном опыты отработанные минеральные масла пропускается через слой активированного термообработкой бентонита месторождения Каратаг (метод перколяции). Основой данного метода является изменение оптической плотности исходного сырья после адсорбции продуктов окисления исследуемого образца отработанного масла на поверхности и в порах адсорбента. Для проведения эксперимента с начала из испытуемого бентонита получили порошок размерами частиц 0,1-0,25 мм в поперечнике. Необходимо испытуемый бентонит просушить при температуре 180-200 0С в течение 3-3,5 часов.

При нагреве природного сорбента происходят процессы, связанные как с физическим удалением влаги, так и с разрушением кристаллогидратов. Эти данные определяют способы получения и активации сорбентов. Температурный диапазон сушки сорбента был выбран на основании результатов анализа термических эффектов, снятых для испытуемых образцов глин на дериватографе ОД-102 при температурном интервале – 20 ÷ 750°С (рис. 1). При этом выявлено:

- эндотермический эффект в интервале температур 100-150°С, обусловленный удалением адсорбированной влаги;
- экзотермический эффект в интервале температур 300-400°С, связанный с переходом Fe^{2+} в Fe^{3+} ;
- эндотермический эффект в интервале температур 550-650°С, связанный с удалением кристаллогидратной влаги.

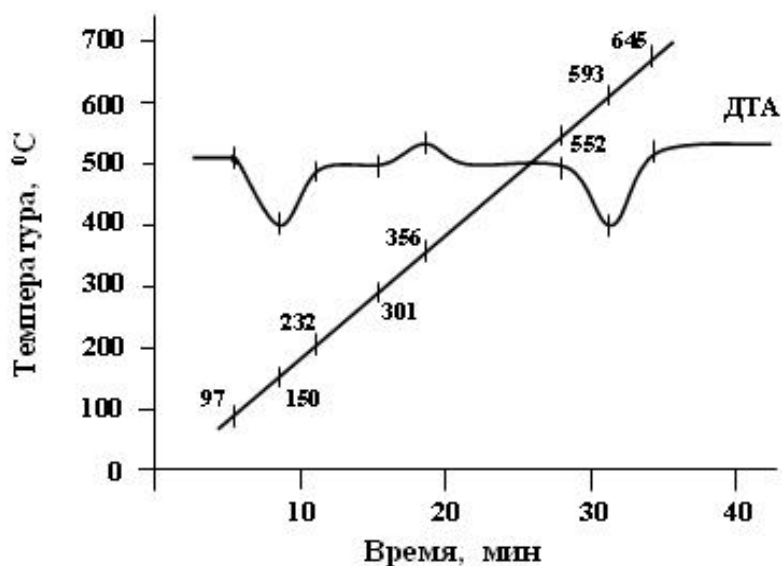

Рис. 1. Термограмма смеси проб глин месторождения Каратаг в исходном виде

Обсуждение результатов. Эксперименты проводились на отработанном индустриальном масле И-20А, не имеющего в своем составе присадки, с целью исключения влияния на ход проведения испытаний поверхностно-активных веществ (ПАВ) в составе масла. Проведение процесса регенерации методом перколяции требует повышения температуры адсорбата, с целью снижения вязкости масла и увеличении скорости его прохождения через слой гранулированного сорбента. Однако, проведение очистки при температуре 1000С и выше может вызвать частичное разложение углеводородов и привести к интенсификации процесса окисления масла [5]. Поэтому адсорбционную очистку отработанного масла провели при температуре процесса в пределах 75-800С. Результаты адсорбции продуктов окисления индустриального масла на испытуемом природном сорбенте представлены в таблице 3.

Изменение физико-химических свойств и группового углеводородного состава масел И-20А (ГОСТ Р 20799-97) в процессе эксплуатации

Показатели	Свежее масло И-20А	Отработавшее масло	Регенерированное масло	
			Сорбент Каратаг проба 915	Сорбент Каратаг (образец, полученный смешением проб приведённых в табл. 1)
Вязкость при 500С, мм ² /с	19,50	22,18	20,4	21,1
Кислотное число, мг КОН/г	0,04	0,20	0,04	0,04
Зольность, % масс.	0,004	0,011	0,003	0,003
Коксуемость, %	0,10	-	0,06	0,10
Водорастворимые кислоты и щелочи	отс.	отс.	отс.	отс.
Групповой углеводородный состав, % масс.:				
парафино-нафтеновые	60	60	60	60
легкие ароматические	20	20	25	26
средние ароматические	3	4	10	9
промежуточная фракция	16	12	4	3
Смолы	1	4	1	1

При проведении адсорбционной очистки отработанных масел природными сорбентами месторождения Каратаг, установлено, что реологические свойства масел изменяются незначительно, а кислотное число и зольность образцов улучшаются до уровня свежего масла И-20А.. Наблюдается незначительное изменение группового состава масла, за исключением содержания смол, содержание которых на очищенном образце масла снижается на 75%.

Результаты лабораторных исследований дают основание полагать, что указанные глины вполне можно использовать в технологическом процессе очистки отработанных промышленных и моторных масел. Природные сорбенты месторождения Каратаг без какой-либо химической активации, проявляют хорошие адсорбционные свойства относительно продуктов окисления отработанных промышленных и моторных масел.

Заключение. Изучен химический состав бентонита месторождения Каратаг (Республика Таджикистан). Показано, что определяющую роль в повышении адсорбционной емкости сорбента играет содержание MgO в структуре минерала. Установлено, что для повышения сорбционных свойств Каратагского палыгорскита в смеси проб, достаточно подвергнуть сорбенты термической активации при температуре 200-250°С.

Результаты адсорбции продуктов окисления промышленного масла на испытуемом природном сорбенте показывают, что бентониты месторождения Каратаг вполне можно применить в технологическом процессе регенерации минеральных масел.

При проведении адсорбционной очистки отработанных масел природными сорбентами месторождения Каратаг, установлено, что реологические свойства масел изменяются незначительно, а кислотное число и зольность образцов улучшаются до уровня свежего масла И-20А. При этом, наблюдается незначительное изменение группового состава масла, за исключением содержания смол, содержание которых на очищенном образце масла снижается на 75%.

ЛИТЕРАТУРА

1. Евдокимов А.Ю. Смазочные материалы и проблемы экологии / Евдокимов А.Ю., 124

- Фукс И.Г., Шабалина Т.Н., Багдасаров Л.Н. – РГУ нефти и газа им. И.М.Губкина. – М.: ГУП Издательство «Нефть и газ», 2000. – 424 с.
2. Евдокимов А.Ю. Экологические проблемы утилизации отработанных смазочных материалов: Дис. ... д-ра тех. наук. – М., 1997. – 321 с.
 3. Евдокимов А.Ю., Фукс И.Г., Фалькович М.И., Юнусов М.Ю. Комплексная схема переработки отработанных масел и смазок // Нефтепереработка и нефтехимия – 1990. – № 1. – С. 28 – 31.
 4. Кононенко С.А. Технологические основы модифицирования бентонита тарасовского месторождения для формовочных смесей: Дис. ... канд. тех. наук. – Новочеркасск, 2009. – 120 с.
 5. Фукс И.Г. Экологические проблемы рационального использования смазочных материалов / Фукс И.Г., Евдокимов А.Ю., Лашхи В.Л. – М.: Нефть и газ, 1993. – 161 с.

ИСТИФОДАИ ХОСИЯТҲОИ СОРБСИОНИИ БЕНТОНИТҲОИ ТАБИИИ КОНИ ҚАРОТОҒ БАРОИ ПОКСОЗИИ РАВҒАНҲОИ НАФТӢ

Дар шароити ҳозира, ки бӯҳрони нафтӣ ба авҷи аълои худ расидааст, истифодаи дубораи равғанҳои молидани партовӣ баъди аз нав барқарор шудани онҳо, махсусан барои мамлакатҳои, ки маҳсулоти нафтӣ истехсол намеkunанд, самти хеле мубрами рӯз мебошад. Дар шароити Тоҷикистон усули қобили қабул ва самарабахшии регенератсияи равғанҳои истифодашуда аз ҷиҳати имкониятҳои захиравӣ ин поксозии адсорбсионӣ бо сорбентҳои табиӣ мебошад.

Натиҷаҳои адсорбсияи маҳсулоти оксидшавии саноатии нафт дар сорбенти табиӣ кони Қаратоғ (Ҷумҳурии Тоҷикистон) асос медиҳанд, ки бентонитҳои омӯхташударо дар раванди технологияи регенератсияи нафти минералӣ истифода бурдан мумкин аст.

Калидвожаҳо: равғанҳои истифодашудаи муҳаррикӣ, регенератсия, поксозии адсорбсионӣ, сорбентҳои табиӣ, бентонит

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОРБЦИОННЫХ СВОЙСТВ БЕНТОНИТОВ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАТАГ ДЛЯ РЕГЕНЕРАЦИИ НЕФТЯНЫХ МАСЕЛ

В сложившееся ситуации, когда нефтяной кризис достиг своего апогея, повторное использование отработанных смазочных масел, после их регенерации, особенно для стран – не производителей нефтепродуктов, является весьма актуальным направлением. В условиях Таджикистана наиболее приемлемым и эффективным с точки зрения ресурсной обеспеченности методом регенерации отработанных масел является адсорбционная очистка природными сорбентами.

Результаты адсорбции продуктов окисления индустриального масла на природном сорбенте месторождения Каратаг (Республика Таджикистан) дают основания полагать, что исследуемые бентониты вполне можно применить в технологическом процессе регенерации минеральных масел.

Ключевые слова: автомобильные отработанные масла, регенерация, адсорбционная очистка, природные сорбенты, бентонит.

USE OF SORPTION PROPERTIES OF BENTONITES FROM KARATAG FOR REGENERATION OF PETROLEUM OILS

In the current situation, when the oil crisis has reached its peak, the reuse of used lubricating oils after their regeneration, especially for countries that do not produce oil products, is a very relevant area. In the conditions of Tajikistan, the most acceptable and efficient method of regeneration of used oils in terms of resource availability is adsorption purification with natural sorbents.

The results of adsorption of industrial oil oxidation products on the natural sorbent of the Karatag deposit (Republic of Tajikistan) give reason to believe that the studied bentonites can be used in the technological process of mineral oil regeneration.

Keywords: automotive waste oils, regeneration, adsorption treatment, natural sorbents, bentonite.

Сведения об авторах: Юнусов Мансур Юсуфович - к.т.н., доцент кафедры «Эксплуатация автомобильного транспорта» Таджикского технического университета им. акад. М.С. Осими. E-mail: m-yunusov@mail.ru Тел. (+992) 934 48 83 99.

Сахибов Нурулло Бобоевич – к.т.н., доцент кафедры «Метрология, стандартизация и сертификация» Таджикского технического университета им. акад. М.С. Осими. E-mail: nsa-hibov@mail.ru Тел.: . (+992) 933003256.

УДК 621.002.5-19

ВЛИЯНИЕ ИЗНОС ПОСАДОЧНЫХ ПОВЕРХНОСТЕЙ ПОДШИПНИКОВ И ДЕФОРМАЦИИ ОСЕЙ ВАЛОВ ПЕРЕДАЧИ НА УСЛОВИЯ РАБОТЫ ЗУБЧАТЫХ ПЕРЕДАЧ

Холов Д.Т.

Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими

Долговечность и безотказность зубчатых передач определяется множеством конструктивных, технологических и эксплуатационных факторов. Долговечность зубчатых передач в большинстве случаев лимитируется ресурсом зубьев колес.

Исследование надежности современных автомобилей и тракторов показывает, что 20...40 % отказов приходится на долю агрегатов трансмиссии, работоспособность которых в значительной мере регламентируют зубчатые колеса. Так при капитальном ремонте из-за износа и усталостного разрушения выбраковывается свыше 60 % зубчатых колес [1].

Причиной усталостного выкрашивания зубьев является высокая концентрация удельных давлений. В свою очередь, концентрация удельных давлений зависит от распределения нагрузки по длине зубьев. Как правило, коробки передач укомплектованными зубчатыми колесами, бывшими в эксплуатации и новыми при капитальном ремонте автомобилей, работают в условиях неравномерного распределения нагрузки по длине зубьев. На распределения нагрузки по длине контактных линии зубьев существенное влияние оказывает износ посадочных поверхностей подшипников. При износе посадочных поверхностей увеличиваются зазоры посадки, что приводит к перекосу осей валов, увеличению вибрации и динамических нагрузок [2].

Изнашивание посадочных мест подшипников качения происходит в результате многих сложных процессов, протекающих на сопрягаемых поверхностях корпусных деталей и наружных колец, валов и внутренних колец подшипников. При этом срезаются и сминаются отдельные микронеровности сопрягаемых поверхностей при запрессовке, пластически деформируются микровыступы в зонах фактического контакта в течение первых циклов нагружения, изменяются размеры посадочных мест в результате релаксации внутренних напряжений в корпусных деталях в процессе эксплуатации, разрушаются поверхности посадочных отверстий в результате гидродинамических явлений при наличии в сопряжении жидкой смазки. Износ посадочных отверстий подшипников зубчатых колес является распространенным дефектом металлоемких и дорогостоящих корпусных деталей. Замеры посадочных отверстий подшипников корпусов коробок передач автомобиля ЗиЛ-130, поступивших в капитальный ремонт, показывают, что износ отверстий составляет 0,08...0,17мм. При ремонте автомобилей 90% этих деталей необходимо восстанавливать. Наиболее перспективным способом восстановления износа посадочных мест подшипников является применение полимерных материалов.

При восстановлении посадочных мест подшипников полимерными материалами слой полимера между кольцом подшипника и посадочным местом выполняет роль

упругой прокладки, деформация которой вместе с кольцом подшипника может повлиять на распределение нагрузки между сопряженных зубьев зубчатых колес.

При восстановлении опор подшипников качения полимерными материалами увеличится деформация опор и деформация валов в средней торцовой плоскости передачи, изменяются величины, определяющие контактное напряжение. При этом межосевое расстояние, начальные диаметры колес, угол зацепления, окружная скорость и коэффициент, учитывающий динамические нагрузки, возникающие в зацеплении, будут увеличиваться, а коэффициент перекрытия и средняя удельная окружная сила - снижаться. Коэффициент, учитывающий неравномерность распределения нагрузки по длине контактных линий, зависит от суммарного угла перекоса осей в плоскости зацепления. Суммарный угол перекоса осей является функцией деформации валов, подшипников, опор и зубчатых колес, зазоров подшипников, погрешностей изготовления, монтажа и износа деталей, который можно выразить по формуле:

$$= f() , (1.1)$$

где: δ - деформации опор; δ_1 - деформации зубьев зубчатых колес; δ_2 - зазоров подшипников; δ_3 - погрешностей изготовления и монтажа; δ_4 - износ посадочных мест подшипников в корпусе.

В связи с этим зубчатые колеса практически всегда работают с перекосом и непараллельности осей валов передачи. При неравномерной деформации опор подшипников можно изменить суммарный угол перекоса осей зубчатых колес в плоскости зацепления. Снижая суммарный угол перекоса и непараллельности осей валов в плоскости зацепления, можно снизить коэффициент, учитывающий неравномерность распределения нагрузки по длине контактных линий, и контактное напряжение на поверхности зубьев.

Таким образом, при увеличении податливости опор подшипников качения изменение одних параметров приводит к ухудшению условий работы зубчатых передач, изменение других параметров - к улучшению условий работы и, в частности, к снижению контактного напряжения на поверхности зубьев. Конечный результат зависит от параметров конкретной зубчатой передачи. Поэтому снижение перекоса осей зубчатых колес и контактных напряжений на рабочих поверхностях зубьев целесообразно осуществлять путем увеличения деформации одной из опор благодаря приложению к этой опоре большей нагрузки. Жесткость же опор может быть одинаковой. Увеличение нагрузки на одну из опор можно создать за счет сил, возникающих в зубчатом зацеплении. На рис. 1.1,а показана схема зубчатой передачи, работающей с перекосом осей в результате деформации валов нормальными силами в зацеплении $F_n / 133/$. При этом суммарный угол перекоса осей в плоскости зацепления равен α . На рис. 1.1 в и г показаны сечения касающихся зубьев в плоскости зацепления. При наличии такого перекоса абсолютно жесткие зубья касались бы в точке (рис. 1.1,в).

В результате же податливости зубья могут касаться по всей ширине зубчатого (рис. 1.1, г), но нагрузка по длине контактных линий зубьев распределяется неравномерно.

Если принять, что удельные контактные нагрузки по длине зубьев распределяются по закону прямой линии /162, 163/, то эпюра удельных контактных нагрузок в плоскости зацепления имеет вид трапеции (рис. 2.12,д). Сосредоточенная сила F_n от распределенных по такому закону контактных нагрузок не лежит в средней торцовой плоскости передачи, В результате такого приложения силы F_n происходит перераспределение нагрузки на опоры зубчатой передачи. Если опоры не обладают достаточной податливостью, то в передача будет работать с перекосом осей. Если же жесткость опор снизить, то под действием дополнительной силы опоры А и С получат большие деформации и по сравнению с деформация опор В и Д (рис.1.1, б). В зависимости от величины дополнительной силы

на опоры А и С можно подобрать такую жесткость опор, при которой за счет разности деформации и перекоса осей зубчатых колес будет значительно снижен. Дополнительную силу на опоры А и С можно определить из эпюры удельных контактных нагрузок. Радиальную силу, действующую на зубчатое колесо прямозубой цилиндрической передачи Сосредоточенную силу F_r представим в виде двух сил. Первую силу, соответствующего прямоугольной части эпюры удельных контактных нагрузок, приложим в средней торцовой плоскости передач. Вторую силу, соответствующую треугольной части эпюры, приложим на расстоянии от торца зубчатого колеса. Сосредоточенную силу F_r приложим в средней торцовой плоскости передачи, а вторую силу заменим разворачивающим моментом действующим на опоры

$$\sin(\alpha) = \sin(\beta)$$

где- максимальная и минимальная ординаты эпюры удельных контактных нагрузок в плоскости зацепления. При расположений зубчатых колес между опорами рис.1.1,е) момент нагружает опору «А» и разгружает опору «В».

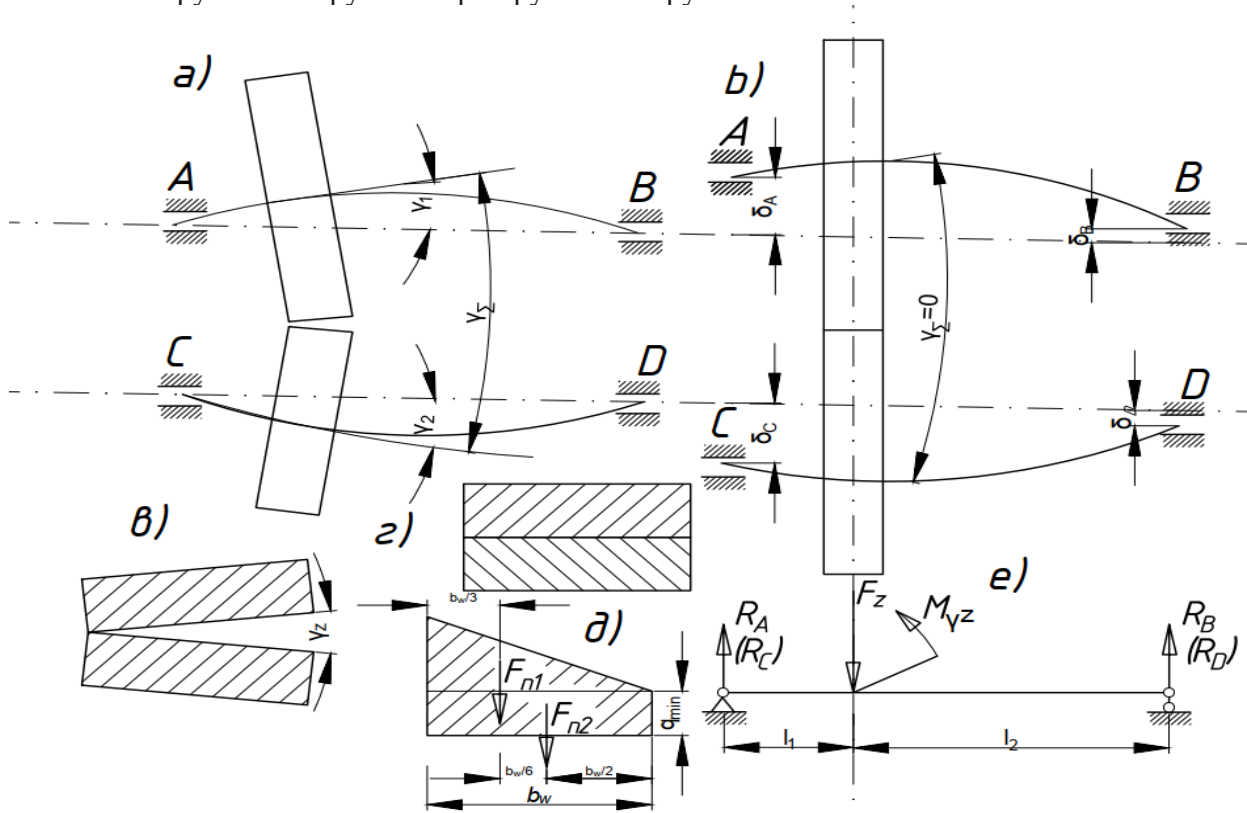

Рис.1.1- Схема устранения перекоса осей зубчатой передачи в результате изменения положение осей валов передачи.

а - схема работы зубчатой передачи с перекосом осей; б - схема работы перекоса осей у которой устранен в результате увеличения податливости, г - схема касания зубьев в точке и по всей ширине зубчатого венца контактных нагрузок в плоскости зацепления; е-рас-четная схема вала.

На основании рассмотрения теоретических основ повышения долговечности зубчатых передач можно сделать следующие выводы:

- снижение контактных напряжений на поверхности зубьев является эффективным способом повышения долговечности зубчатых передач;

- при восстановлении опор подшипников качения полимерными материалами возрастает податливость опор подшипников качения, что приводит к увеличению радиусов начальных окружностей шестерни и колеса, угла зацепления, снижению коэффициента, учитывающего неравномерность распределения нагрузки по длине контактных линий. В результате этого снижаются контактные напряжения. Снижение же

коэффициента перекрытия и увеличение коэффициента, учитывающего динамические нагрузки, способствует возрастанию контактных напряжений;

- снижение перегиба осей зубчатой передачи в результате увеличения податливости опор подшипников оказывает благоприятное влияние на контактные напряжения по сравнению с отрицательным влиянием увеличения межцентрового расстояния;

- снижение до определенной величины жесткости опор при восстановлении посадок подшипников полимерными материалами способствует снижению перегиба осей, более равномерному распределению нагрузки по длине контактных линий зубьев, снижению контактных напряжений и повышению долговечности зубчатой передачи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Курчаткин В.В. Восстановление посадочных мест подшипников полимерными материалами. – М.: Высшая школа, 1983.–80 с.
2. Ибилдаев Б. Долговечность подшипников качения сельскохозяйственной техники с посадками, восстановленными герметиком 6Ф. -Дис... канд. техн. наук. -М., 1986.-159 с.
3. Масино М.А. Исследование износов и методика определения коэффициентов восстановления корпусных деталей автомобилей. Автомобильная промышленность, 1973, В 8. - с.19-22.
4. Буйлов К.А. Исследование и выбор оптимальных способов восстановления чугунных базовых деталей сельскохозяйственной техники: Автореф. дис... канд. техн.наук. -Л., 1973. - 23 с.
5. Курчаткин В.В., Чижевский Л,Л. Применение эластомера ГЭН--150(В) при ремонте шпинделей токарно-винторезных станков.- Сб. научн. тр. Моск. ин-та инженеров с.х. производства, 1971, т.8, вып.4. - с.24-27.
6. Пугач Н.Ф. Исследование процесса комплексного восстановления посадочных отверстий корпусов тракторных коробок передач на базе электролитического железнения. - Дис... канд. техн. наук. - Горьки, 1971. - 212 с.
7. Ворошилов В.А. Исследование и оптимизация процесса плазменной металлизации при восстановлении внутренних цилиндрических поверхностей автомобильных корпусных деталей. ~ Автореф. дис... канд. техн. наук. - М.,1973. - 25 с.
8. Лангерт Б.А. Исследование изнашивания и разработка метода восстановления посадочных мест под подшипники в корпусных деталях машин. - Тр. ГОСНИТИ, 1972. - Т.43. - с.48-51.
9. Курчаткин В.В., Холов Д.Т. Повышение долговечности зубчатых передач при восстановлении посадок подшипников эластомерами «Ремонт и надежность сельскохозяйственной техники». - М.: МИИСП, 1985. - с.23-26.
10. Курчаткин В.В., Тоиров И.Ж. Повышение долговечности неподвижных соединений подшипников качения при фиксации анаэробными герметиками. - В тезисах докладов на научно-технической конференции «Повышение долговечности и надежности деталей машин методом упрочняющей обработки», - Саранск, 1988. с.37—38.

ВЛИЯНИЕ ИЗНОС ПОСАДОЧНЫХ ПОВЕРХНОСТЕЙ ПОДШИПНИКОВ И ДЕФОРМАЦИИ ОСЕЙ ВАЛОВ ПЕРЕДАЧИ НА УСЛОВИЯ РАБОТЫ ЗУБЧАТЫХ ПЕРЕДАЧ

В статье аргументировано отмечено, что, одной из причин отказа подшипниковых узлов является износ посадочных мест подшипников в корпусных деталях и на валах. При износе посадочных мест увеличиваются зазоры между кольцами подшипников и сопрягаемыми поверхностями корпусных деталей и валов, что приводит к перегибу осей валов, увеличению вибрации и динамических нагрузок. В результате снижается долговечность подшипников

качения, валов, зубчатых колес и других корпусных деталей автомобилей и тракторов. Необходимость повышения долговечности неподвижных соединений подшипниковых узлов автомобилей, тракторов и других надземных машин и снижения затрат на поддержание ее в работоспособном состоянии привела к разработке значительного количества способов восстановления неподвижных соединений. Подробно рассмотрено влияние износ посадочных поверхностей и деформации осей валов передачи на условия контактированию т.е. работы зубчатых передач.

Ключевые слова: износ, деформация, податливость, жесткость долговечность, восстановление, неравномерность, нагрузка, опор, подшипник, контакт, напряжение.

Сведения об авторе: Холов Давлатали Тоштемурович – канд. техн. наук, доцент кафедры «Эксплуатации автомобильного транспорта» Таджикского Технического университета им. академика М.С.Осими. (734042, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Академиков Раджабовы10). Тел.: (992)007070550. E-mail: holov.davlat-1956@mail.ru.

ТАЪСИРИ ХУРДАШАВИИ ҲАМВОРИҶОИ ШИНОИШИ ПОДШИПНИКҶО ВА ДЕФОРМАТСИЯИ ТИРИ НАВАРДҶО БА КОРӢ ТАҲВИЛИ ДАНДОНГӢ

Дар мақолаи пешниҳод карда шуда таъсири хурдашавии ҳамвориҷои шиноиши подшипникҷо ва деформатсияи тири навардҷо ба корӢ таҳвили дандонгӢ дида мешавад. Ҳангоми барқароркунии хурдашавии ҷойҳои нишастии подшипникҷои ноқул қуттиҷои трактору автомобилҷо бо истифодабарии маводҳои полимерӣ усули муносиб ҳисобида шудааст. Дар ҳақиқат, ҳангоми интиқоли бор деформатсияи чандирии таъғоҳҳои подшипникҷо шароити мувофиқ барои баробар тақсимшавии сарборӣ, кам шудани ҷамъшавии сарбори дар хатти расиши дандонаҳо таъсири худро расонида, шароити хуби мувофиқ пайдо мекунад, ки ин барои зиёд гаштани дарозумрии ҳам гиреи подшипникӣ ва ҳам чархҳои дандонагӣ сабаб мешавад.

Калимаҳои калидӣ: дарозумрӣ, барқароркунӣ, мазбутӣ, сарборӣ, чандирӣ, подшипник, дандона, расиш, нобаробар, шиддат, деформатсия, навард, ҳамворӣ, шиноиш.

Сведения об авторе: Холов Давлатали Тоштемурович – номз. илм. техн., дотсенти Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ. (734042, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Академик Рачабов10). Тел.: (992)007070550. E-mail: holov.davlat-1956@mail.ru.

INFLUENCE OF WEAR OF SEATING SURFACES OF BEARINGS AND DEFORMATION OF GEAR SHAFTS AXES ON WORKING CONDITIONS OF GEARS

The article argued that one of the reasons for the failure of bearing assemblies is the wear of bearing seats in body parts and on shafts. With wear of the seats, the gaps between the bearing rings and the mating surfaces of the body parts and shafts increase, which leads to misalignment of the shaft axes, an increase in vibration and dynamic loads. As a result, the durability of rolling bearings, shafts, gears and other body parts of cars and tractors is reduced. The need to increase the durability of fixed joints of bearing assemblies of automobiles, tractors and other elevated machines and reduce the cost of maintaining it in working condition has led to the development of a significant number of methods for restoring fixed joints. The effect of wear of the seating surfaces and deformation of the axes of the transmission shafts on the conditions of contact, i.e., is considered in detail. gear operation.

Key words: wear, deformation, compliance, stiffness, durability, recovery, unevenness, load, supports, bearing, contact, stress.

Information about the authors: Kholov Davlatali Toshtemurovich – candidate of technical Sciences-Tajik Technical University named after academician M.S.Osimi (734042, Tajikistan, Dushanbe, Rajabov 10 str.). Tel.: (992)007070550. E-mail: holov.davlat-1956@mail.ru.

МУНДАРИҶА

Орумбекзода Ш. ГАҲВОРАИ НАВРҶЗИ ОЛАМАФРҶЗ	3
Аламшоев М.М., Сайфуллобекова Ф. НОМИНАТИВНЫЕ МОДЕЛИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ШУГНАНСКОМ ЯЗЫКЕ	10
Муминова С.Б. НОМИ БОЗИҶО ВА БАЪЗЕ МАФҶУМҶОИ БА ОНҶО АЛОҶАМАНД ДАР ЛЕКSIKAИ ЛАҶҶАИ ТОҶИКЗАБОНОНИ ВОДИИ ВАҶОН	15
Қурбонхонова Н. ТАҶАВВУЛИ СУРУДҶОИ ХАЛҚИ ДАР НАВРҶЗИ БАДАХШОН	18
Мирзоҳасанова М. КОРБУРДИ ИШОРАҶОНИШИНҶО ДАР ЧИСТОНҶОИ ЗАБОНИ ШУҶНОИ	25
Муминова Н.А. КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ДАР ЗАБОНИ РУШОИ	29
Сулаймонова М.С. КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ	32
Саидасанов Ю. ТАЪРИХШИНОСИ ВА ФАЛСАФАИ ТАЪРИХ	38
Саидрахмонов Н.С. АЗ ТАЪРИХИ ТАЪСИСОБИИ ТАШКИЛОТҶИ СИЁСИ ВА ҶАМБИЯТИИ ҶАВОНОН ДАР ПОМИР (солҳои 20-уми асри хх)	41
Нусратзода С.Н., Собиров Ф.С. ЭКСТРЕМИЗМУ ТЕРРОРИЗМ МОНЕАИ АМНУ АДОЛАТ ВА РУШДИ ҶОМЕА ВА ДАВЛАТҶО	45
Зикирзода Ҷ. КОНСЕПСИЯИ ОЗОДИ ВА ФАРМОНБАРДОРИИ ИНСОН ДАР ДОИРАИ МЕЪЁРҶОИ ҶУҚУҚИ ВА ҚОНУНҶОИ ИСЛОМИ (ДАР МИСОЛИ ТАЪЛИМОТИ АБУ НАСРИ ФОРОБИ).....	52
Баротов А.М. ПРОГРАММА ПРОПАГАНДЫ СПОРТА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ ...	58
Пайшамбиева М.Л. ТАФАККУР ВА МОҶИЯТИ ОН.....	62
Неъматуллоев М.М. ПСИХОЛОГИ-ПЕДАГОГИИ ЛАЁҚАТМАНДИ	68
Пайшанбиева С.М. СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН СНГ ПО ВОПРОСАМ ТАМОЖЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ ТОВАРООБОРОТА	75
Азизова Г.М. ТАЛАБОТ ВА ПЕШНИҶОД БА ҚУВВАИ КОРИ ДАР БОЗОРИ МЕҶНАТИ ВМКБ	80
Қурбонова М. МУҶОҶИРАТИ АҶОЛИ: ТАЪСИРИ РАВАНДҶОИ МУҶОҶИРАТ БА БОЗОРИ МИНТАҚАВИИ МЕҶНАТ ДАР ВМКБ.....	83
Асадбекова Г. Д., Довутов Ф. М. ТАДБИҚИ БУРРИШИ ТИЛЛОИ ДАР ТАБИАТ.....	87
Бекназарова Х.А. ЭКОЛОГО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛУКА ДУШИСТОГО ALLIUM RAMOSUM L. В ПАМИРСКОМ БОТАНИЧЕСКОМ САДУ	93
Mohammad E.S., Mavlonov M. CLIMATE CHANGE IN HIMALAYAN REGION.....	97
Саидзода И.М., Комилиён Ф.С. БАРНОМАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ ФАЪОЛИЯТИ ЗАНБҶРИ АСАЛ ВОБАСТА БА ТАЪСИРИ БЕМОРИҶО ВА ЗАРАРАСОНҶО	103
Мажитов Б.Ж. ТАҶЛИЛИ ТАЪСИРИ ҚУТРИ БЕРУНАИ БАРАБАНИ МЕХАНИЗМИ БОЗДОРИ БА РАВАНДИ ХУНУКШАВИИ ОН	115
Юнусов М.Ю., Сахибов Н.Б. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОРБЦИОННЫХ СВОЙСТВ ПРИРОДНЫХ СОРБЕНТОВ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАТАГ ДЛЯ РЕГЕНЕРАЦИИ МИНЕРАЛЬНЫХ МАСЕЛ	120
Холов Д.Т. ВЛИЯНИЕ ИЗНОС ПОСАДОЧНЫХ ПОВЕРХНОСТЕЙ ПОДШИПНИКОВ И ДЕФОРМАЦИИ ОСЕЙ ВАЛОВ ПЕРЕДАЧИ НА УСЛОВИЯ РАБОТЫ ЗУБЧАТЫХ ПЕРЕДАЧ	126

ҚОЙДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОНИ
МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҲСОЛИИ «ПАЕМ»-И
ДОНИШГОҲИ ХОРУГ

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

-матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо хуруфи Times New Roman барои матнҳои русию англисӣ ва бо хуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,0 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

-формулаҳо, аломатҳо ва нишонаҳои ҳарфҳои бузургҳои бояд дар муҳаррири формулаи Microsoft Equation ва ё Math Type (хуруфи 12) хуруфчинӣ карда шаванд. Танҳо он формулаҳо, ки ба он истинод оварда шудаанд, рақамгузори карда мешаванд.

-накшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузори карда шаванд ва инчунин, онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд. Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад. Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

1. Индекси ТДУ барои мақола;

2. Номи мақола;

3. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Раҳимов С.Ҳ.);

4. Номи муассиса, ки дар он муаллиф (он) қору фаъолият менамояд;

5. Матни асосии мақола;

6. Рӯйхати адабиёти истифодашуда (на бештар аз 10 номгӯй);

7. Номи мақола, аннотатсия ва калимаҳои асосӣ (бо се забон: забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);

8. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 6-7 сатр ва калимаҳои асосӣ аз 8 то 10 номгӯ бояд таҳия карда шавад.

9. Маълумот дар бораи муаллифон бо се забон (пурра ном, насаб ва номи падар пурра, ҷойи қор, вазифа, унвони илмӣ, суроғи ҷойи қор, почтаи электронӣ, телефон).

Ҳангоми иқтисосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳорқунча нишон дода шавад.

Намуна [4, с.15], яъне адабиёти №4, саҳифаи 15.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «ВЕСТНИК»
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научные статьи, представленные для публикации в журнале, должны соответствовать следующим требованиям: а) научная статья должна быть подготовлена в соответствии с требованиями, установленными журналом; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) тема статьи должна соответствовать одному из научных направлений журнала.

Требования к оформлению научных статей:

-текст статьи должен быть подготовлен в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman для русского и английского текста и Times New Roman Tj для таджикского текста, кегль 14, поля 2,0 см со всех сторон, интервал 1,5 мм.

-формулы, символы и буквенные обозначения величин должны быть набраны в редакторе формул Microsoft Equation или Math Type (шрифт 12). Нумеруются лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

-таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать, а также, они должны иметь название.

-объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 8 до 10 страниц в формате А4. Статья должна иметь следующую структуру:

1. Индекс УДК на статью можно получить в любой научной библиотеке;

2. Название статьи;

3. Фамилия и инициалы автора (пример: Рахимов С.Х.);

4. Название организации;

5. Основной текст статьи;

6. Список использованной литературы (не более 10 наименований);

7. Название статьи, аннотация и ключевые слова (на таджикском, на русском и английском языках);

8. Аннотация оформляется в объеме не менее 6-7 строк, ключевые слова от 8 до 10 слов или словосочетаний;

9. Информация об авторе на трех языках (полные ФИО, должность, ученая степень, место работы, адрес места работы, электронная почта, телефон).

При цитировании конкретного материала, ссылки указываются в квадратных скобках. Образец: [4, с.15], т.е., литература №4, страница 15.

RULES FOR THE AUTHORS
THEORETIC AND SCIENTIFIC PRACTICAL MAGAZINE "BULLETIN" OF THE KHOROG UNIVERSITY

Scientific articles submitted for publication in correspond must the following requirements: a) the scientific article must be prepared in accordance with the requirements established by the journal; b) the article must be the result of scientific research; c) the topic of the article must correspond to one of the scientific directions of the journal.

Requirements of typography of the scientific articles:

-the text of the article should be prepared in Microsoft Word format, in Times New Roman font for Russian and English text and Times New Roman Tj for Tajik text, size - 14, fields - 2.0 cm from all sides, interval - 1.5.

-formulas, symbols and letter designations of quantities must be typed in the formula editor Microsoft Equation or Math Type (font 12).

Only those formulas to which there are references are numbered.

-tables, diagrams, diagrams and figures must be grouped and numbered, and also, they must have a name.

-the volume of the article (including annotation and bibliography) should be in the range of 8 to 10 pages of A4 format. The article should have the following structure:

1. UDC index per article;

2. Title of the article;

3. Surname and initials of the author (example: Rahimov S.H.);

4. The name of the organization in which the author (s) of the article works, the postal address of the organization, city, country;

5. The main text of the article;

6. List of used literature (no less than 6 and no more than 7 titles of scientific literature).

7. Title of the article, annotation and keywords (in Tajik, English, and Russian).

8. Annotation is drawn up in the amount of at least 6-7 lines, keywords from 8 to 10 words or phrases;

9. Information about the author in three languages (full name, position, academic degree, place of work, address of the place of work, E-mail, telephone)

When citing specific material, links are indicated in square parenthesis. Example: [4, p.15], and etc., literature No.4, page 15.

Ба чоп 05.04.2023 супорида шуд.
Андозаи 60x84 1/8. Чопи офсетӣ.
Қузьи чопӣ 16.75. Теъдод 100 нусха.
Дар матбааи “ДДХ” чоп шудааст.